कर्त्तव्य-कौमुदी

प्रथम ग्रंथ

मूल तथा भावार्थ

रचयिता

पंडित मुनिराज श्री रत्नचन्द्रजी.

પ્રકાશક

ઝવેરી જેઠાભાઈ ઝવેરચંદનાં ધર્મપત્ની

બાઈ મોતીબાઈ.

कर्त्तव्य-कौमुदी

प्रथम ग्रंथ.

[મૂળ પાઠ તથા ભાવાર્થ]

रचयिता

शतावधानी पंडित मुनिराज

श्री रत्नचन्द्रजी.

कर्त्तव्यमेव कर्त्तव्यं प्राणैः कण्ठगतैरपि ।
अकर्त्तव्यं न कर्त्तव्यं प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥

પ્રકાશક

ઝવેરી જેઠાભાઈ ઝવેરચંદનાં ધર્મપત્ની

બાઈ મીઠીબાઈ.

ઠે. દોશી શેરી-ધોરાજી (કાઠિયાવાડ.)

પ્રથમ આવૃત્તિ. પ્રત ૧૦૦૦.

વીર સંવત્ ૨૪૪૧. વિ. સં. ૧૯૭૨. ઇ. સ. ૧૯૧૬.

મૂલ્ય સદુપયોગ.

અમદાવાદ.

ધી 'ડાયમંડ જ્યુબિલી' પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

મહુર્મ દોસી જગજીવનદાસ રૂગનાથ. ધોરાજી.

જન્મ સં૦ ૧૯૦૧. સ્વર્ગ સં૦ ૧૯૫૬.

The Bombay Art Printing Works, Fort.

અભિપ્રાયો.

મુનિ શ્રી ચારિત્રવિજયજી લખે છે કે, આ પુસ્તક બનાવવામાં આપે અતિ બુદ્ધિપરિશ્રમ ઉઠાવેલો છે. પૃથક્ પૃથક્ વિષયોમાં ઝળકતું વિચાર-ગૌરવ કર્તાની બુદ્ધિની પ્રશંસા કરે છે. છૂટક પણ જરૂરી–ઉપયોગી વિષયોનું ગ્રથન કરવામાં બહુ દીર્ઘદર્શિતા અને લોકોપયોગીપણું કર્તાએ ધ્યાનમાં રાખ્યું છે.

પૂજ્ય શ્રી વિજયપાલજી સ્વામી લખાવે છે કેઃ—જૈન તેમ જ જૈનેતર માનવ બાંધવો કર્તવ્યઘાતક કૃત્યોને છોડી આ "ચાંદની"ના ચકચકતા પ્રકાશમાં ગમન કરશે તે સત્કૃત્ય, સદાચાર, ઐહિક, આમુષ્મિક સુખાવલંબી થશે. પંડિતરત્નોએ આવાં ઉપયોગી પુસ્તકો રચવાં, રચી લથડતા સમાજને અવલંબન આપવાની આ સમયે જરૂર છે.

કવિ નથુરામ સુંદરજી લખે છે કેઃ—"ખરેખર, હાલના જમાનાને વાંચવાલાયક ઉત્તમ ગ્રંથ છે. મહારાજ શ્રી રત્નચંદ્રજીની વિદ્વત્તા અને તેમનો સતત શ્રમ આ પુસ્તકના તમામ ખંડોમાં અને પરિચ્છેદોમાં જગો જગો ઉપર ઝળકી રહ્યો છે."

જૈનહિતેચ્છુ—" કર્ત્તવ્ય કૌમુદી " તેના કર્તાની સંસ્કૃત ભાષાપરની અખૂટ સત્તા સાબીત કરે છે. સરલ ભાષામાં અમૂલ્ય વિચારો દર્શાવ્યા છે. એક એક શ્લોક અમૂલ્ય ઉપદેશથી ભરપૂર છે. આ પુસ્તક અમે પ્રત્યેક જૈન–અજૈનને વાંચવાની ભલામણ કરીએ છીએ. અમારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે અન્યાન્ય સાધુઓ પંડિત શ્રી રત્નચંદ્રજીના માર્ગનું અનુકરણ કરે તો તે બહુ લોકકલ્યાણ કરી શકે. આ પુસ્તકનું હિંદી ભાષાન્તર પ્રકટ થાય એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ.

अस्यां कवितायां मार्दवं माधुर्यं सारस्यं च सहृदयहृदयाह्लादकम् । सदुपदेशाश्च प्रतिपदमैहिकामुष्मिकश्रेयस्करा परमानंदमहाब्धिमग्नं कुर्वन्ति मानसं मे ॥

विवेचकस्यापि [illegible] ।
गांभीर्यमालोक्य मनो मदीयम् ॥
तुष्टं सदा वाञ्छति चूनिलाल-
शाहं महानंदनिमग्नचित्तम् ॥

श्रीयुत महामहोपाध्याय शास्त्री शंकरलाल ॥

कर्तव्यकौमुद्यभिधा मनोहरा ।
कृतिर्मयाऽलोकि सुसूक्ष्मया धिया ।
विद्यार्थिनामुत्तमशिक्षणप्रदा
व्युत्पादिका धर्मसुनीतिमार्गयोः ॥

शास्त्री हाथीभाई शर्म्मा.

श्रीयुत रा. बा. **कमलाशंकर प्राणशंकर** त्रिवेदिनोऽभिप्रायोल्लेखः ॥
संस्कृतपद्यानि संक्षेपेण बह्वर्थप्रतिपादकानि सूत्ररूपाणि प्रसादगुणोपेतत्वाद् हृदयंगमानि च। पद्यविवरणमपि तथैव साधुसम्यक्तया च मुनिराजस्याशयं विशदीकरोति ॥

सरस्वती (हिन्दी मासिक पत्र)—यह कोई साढे चारसौ सफेकी पुस्तक है। मनोहर जिल्द बंधी हुई है॥ * * * श्लोक देवनागरी टाईपमे छपे हैं। उनके नीचे भावार्थ गुजरातीमें है। भावार्थके नीचे लम्बा चौडा विवेचन भी गुजरातीमें है। इस पुस्तकमें वर्तमान समयके अनुसार मनुष्यके साधारण कर्तव्य (Duty) का निरूपण है। * * * बडी सुन्दर पुस्तक है॥

પ્રસ્તાવના.

મનુષ્યજીવનનાં સામાન્ય અને વિશેષ કર્તવ્ય દર્શાવનાર આ ગ્રંથ સામાન્ય રીતે સર્વ વર્ગનાં મનુષ્યોને આદરણીય થઇ પડયો છે. આ ગ્રંથના કર્તા શતાવધાની પંડિત શ્રી રત્નચંદ્રજી સ્વામી મુંબઈ ઇલાકામાં અને સ્થાનકવાસી જૈનસમાજમાં પ્રખ્યાતિ પામેલા જૈન મુનિ છે. તેમની વિદ્વત્તા જૈન સમાજને મગરૂબી ઉત્પન્ન કરાવનારી છે. સંસ્કૃત ભાષા ઉપર તેઓનો સારો કાબુ છે, તે આ પુસ્તકની કૃતિ વાંચવા ઉપરથી વિદ્વાનોને સુવિદિત થાય છે. આવાં પુસ્તકોદ્વારા તેઓશ્રી જૈન સમાજ ઉપર ઘણો ઉપકાર કરી શકશે. સંસ્કૃત ભાષામાં સ્વાભાવિક મધુરતા રહેલી છે, તેમાં વળી કવિતાનો પ્રાસાદગુણ મળેલો હોય એટલે વધારે મધુરતા આવે છે. મુનિશ્રીની કૃતિમાં દરેક સ્થળે પ્રાસાદગુણની પ્રતીતિ થાય છે. સંસ્કૃત ભાષાના સાધારણ જ્ઞાનવાળાથી પણ શ્લોકના ઉચ્ચારની સાથે સીદ્ધી રીતે અર્થની પ્રતીતિ થાય એ પ્રાસાદગુણનો પ્રભાવ છે. આર્યાવર્તમાં અપરિમિત સંસ્કૃત ગ્રંથો પૂર્વાચાર્યોના રચેલા છે. આર્યાવર્તની જુનામાં જુની ભાષા સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત છે. જેમ જેમ જમાનો બદલાય છે, તેમ તેમ માણસોના વિચારો, શૈલી અને રૂચિ પણ બદલાય છે. જમાનાના વિચારો અને રૂચિને અનુકૂળ થતા સંસ્કૃત પદ્યમય ગ્રંથોની પંક્તિમાં આ ગ્રંથને અગ્રણીય ગણીએ તો તે કાંઇ અતિશયોક્તિભરેલું નહિ ગણાય.

આ ગ્રંથને ત્રણ ખંડમાં વહેંચવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ ખંડમાં સામાન્ય કર્તવ્ય, બીજામાં વિદ્યાર્થીઓનું કર્તવ્ય અને ત્રીજામાં ગૃહસ્થનું કર્તવ્ય જણાવવામાં આવ્યું છે. એકેક ખંડ પણ જુદા જુદા પરિચ્છેદોથી વિભૂષિત કરવામાં આવ્યો છે. શરૂઆતથી કરવાનાં કર્તવ્યો જે ક્રમે કરવાં જોઇએ તે જ ક્રમાનુસાર પરિચ્છેદ પાડવામાં આવ્યા છે. એકેક પરિચ્છેદમાં એકેક વિષયનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. ઉપદેશકોને માટે આ ગ્રંથ અતિ ઉપયોગનો છે. નીતિ અને કર્તવ્યનો પાઠ શિખવા ઇચ્છનારને આ ગ્રંથ એક આશીર્વાદ રૂપ કહી શકાય. આપણે આશા રાખીશું કે આ ગ્રંથનો બીજો ભાગ પણ મુનિશ્રી તૈયાર કરી જનસમાજની વધતી જતી આતુરતાને શાન્ત કરશે.

ત્યાગી ઉપદેશકો પોતાના ઉપદેશની શૈલીને આ શૈલી અનુસાર બનાવી જૈન સમાજની વ્યાવહારિક સુધારણા ઉપર ધ્યાન આપશે તો જૈનસમાજ કંઇક ઉંચી સ્થિતિએ આવી શકશે. આ જમાનામાં જૈનસમાજની સામાજીક સ્થિતિ સુધારનારા ઉપદેશકો અને પુસ્તકોની ઘણી જરૂર છે. કેવળ નિવૃત્તિનો જ ઉપદેશ કરનારાઓ ગૃહસ્થવર્ગને અતો ભ્રષ્ટ અને તતો ભ્રષ્ટ જેવી સ્થિતિમાં મૂકવાના સાધનરૂપ બને છે, કેમકે તેથી સામાજીક પ્રવૃત્તિ સુધરતી નથી. નીતિ અને કર્તવ્યની પ્રથમ ચોપડી ભણ્યા સિવાય ધર્મના ઉપરના ધોરણમાં દાખલ થઇ શકાતું નથી. તેથી બન્નેનો શ્રમ વ્યર્થ થઇ જાય છે. આવી સ્થિતિમાં કર્ત્તવ્યકૌમુદી જેવા પુસ્તકની સમાજને ઘણી જરૂર હતી, અને મુનિમહારાજશ્રીએ આ ગ્રંથ બનાવી તે જરૂરીયાત પૂરી પાડી છે તેથી તેમનો જેટલો ઉપકાર માનીએ તેટલો થોડો છે. આ ગ્રંથ બહાર પાડવામાં પ્રૂફ સુધારવામાં ભાઈ ચુનીલાલ વર્ધમાને સહાય કરી છે તે ખાતે તેમનો પણ ઉપકાર માનવો જોઇએ. આ ગ્રંથની બીજી આવૃત્તિ વિવેચન સાથે બહાર પડી ચૂકી છે અને તે બહાર પડવાની સાથે જ ખપી ગઈ છે. પુસ્તકનો એકદમ ઉઠાવ પુસ્તકની ઉપયોગિતા સાબીત કરે છે. જણાવવાની જરૂર નથી કે આ પુસ્તક છપાવવાનો અમારો હેતુ નીતિ અને કર્તવ્યના તત્ત્વોનો ફેલાવવાનો છે. પ્રથમ પ્રભાવના તરીકે આ પુસ્તક મફત વહેંચવાનો ઇરાદો હતો, પણ ધાર્યા કરતાં ખર્ચ કાગળ વગેરેની મોંઘવારીને લીધે વધી જવાથી પુઠા બંધામણીનાં ખર્ચ જેટલી નજીવી કિંમત અમુક ચોપડીઓ ઉપર રાખવામાં આવી છે. સાધુ સાધ્વી અને જાહેર લાયબ્રેરીઓને કિંમત વગર મફત આપવામાં આવશે. ભેટનાં પુસ્તકો કેટલાએક બીનજરૂરીયાતવાળાને મળે છે અને જરૂરીયાતવાળા રહી જાય છે, વળી મફત મળેલી ચીજનું રક્ષણ કરવામાં અને વાંચી લાભ લેવામાં પણ કંઇક બેદરકારી રહે છે, તેથી પણ આ પુસ્તકની નામમાત્રની કિંમત રાખવાને કેટલાએક હિતેચ્છુઓની સલાહ મળવાથી તેમ કરવામાં આવ્યું છે. આશા છે કે વાંચનનો શોખીન વર્ગ આ પુસ્તકનો લાભ લેવા ચૂકશે નહિ.

મુંબઈ } પ્રકાશકની સૂચનાનુસાર
હરિલાલ જટાશંકર મહેતા.

ઉપોદ્‌ઘાત.

જ્યારે મનુષ્ય પોતા સંબંધી વિચાર કરતાં ઇહલોકના સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ સંબંધોને દૂર ફેંકી દે છે ત્યારે આ જગત્‌ના નિર્જન ભાસતા પ્રદેશમાં પોતાને **अहम्** અર્થાત્‌ 'હું' રૂપે જુએ છે. જ્યારે તે પોતાની દૃષ્ટિને જરા વિશાળ બનાવીને જગત્‌માં નજર કરે છે ત્યારે તે જુએ છે કે જેવો પોતે 'હું' છે, તેવા અનેક 'હું' રૂપો આ જગત્‌માં રહેલા છે. તુરત જ તેના ચિત્તમાં એ પ્રશ્ન ઉદ્‌ભવે છે કે "ત્યારે એ 'હું' કોણ? અને બીજા એ બધા 'હું' કહેવાય છે તેઓ કોણ?" ચૈતન્યમતવાદીઓમાંના જેઓ દ્વૈતવાદીઓ છે તેઓ એ બધા 'હું' રૂપોને પૃથક્‌ પૃથક્‌ આત્મારૂપ માને છે, અદ્વૈતવાદીઓ છે તેઓ સઘળાં 'હું' રૂપોને 'પરમાત્મા' ના પૃથક્‌ પૃથક્‌ અંશરૂપ માને છે તથા સર્વમાં એક પરમાત્મતત્ત્વ વ્યાપી રહેલું જુએ છે, અને જડવાદીઓ મનુષ્યમાં આત્મા કે પરમાત્મા જેવું કશું હોય એમ માનતા નથી: તેઓ તો કહે છે કે પ્રત્યેક દેહમાં ચોક્કસ પ્રકારનું વિદ્યુત્તત્ત્વ અથવા ચૈતન્ય રહેલું છે અને તેને આધારે આખો દેહ રહેલો છે. 'હું' રૂપ કોણ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આવા અનેકાનેક ભેદો પડ્યા છે અને પડશે તથા મનુષ્યની બુદ્ધિના વિકાસની સાથે એ ભેદો વૃદ્ધિંગત થતા જતા પણ જણાશે, પરન્તુ જ્યારે મનુષ્ય 'હુંપણા' સંબંધી વિચારને કોઈ પણ પ્રકારના નિર્ણય વિના પૂરો કરી દે છે, ત્યારે તુરત જ તેના ચિત્તમાં બીજો જે વિચાર ઉદ્‌ભવે છે તે એ છે કે "ત્યારે આ જગત્‌માં મારું કર્ત્તવ્ય શું?" "હું કોણ?" એ પ્રથમ પ્રશ્નના ભલે ભિન્ન ભિન્ન ઉત્તરો મળે, પરન્તુ આ દ્વિતીય પ્રશ્નના ઉત્તરો તો હમેશાં સૌ તરફથી એક જ પ્રકારના મળશે. આ જગત્‌માં મનુષ્યનાં કર્ત્તવ્યોના સંબંધમાં જૂદા જૂદા વિદ્વાનો કેટલીક ગૌણ બાબતોમાં મતભેદ ધરાવશે પરન્તુ તેઓ સઘળા એટલો જવાબ તો ચોક્કસ આપશે કે "એ હુંપણું સફળ થાય તેવાં કર્ત્તવ્યો આ જગત્‌માં રહીને પ્રત્યેક વ્યક્તિએ કરવાં જોઇએ, કારણકે ઉક્ત હુંપણું દુર્લભ છે." એ હુંપણું અથવા મનુષ્યત્વ સફળ કરવાને બજાવવા જોઇતાં કર્ત્તવ્યો ક્યાં ક્યાં તે જાણ્યા

વિના તે તે તરફ વળવાની અભિરૂચિ મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થતી નથી તેથી જેઓ પોતાનાં જીવન પોતાનાં કર્ત્તવ્યો બજાવીને સફળ કરી ગયા છે તેઓએ બીજાઓને તેઓ ઉપર ઉપકાર કરીને તેઓનાં કર્ત્તવ્યો સમજાવ્યાં છે. કર્ત્તવ્યો સંબંધી બોધ આપનારા અનેક ગ્રંથો પૃથક્ પૃથક્ ભાષાઓમાં લખાએલા વિદ્યમાન છે અને એ ગ્રંથોનો બોધ વિસ્તાર સાથે સમજાવનારા ઉપદેશકો–ત્યાગીઓનો પણ મોટો સમુદાય જગત્‌માં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. મનુષ્યત્વને સફળ કરવાને મનુષ્યનાં કર્ત્તવ્યો તો પ્રત્યેક સમયે અને પ્રત્યેક સ્થળે એકસરખાં જ હોય છે તથાપિ જેમ જેમ જમાનો બદલાતો જાય છે, તેમ તેમ કર્ત્તવ્ય સંબંધી ઉપદેશનો પ્રકાર બદલાવવાની જરૂર રહે છે. પ્રાચીન સમયની પ્રજા જે ખોરાકને પચાવી શકતી હતી તે જ ખોરાકને હાલની મંદ જઠરાગ્નિવાળી પ્રજા પચાવી શકે નહિ, ત્યારે પ્રાચીન ખોરાકમાં કાંઈ નવીન તત્ત્વ ઉમેરીને આધુનિક પ્રજાનું જઠર પચાવી શકે તેવો ખોરાક તેને આપવો અને એ રીતે તેના દેહને પુષ્ટિ આપવાનો મૂળ હેતુ પરિપૂર્ણ કરવો એ આવશ્યક છે. આમ કરવાથી જોકે ખોરાકની અંદરનું તત્ત્વ તો એક જ રહે છે અને તેમાંનો પુષ્ટિ આપવાનો ગુણ પણ સરખો જ રહે છે, તથાપિ ખોરાકના બાહ્ય દેખાવમાં અથવા સ્વાદમાં કાંઇક તફાવત પડે છે અને એ તફાવત જમાનાને અનુકૂળ કરવા માટે જ દાખલ કરવાની જરૂર પડી હોય છે. એ જ રીતે ચાલુ સમયને અનુકૂળ થઈ પડે તે રીતે અને સમયને આવશ્યક લાગે તેવા વિષયોને અનુલક્ષીને કર્ત્તવ્ય સંબંધી બોધ આપનારી ગ્રંથરચનાઓની અગત્ય પ્રતીત થયા વિના રહેતી નથી.

પ્રત્યેક ક્ષણના, પ્રત્યેક સ્થળના અને પ્રત્યેક વ્યક્તિનાં કર્ત્તવ્યો અમુક સ્થિતિમાં જ કરવાનાં હોય છે એમ સમજવાનું નથી. દરેક સ્થિતિમાં કાંઇ ને કાંઇ કર્ત્તવ્ય કરવાનું હોય છે જ. આપણું કર્ત્તવ્ય આપણે બજાવવું જ જોઇએ અને તેથી ઇષ્ટ ફળની પ્રાપ્તિ થાય કિંવા ન થાય તથાપિ ફળ તરફ લક્ષ રાખવું જોઇએ નહિ. ધનાઢ્ય થવું કે દરિદ્ર થવું, સુખી થવું કે દુઃખી થવું એ કાંઈ આપણી મરજી ઉપર રહેલું નથી. પ્રત્યેક પ્રસંગે આપણું કર્ત્તવ્ય કરવું એ જ આપણા

હાથમાં રહેલું છે તથા તે જ આપણે કરવાનું છે, અને ઉત્કૃષ્ટ જીવનનો સાર પણ તેમાં જ રહેલો છે, ગીતામાં જેમ ઉપદેશ્યું છે કે **कर्मण्येवाधिकारस्ते न फलेषु कदाचन** અર્થાત્ માત્ર કર્ત્તવ્ય કર્મ કરવાનો જ તને અધિકાર છે, ફળ-સિદ્ધિ થાય છે કે નહિ તે તારે જોવાનું નથી; તેવી જ રીતે પ્લેટોએ ઉપદેશ્યું છે કે—Let men of all ranks, whether they are successful, or unsuccessful, whether they triumph or not–let them do their duty, and rest satisfied. એટલે કે ઉંચી નીચી સઘળી અવસ્થાનાં માણસોએ તેઓ પોતાના પ્રયત્નમાં સફળ થાય કિંવા નિષ્ફળ જાય, તોપણ પોતાનું કર્ત્તવ્ય કર્મ બજાવીને સંતુષ્ટ રહેવું જોઇએ. કર્ત્તવ્ય સંબંધી આ ન્યાયસૂત્રને અનુલક્ષીને પ્રત્યેક મનુષ્ય પ્રત્યેક સમય તથા સ્થળનો વિચાર કરીને કર્ત્તવ્યતત્પર બને તો આ જગતને તથા આ સમયને ત્યાગી જનો દુઃખથી ભરપૂર કહે છે તેઓ પોતે જ તેમાં સર્વત્ર સુખ જ અવલોકતા રહે.

પરન્તુ કર્ત્તવ્યતત્પરતાનો નાશ થયો છે એટલું જ નહિ પણ કર્ત્તવ્ય સમજવાની બુદ્ધિશક્તિની પણ મનુષ્યોમાં ન્યૂનતા જણાવા લાગી છે અને તેથી તત્સંબંધી બોધની તથા બોધક ગ્રંથોની રચનાની અગત્ય જણાવા લાગી છે. જ્યાંસુધી કર્ત્તવ્ય સમજવામાં આવે નહિ, ત્યાંસુધી કર્ત્તવ્ય બજા-વવામાં તત્પરતા સંભવતી જ નથી. '**कर्त्तव्य**' એ શબ્દનો જો વાસ્તવિક અર્થ કરીએ તો 'કરવાયોગ્ય' એવો થાય અને તેથી કર્ત્તવ્ય સંબંધમાં મનુષ્યોને તેઓએ કરવાયોગ્ય કાર્યોનું જ નિદર્શન કરવામાં આવે તે યોગ્ય લેખાય. 'સત્ય બોલવું', 'વડીલોને માન આપવું', 'વિદ્યા ભણવી' ઇત્યાદિ કર્ત્તવ્ય છે અને તેથી તત્સંબંધી ઉપદેશને 'કર્ત્તવ્યબોધ' એવું નામ ઘટે. પરન્તુ 'જૂઠું ન બોલવું,' 'વડીલોની અવગણના ન કરવી', 'વિદ્યા ભ-ણવામાં પ્રમાદ કરવો નહિ' એ અકર્ત્તવ્યનિષેધક બોધની પણ હવે જરૂર જણાવા લાગી છે. લોકોને નીતિ તથા ધર્મને માર્ગે ચાલવાનો ઉપદેશ કરવાને સારૂ 'કર્ત્તવ્યનો બોધ કરવો' કે 'અકર્ત્તવ્યનો નિષેધ સૂચવવો' એ બેમાંના કોઇ એક માર્ગની પસંદગી સંબંધે વિદ્વાનોમાં કેટલોએક મતભેદ

છે. એક વર્ગનો અભિપ્રાય એવો છે કે હમેશાં કર્ત્તવ્ય નૈતિક કર્મનો જ બોધ કરવો અને અકર્ત્તવ્ય કર્મનો ત્યાગ કરવાનો બોધ કરવો જ નહિ કારણકે એ નિષેધનો બોધ કરવા જતાં અકર્ત્તવ્યની સમજણ પહેલાં આપવી પડે છે અને પછી જ તેનો નિષેધ સૂચવાય છે અને તેનું પરિણામ એ આવે છે કે જેના ચિત્તમાં અકર્ત્તવ્ય સંબંધે એક વિચાર પણ કદાપિ ઉદ્‌ભવ્યો હોતો નથી તેના ચિત્તમાં એ રીતે અકર્ત્તવ્ય સંબંધી માહિતી આડકતરી રીતે પેસવા પામે છે. ઉદાહરણ તરીકે એક પાંચ છ વર્ષની વયના બાળકને એવો અકર્ત્તવ્ય નિષેધની શૈલીથી બોધ અપાય કે "જૂઠું બોલવું નહિ" તો 'જૂઠું' એટલે શું? તે જાણવાની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ બાળકમાં ઉદ્‌ભવે અને આજસુધી 'સત્ય જ બોલવું' એ ધર્મ સમજી રહેલું બાળક હવેથી 'જૂઠું ન બોલવું' એવો ઉપદેશ થતાં પોતાના અંતરને એવો પ્રશ્ન કરે કે 'ત્યારે જગતમાં કોઈ જૂઠું બોલતું હશે ખરૂં?' આ રીતે જૂઠથી તદ્દન અનભિજ્ઞ બાળકને જૂઠા સંબંધી તર્ક ઉત્પન્ન થાય છે અને એ રીતે તેની સમક્ષ ધીમે ધીમે અનીતિના દરવાજા ઉઘડવા લાગે છે. તેટલા માટે એ વર્ગનો અભિપ્રાય એવો છે કે હમેશાં પ્રતિપાદક શૈલીનો જ બોધ હોવો જોઇએ પરન્તુ નિષેધક શૈલીનો બોધ હોવો જોઇએ નહિ કારણકે તેથી ચિત્ત દુર્ગુણોને ગ્રહણ કરવાના સંયોગોમાં મેલાય છે. બીજા વર્ગનો અભિપ્રાય એવો છે કે કર્ત્તવ્યના બોધની સાથે નિષેધક વસ્તુઓના નિષેધનો બોધ પણ કરવામાં આવવો જોઇએ, કારણકે જમાનાના ફેરફારે જ એ શૈલીના બોધની આવશ્યકતા સિદ્ધ કરી છે. જો દુર્ગુણની સમજૂતીની સાથે તેનાથી દૂર રહેવાનો બોધ ન અપાય તો જગત્ દુર્ગુણી મનુષ્યોથી ભરેલું હોવાથી દુર્ગુણની કલ્પના વિનાનાં ભોળાં હૃદયો તેવા દુર્ગુણીઓના હાથમાં અનાયાસે ફસી પડવાનો સંભવ છે; પરન્તુ જો તેઓને તેના ગેરફાયદા સમજાવીને તેથી દૂર રહેવાની ચેતવણી આપવામાં આવે તો તેઓ કદાપિ ફસાય નહિ. આ બીજા વર્ગનો અભિપ્રાય વધારે માન્ય લેખાયો છે અને તેથી કર્ત્તવ્ય સંબંધી ઉપદેશનો એક ભાગ અકર્ત્તવ્યના નિષેધનો ઉપદેશ પણ છે. મી. સ્માઇલ્સ કે જેણે 'કર્ત્તવ્ય' સંબંધી

એક મોટો ગ્રંથ (Duty) અંગ્રેજી ભાષામાં લખ્યો છે તેનો અભિપ્રાય પણ આ જ પ્રકારનો છે. તે કહે છે કે: **Duty begins with life, and ends with death......It bids us do what is right, and forbids our doing what is wrong.** અર્થાત્–" મનુષ્યના જન્મની સાથે તેના કર્ત્તવ્યની શરૂઆત થાય છે અને તેના મરણની સાથે તે સમાપ્ત થાય છે. જે કાંઇ ખરૂં હોય તે કરવું અને ખોટું હોય તે ન કરવું એવું તે આપણને ફરમાવે છે. " આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે ચાલુ જમાનાને યોગ્ય 'કર્ત્તવ્ય' ના ઉપદેશમાં અકર્ત્તવ્યના નિષેધનો પણ સમાવેશ થવો જોઇએ.

વર્ત્તમાન સમય અને સ્થિતિના દીર્ઘ વિચારપૂર્વક આ ગ્રંથના પૃથક્ પૃથક્ ખંડોની રચના કરવામાં આવી છે. મનુષ્યકર્ત્તવ્યના બે મુખ્ય પ્રકાર છે. એક પ્રકારનું કર્ત્તવ્ય એવું છે કે જે જીંદગીના અંત સુધી એક સરખી રીતે બજાવવાનું હોય છે અને તે ' સામાન્ય કર્ત્તવ્ય' કહેવાય છે. બીજું 'વિશેષ કર્ત્તવ્ય' છે કે જે મનુષ્યની બદલાતી જતી વયની સાથે હમેશાં બદલાતું જ રહે છે. 'સામાન્ય કર્ત્તવ્ય'નો ઉપદેશ આ ગ્રંથના પ્રથમ ખંડમાં સમાઇ જાય છે અને તે મનુષ્યની સઘળી અવસ્થાઓના કર્ત્તવ્યની ભૂમિકારૂપે છે. એ ખંડમાં એકંદર બાર પરિચ્છેદ છે. પહેલા બે પરિચ્છેદમાં 'કર્ત્તવ્ય' અને ' કર્ત્તવ્યના અધિકારીઓ ' ની ઓળખ આપીને ત્રીજા પરિચ્છેદમાં અવસ્થા પરત્વે કર્ત્તવ્યનો વિભાગ અને ક્રમ દર્શાવ્યો છે. મનુષ્યની જીંદગીના ચાર વિભાગો કરવાની અગત્ય દર્શાવ્યા પછી તે ચાર વિભાગો અને પ્રત્યેક વિભાગનાં વિશિષ્ટ કર્ત્તવ્યોનું એ પરિચ્છેદમાં દિગ્દર્શન કરેલું છે. ' કર્ત્તવ્ય ' સંબંધે આટલી પ્રાવેશિક વિવેચના પછી સામાન્ય કર્ત્તવ્યના વિષયનો ચોથા પરિચ્છેદથી પ્રારંભ થાય છે. કર્ત્તવ્યની પ્રથમ સ્ફુરણા ચિદ્વૃત્તિમાં થાય છે તેટલા માટે ચોથા પરિચ્છેદમાં ચિદ્વૃત્તિનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યા પછી પાંચમા પરિચ્છેદમાં ચિદ્વૃત્તિની બીજી અવસ્થા સંકલ્પ છે તેની શક્તિ દર્શાવવામાં આવી છે અને કર્ત્તવ્યની વિચારણાને સંકલ્પનું બળ પ્રાપ્ત થતાં મનુષ્ય કર્ત્તવ્યપરાયણ થઈ શકે છે તેટલા માટે છઠ્ઠા પરિચ્છેદમાં કર્ત્તવ્યપરાયણતા દર્શાવી છે. કર્ત્તવ્યપરાયણ થયા પછી પણ તેને ઉત્તેજનની આવશ્યકતા

રહે છે અને નહિતો કર્ત્તવ્યપરાયણતાનો વેગ ઓછો થઇ જતાં મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ કર્ત્તવ્યમાં થતી નથી. આ કારણથી સાતમા પરિચ્છેદમાં ઉત્સાહરૂપ ઉત્તેજક બળ દર્શાવ્યું છે અને આઠમા, નવમા તથા દશમા પરિચ્છેદમાં કર્ત્તવ્યનો ઘાત કરનાર દોષોથી કર્ત્તવ્યપરાયણતાનો હ્રાસ ન થાય તેટલા માટે ક્રમશઃ આલસ્ય, ક્રોધ, માત્સર્ય અને નિંદારૂપ દોષોની પિછાણ કરાવવામાં આવી છે. ઘાતક દોષોથી બચીને તથા ઉત્તેજકથી ઉત્તેજિત થઇને કર્ત્તવ્ય સંકલ્પની ભૂમિમાં સુદૃઢ થઈ વાણીમાં દેખાવ દે છે. તે વાણી કેવી હોય તો કર્ત્તવ્યની વધારે મજબૂતી થાય તે ૧૧ મા પરિચ્છેદમાં દર્શાવ્યું છે. વાણીના દોષો દૂર થયા પછી કર્ત્તવ્ય પ્રતિજ્ઞારૂપે બહાર આવે છે. તે પ્રતિજ્ઞા કેવી રીતે પાળવી જોઇએ તે બારમા પરિચ્છેદમાં દર્શાવ્યું છે. અત્ર પ્રથમ ખંડની અને સામાન્ય કર્ત્તવ્યવિચારણાની સમાપ્તિ થાય છે.

બીજા ખંડથી વિશેષ કર્ત્તવ્યનો પ્રારંભ થાય છે. એ ખંડમાં મનુષ્યની પ્રથમ વિદ્યાર્થી અવસ્થાનાં બે પ્રકારનાં કર્ત્તવ્યોનું વર્ણન છે. એક પ્રકારનાં કર્ત્તવ્ય વિદ્યાર્થી અવસ્થાસુધી જ પાળવાના હોય છે તે પહેલા પાંચ પરિચ્છેદમાં દર્શાવ્યા છે, અને છઠ્ઠાથી સોળમા પરિચ્છેદ સુધીનાં કર્ત્તવ્યોનું પાલન વિદ્યાર્થી અવસ્થા પછી પણ ચાલુ રીતે કરવાનું છે, પરન્તુ તે કર્ત્તવ્ય સંબંધી શિક્ષણ તો વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જ સંગ્રહી લેવાનું છે. પ્રથમ ચાર પરિચ્છેદમાં ગર્ભપ્રવેશથી વિદ્યાસમાપ્તિ સુધી ક્રમશઃ સંસ્કાર અને શિક્ષણની યોગ્યતાનું નિદર્શન કરાવ્યું છે. શિક્ષણમાં જોઇતા શરીરબળ તથા બુદ્ધિબળની વૃદ્ધિ માટે બ્રહ્મચર્યની જરૂર છે તેથી પાંચમા પરિચ્છેદમાં બ્રહ્મચર્યનું વર્ણન છે. આરોગ્ય જાળવવા સંબંધી અને મિતાહારની અગત્ય સંબંધી ચેતવણી અથવા શિક્ષણની અગત્ય આ અવસ્થાથી જ પડતી હોવાથી સાતમા પરિચ્છેદમાં તે સંબંધી ઉપદેશ કર્યા પછી આઠમા પરિચ્છેદમાં વિદ્યાર્થીઓના વડીલો પ્રતિના ધર્મો તથા નવમા પરિચ્છેદમાં સહાધ્યાયીઓ પ્રતિના ધર્મો સમજાવ્યા છે. દશમાથી સોળમા પરિચ્છેદમાં વ્યસનોથી દૂર રહેવાનો ઉપદેશ છે. દુર્વ્યસનોનું જ્ઞાન નહિ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓને પણ તેના અનર્થો દર્શાવીને તેથી દૂર રાખવાનો નિષેધક શૈલીનો

ઉપદેશ અત્ર કરવામાં આવ્યો છે. પૂર્વે દર્શાવવામાં આવ્યા પ્રમાણે કર્ત્તવ્ય વિષયમાં અકર્ત્તવ્યના પરિહારનો પણ સમાવેશ થાય છે અને તેથી આ પ્રસંગમાં તેમ જ બીજા પ્રસંગોમાં પણ અકર્ત્તવ્યનો નિષેધ સૂચવેલો છે.

ત્રીજા ખંડના એકંદર નવ પરિચ્છેદ છે. બીજી ગૃહસ્થાવસ્થામાં સ્ત્રી અને પુરૂષરૂપી બે ચક્રોથી જ સંસારનું શકટ ચાલે છે, પરન્તુ એ બન્ને ચક્રો કેટલી યોગ્યતાએ પહોંચે ત્યારપછી તેમને શકટથી યુક્ત કરવાં ઉચિત છે તે દર્શાવવાને પહેલા જ પરિચ્છેદમાં ગૃહસ્થ ધર્મમાં પડવાનો અધિકાર ક્યારે મળી શકે છે તે દર્શાવ્યું છે. બીજા તથા ત્રીજા પરિચ્છેદમાં સ્ત્રીઓનાં કર્ત્તવ્યો દર્શાવ્યાં છે જેમાં સધવા તથા વિધવા ઉભય પ્રકારની સ્ત્રીઓનાં કર્ત્તવ્યો સંબંધી ઉપદેશ આવી જાય છે. ચોથાથી નવમા પરિચ્છેદસુધીમાં પુરૂષોના ધર્મો બતાવવામાં આવ્યા છે. આ ધર્મોમાં પ્રથમ માતપિતા પ્રતિનો કૃતજ્ઞતારૂપ ધર્મ દર્શાવ્યો છે. ત્યારપછી કુટુંબમાં શાંતિ નિભાવવાને ઉદારતા તથા સહિષ્ણુતારૂપ ગુણોની આવશ્યકતા હોવાથી તે ધર્મ દર્શાવ્યો છે. માતા-પિતા અને કુટુંબીઓની પરિચર્યા પછી ત્રીજું સ્થાન મિત્રોનું આવે છે. ત્યારપછી સ્ત્રી વગેરે પ્રતિ કેવા પ્રકારનો પ્રેમ રાખવો જોઇએ તે દર્શાવતાં સ્વાર્થી પ્રેમનો નિષેધ અને વિશુદ્ધ પ્રેમનો વિધિ દર્શાવ્યો છે. પુત્ર અને પુત્રી પ્રત્યે સમાન પ્રેમ દર્શાવવાનું કર્ત્તવ્ય સમજાવતાં પુત્રીનું અહિત કરનાર કન્યાવિક્રયના રાક્ષસી રીવાજનો નિષેધ પણ સમજાવવામાં આવ્યો છે. ગૃહસ્થને ધનની જરૂર હોય છે અને ધનને અર્થે ઉદ્યોગની જરૂર હોય છે, પરન્તુ તે ઉદ્યોગમાં નીતિ અને સત્યની વ્યાપ્તિ કેવી રીતે થવી જોઇએ તેનો ચિતાર છેલ્લા પરિચ્છેદમાં આપીને એ ખંડની સમાપ્તિ કરવામાં આવી છે.

જીવનની અવસ્થાના ભેદોને અનુલક્ષીને તત્સંબંધી કર્ત્તવ્યનો ક્રમ ગોઠવવામાં આવ્યો હોવાથી ત્રીજા ખંડ સુધીમાં મનુષ્યની યુવાવસ્થાનાં કર્ત્તવ્યોનો બોધ આવી જાય છે. ત્રીજી અને ચોથી અવસ્થાનાં કર્ત્તવ્યોના બોધ માટે ચોથો અને પાંચમો ખંડ "કર્ત્તવ્યકૌમુદી" ના બીજા ગ્રંથમાં આવશે. આ પ્રમાણે મનુષ્યના આખા જીવનના કર્ત્તવ્ય સંબંધી ઉપદેશ આ ગ્રંથમાં સમાવવામાં આવ્યો છે. 'હું કોણ ?' એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તત્ત્વવિત્ પુરૂષો જ

સમજવાને સમર્થ છે, પરન્તુ "મારૂં કર્તવ્ય શું?" એ તો બોધ અને બુદ્ધિના યોગે કરીને સર્વ મનુષ્યો સમજી શકે છે; એ સમજીને તત્સંબંધી જ્ઞાનને આચાર તથા વિચારમાં ઉતારવાથી 'હું કોણ?' ના પ્રશ્નનો ભેદ ઉકેલવાનું પણ આત્મામાં સામર્થ્ય આવે છે. ભવ્ય જીવો આટલું સમજીને આ ઉપદેશગ્રંથનો યથોચિત ઉપયોગ કરે એ જ ગ્રંથકારના પ્રયાસની સફળતા!

અમદાવાદ.
આષાઢી પૌર્ણિમા, સં. ૧૯૭૦. } ચુનીલાલ વર્દ્ધમાન શાહ.

शुद्धिपत्रक.

पृष्ठ. पं.	अशुद्ध.	शुद्ध.
૭—૮	द्वितीय	द्वितीये
૨૨—૫	साजन्य	सौजन्य
૫૩—૧૮	त्मकः	त्मको
૭૬—૧૪	द्यतं	द्यूतं
૧૦૬—૬	न्यूयं	न्यूनं
૧૧૯—૬	क्वेः	कैः
૧૨૭—૨	भ्रातणां	भ्रातॄणां
૧૩૦—૨૦	संसद्रा	संसदो
૧૫૨—૧	नणां	नृणां

અનુક્રમણિકા.

तृतीय खण्ड.

ॐ नमो वीतरागाय ॥

कर्त्तव्य-कौमुदी.

शार्दूलविक्रीडितवृत्तम् ॥

मङ्गलाचरणम् ।

जीवान् स्वाचरणेन देष्टुमिव यत् सर्वेन्द्रियाणां जयं ।
त्यक्तं राज्यसुखं क्षणादभिमुखं लब्धुं पदं श्रेयसः ॥
संत्रस्तोद्धरणे परार्थकरणे येनार्पितं जीवनं ।
स श्रीवीरजिनो विनष्टवृजिनो नः श्रेयसे पावनः ॥१॥

ભાવાર્થ—ઇન્દ્રિયોને કાબુમાં રાખી આંતરિક દુશ્મનોને કેવી રીતે જીતવા એ શિક્ષણ જગતના જીવોને પોતાના દાખલાથી આપવાનું હોયની તેમ મોક્ષનું પદ મેળવવાને જેણે પ્રાપ્ત થએલ રાજ્યસુખ ક્ષણમાત્રમાં છોડી દીધું, એટલું જ નહિ પણ ત્રણ તાપથી ત્રાસ પામતા જગતજીવોનો ઉદ્ધાર કરવામાં અને પરમાર્થનાં કામ કરવામાં પોતાનું સમસ્ત જીવન અર્પણ કર્યું, એવા સર્વ પાપનો નાશ કરનાર પવિત્રાત્મા તે શ્રી વીર ભગવાન્ અમારૂં કલ્યાણ કરો. (૧).

विषयप्रयोजनकथनम् ।

ये ज्ञात्वापि हिताहिते हितपथं हित्वा व्रजन्त्युत्पथं ।
तेषां शास्त्रमनर्थकं किल ततो नायं तदर्थं श्रमः ॥

ये गन्तुं महिते समुन्नतिपथे वाञ्छन्ति जिज्ञासव-
स्तेषां बोधकृतेऽस्ति मत्कृतिरियं कर्त्तव्यनिर्देशिनी ॥२॥

ગ્રંથનો વિષય અને પ્રયોજન શું છે ?

ભાવાર્થ—આ માર્ગ હિતકર છે અને આ માર્ગ અહિતકર છે એવું ખુલ્લી રીતે બન્ને માર્ગનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજ્યા પછી પણ જે પુરૂષો ટેવને અધીન થઈ, હિતના માર્ગને મૂકી દઈ અહિતકર માર્ગે જ ચાલે છે, હાથમાં દીપક લઇને કૂવામાં પડે છે, તેવાઓને માટે શાસ્ત્રરચના કંઈ જરૂરની નથી; તેમજ જેઓ હિતાહિત સમજી હિતને માર્ગે જ ચાલી રહ્યા છે, તેમને પણ શાસ્ત્રની તેટલી જરૂર નથી, જેથી તેઓને માટે આ કૃતિ કરવાનો શ્રમ લેવામાં આવ્યો નથી; કિન્તુ જેઓને પોતાનું કર્ત્તવ્ય સમજવાની ચાહના ઉત્પન્ન થઇ છે, એટલું જ નહિ પણ ઉન્નતિના લોકમાન્ય માર્ગમાં ચાલવાને તૈયાર થયા છે, તેઓના બોધને માટે કર્ત્તવ્ય માર્ગ દર્શાવનારી આ મારી કૃતિ (ગ્રંથ રચના) છે. (૨).

प्रथम खण्ड.

प्रथम परिच्छेद.

કર્ત્તવ્યનો ઉપોદ્‌ઘાત.

[અત્ર " કર્ત્તવ્ય " શબ્દમાં અને તેના અર્થગાંભીર્યમાં રહેલું તત્ત્વ સમજાવવાથી ગ્રંથના મુખ્ય ભાગની શરૂઆત થાય છે. પ્રથમ પરિચ્છેદમાં આ વિષયના ઉપોદ્‌ઘાતિક કથનનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.]

कर्त्तव्यलक्षणम् ।

कर्तुं यस्य यदा भवेत्समुचितं यद्यच्च सद्वर्तनं

यद्यदात्मिकनैतिकोन्नतिकरं शुद्धं सतां सम्मतम् ॥
यद्यच्चाचरितं विशुद्धमनसा प्रामाणिकैः सज्जनैः ।
कर्त्तव्यं नरजन्मनस्तदुदितं स्वर्मोक्षसौख्यप्रदम् ॥३॥

કર્ત્તવ્ય એટલે શું ?

ભાવાર્થ—જે માણસને જે અવસ્થામાં જેવી રીતે જે જે શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરવી ઉચિત ગણાય, તે તે પ્રવૃત્તિ તે માણસની તે અવસ્થાનું કર્ત્તવ્ય માની શકાય. (આ લક્ષણમાં પુરૂષવિશેષે કર્ત્તવ્યવિશેષ ભિન્ન ભિન્ન થાય છે, જેથી બીજું લક્ષણ કહે છે). જે જે પ્રવર્તન આત્મિક અને નૈતિક અથવા પારલૌકિક અને ઐહિક ઉન્નતિ કરનાર તરીકે સત્પુરૂષોની દૃષ્ટિએ અંકિત થએલ છે તે તે શુદ્ધ પ્રવર્તન કર્ત્તવ્ય ગણી શકાય, અથવા પ્રામાણિક સજ્જન પુરૂષોએ પોતાનું અને પરનું કલ્યાણ કરવાને વિશુદ્ધ આશયથી જે જે નૈતિક-આત્મિક અને તેને લગતું અનુષ્ઠાન આચર્યું, તે કર્ત્તવ્ય આ ભવમાં સુખ-શાંતિ આપે છે, અને પરભવમાં પણ સ્વર્ગ અને મોક્ષનું સુખ અર્પે છે એમ સત્પુરૂષો કહી ગયા છે. (૩).

कर्त्तव्यसामान्याधिकारिणः ।

कर्त्तव्येषु निरंतरं परबलापेक्षां न कुर्वन्ति ये ।
धीरास्ते भयशोकदैन्यरहिताः कर्त्तव्यपारंगमाः ॥
ये सर्वव्यवहारसाधनविधावन्याश्रयापेक्षिण-
स्ते दीनाः पशुवत्सदापरवशाः कर्त्तुं क्षमाः स्युः कथम् ॥४॥

કર્ત્તવ્ય કોણ બજાવી શકે ?

ભાવાર્થ—જે માણસો પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં જે કાર્ય હાથમાં લે તે કાર્ય સાધવાને બીજાની મદદ ઉપર આધાર રાખી લટકી ન રહેતાં

પોતાના બળ ઉપર જ ઝુઝી, ભય શોક અને દીનતાને એક બાજુએ મૂકી નિડર અને હિંમતવાન થઈ સ્વાશ્રયી બની રહે છે, તે જ માણસો ઘણે ભાગે કર્ત્તવ્ય બજાવવા સમર્થ થાય છે. જેઓ સામાન્ય અને વિશેષ પોતાના અને પરના વ્યાવહારિક યા પારમાર્થિક સર્વ કાર્ય સાધવામાં બીજાના આશ્રયની જ અપેક્ષા રાખી બેસી રહે છે, તે પશુની માફક સદા પરવશ થએલ પોતાની શક્તિ છુપાવી રાખનાર દીન પુરૂષો કર્ત્તવ્ય બજાવવાને કદી પણ સમર્થ થઈ શકે? (નહિ જ.) (૪).

द्वितीय परिच्छेद.

કર્ત્તવ્યના પ્રકાર અને અધિકારીઓ.

[હવે કર્ત્તવ્યના પ્રકાર અને પૃથક્ પૃથક્ પ્રકારોના પૃથક્ પૃથક્ લક્ષણનો વિસ્તાર સમજાવવામાં ગ્રંથકાર ઉધુક્ત થાય છે.]

कर्त्तव्यभेदाः ।

शिक्षानीतिपरार्थशान्तिफलिका नृणां चतस्रो दशा-
स्तद्भेदेन तथाविधाभिधमिदं कृत्यं चतुर्धा मतम् ॥
प्राधान्यं व्यपदेशकारणमिति प्राहुस्ततः पण्डिता ।
एकत्रापरसम्भवो यदि भवेत्तर्हि क्षतिः कापि नो ॥५॥

કર્ત્તવ્યના ભેદ.

ભાવાર્થ—મનુષ્યમાત્રના જીવનસમયના ચાર વિભાગો એ તેની ચાર જૂદી જૂદી અવસ્થાઓ છે અને એ અવસ્થાઓમાં ક્રમે કરીને (૧) શિક્ષણ, (૨) નીતિ, (૩) પરાર્થ, અને (૪) શાંતિ એ ચાર ફળો સંપ્રાપ્ત કરવાનાં હોય છે; એ ફળભેદે કરીને કર્ત્તવ્યના ચાર ભેદ મનાએલા છે. તેમાં પણ

તે તે વ્યપદેશનું કારણ પ્રાધાન્ય અથવા બહુલતા છે, જેથી કોઇને બાલ્યાવસ્થામાં નિવૃત્તિમાર્ગ રૂચે અને વળી એક કર્ત્તવ્યમાં બીજાં નાનાં નાનાં કર્ત્તવ્યો પ્રાપ્ત થાય, તથાપિ એ પ્રકારની એકત્રતાથી અવસ્થાને અનુસરતાં કર્ત્તવ્યોની નામવર્ગણીમાં કશી ક્ષતિ આવતી નથી. (૫).

कर्त्तव्यविशेषलक्षणानि ।

योग्यायोग्यधिया निवेदयति यत् कार्यं ममस्तं पुनः ।
प्रज्ञासंस्कृतिकार्यकारणतया लोके तदाद्यं मतम् ॥
उत्कर्षं विदधद् गृहव्यवहृतेरुद्योगनीतेश्च य-
च्चारित्रे किल पर्यवस्यति शुभे कृत्यं द्वितीयं च तत् ॥६॥
वृत्तिर्यत्र विलीयतेऽधमनरा स्वार्थप्रगश्चात्मिका ।
जागर्ति स्वपरैकधर्मसुखदा वृत्तिः परार्था तथा ॥
शान्तौ धर्मसमाजसेवनविधौ चान्नर्भवत्येव य-
त्त्यागाभिमुखं प्रकृष्टचरितं कृत्यं तृतीयं मतम् ॥७॥
यस्मात्पूर्णमहोदयोऽमलचिदानन्दस्वरूपस्थितिः ।
कृत्यानां परिपूर्णता च कलुषच्छेदः समूलं भवेत् ॥
कर्त्तव्यन्तु चतुर्थमेतदुदितं सर्वोत्तमं पण्डितै-
स्तत्सिद्धिस्तु कदाचिदेव समये कस्यापि भद्रात्मनः ॥८॥

કર્ત્તવ્યનાં પૃથક્ પૃથક્ પ્રકારનાં લક્ષણો.

ભાવાર્થ—જે કૃત્ય જીવનના ઉત્તમ સંસ્કારોની છાપ પાડવા ઉપરાંત યોગ્ય અને અયોગ્ય સમસ્ત કાર્યનું દિગ્દર્શન કરાવી, અયોગ્ય વ્યવહાર,

અનીતિ, દુષ્કૃત્ય અને દુર્મતિને ત્યાજ્યરૂપે દર્શાવી, યોગ્ય વ્યવહાર, નીતિ-ધર્મ, સત્કૃત્ય અને પરમાર્થને ગ્રાહ્ય રૂપે શીખવે, તે શિક્ષણરૂપ પ્રથમ કર્ત્તવ્ય જાણવું. જે પ્રવર્તન ગૃહવ્યવહાર અને ઉદ્યોગમાં નીતિનો ઉત્કર્ષ સાધતું શુભ ચારિત્ર્યમાં પર્યવસાન પામે તે બીજું કર્ત્તવ્ય. (૬).

જે પ્રવૃત્તિમાં સ્વાર્થને વિસ્તારનારી અને કપટી જાળ પાથરનારી વંચક વૃત્તિ તદ્દન લીન થઇ હોય, અને પોતાના તથા પરના ધર્મ અને સુખને વધારનારી, પરાર્થવૃત્તિ જાગૃત થઇ હોય, જનસેવા, સમાજસેવા અને ધર્મ-સેવાનું અહર્નિશ રટન થઈ રહ્યું હોય અને જે પ્રવૃત્તિ ત્યાગાભિમુખ રહી શાન્તિ અને સમાધિમાં નિષ્ઠા પામી પ્રકૃષ્ટ ચારિત્ર્યરૂપે પરિણત થાય તે ત્રીજું પરાર્થ–પરોપકાર–રૂપ કર્ત્તવ્ય. (૭).

જે કર્ત્તવ્યના આચરણથી નિર્મળ ચિદાનન્દમય નિજ સ્વરૂપમાં આત્માનું અવસ્થાન થાય, આત્માનો પૂર્ણ અભ્યુદય થાય, જેના પછી કંઈ કર્ત્તવ્ય કરવાનું અવશિષ્ટ રહેતું નથી–અર્થાત્ તમામ કૃત્યોની પરિપૂર્ણતા થાય, જ્ઞાના-વરણીય આદિ કર્મરજનું સમૂલ ઉચ્છેદન થાય, અર્થાત્ જેનાથી જીવન્મુક્તિ યા પૂર્ણ મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય તે ચોથું ત્યાગરૂપ કર્ત્તવ્ય, જેને મહર્ષિઓએ સર્વોત્તમ મોક્ષસાધન માનેલું છે, તેની સિદ્ધિ તો કોઈ સમર્થ જ વિરલ મહાત્મા પુરૂષને થાય છે. (૮).

प्रथमकर्त्तव्याधिकारिणः।

येषां मानसमुत्तमं च सरलं शुद्धं प्रसन्नं पुन-
श्चिन्तोपाधिविषादशोकरहिता बुद्धिर्विशुद्धा वरा॥
आलस्येन विवर्जिता विनयिनो ये ब्रह्मचर्ये रताः।
कर्त्तव्ये प्रथमेऽधिकारिण इमे ते बालविद्यार्थिनः॥९॥

પ્રથમ કર્ત્તવ્યના અધિકારી કોણ અને કેવા હોવા જોઇએ?

ભાવાર્થ—મનમાં પ્રાપંચિક હવાનો પ્રવેશ થએલ ન હોવાથી જેઓનું માનસ્ ક્ષેત્ર શુદ્ધ સરલ અને પવિત્ર હોવા ઉપરાંત પરમ પ્રસન્ન હોય, જેઓની

બુદ્ધિ, ચિન્તા ઉપાધિ ખેદ અને શોકથી રહિત પરમ વિશુદ્ધ હોય, જેઓ આળસ વિનાના, ઉદ્યોગી અને વિનીત હોય, જેમનું બ્રહ્મચર્ય સુરક્ષિત હોય, તે બાલવિદ્યાર્થીઓ પ્રથમ કર્ત્તવ્યના અધિકારી ગણાય છે. (૯).

द्वितीयकर्त्तव्याधिकारिणः ।

येषामुन्नतिकामना प्रतिदिनं प्रीतिः परार्थे परा-
द्रव्योपार्जनलालसापि न कदा नीतिं समुल्लङ्घते ॥
वृत्तिर्धर्मपराङ्मुखा न भवति क्लेशस्य लेशोपि नो ।
ते बोध्या अधिकारिणः सुगृहिणः कृत्ये द्वितीय शुभे ॥ १० ॥

ગૃહસ્થ ધર્મના અધિકારીઓ.

ભાવાર્થ—જેઓને ઐહિક ઉન્નતિની વિશેષ કામના છે, તેની સાથે પરોપકાર કરવાની લાગણી મનમાં રહ્યાં કરે, દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવાની લાલસા વિદ્યમાન હોય તથાપિ તે લાલસા નીતિની હદને ઉલ્લંઘનારી ન હોય, જેની વૃત્તિ ધર્મથી પરાઙ્મુખ ન હોય કિન્તુ ધર્મ તરફના વલણવાળી હોય, જેઓ કુટુંબ વગેરેમાં સુસ્નેહને ચાહનારા અને ક્લેશને દબાવનારા હોય તેવા સદ્-ગૃહસ્થો બીજા કર્ત્તવ્યના અધિકારી ગણાય છે. (૧૦).

तृतीयकर्त्तव्याधिकारिणः ।

प्राणान्तेपि चलन्ति किञ्चिदपि नो धैर्येण ये धर्मतः ।
सर्वस्वापगमेप्यसत्यवचनं नेच्छन्ति वक्तुं क्वचित् ॥
आशापाशनिरासनोच्छ्रितबलाः प्रेम्णा परार्थे रता ।
एते स्युस्त्वधिकारिणो बुधवराः कृत्ये तृतीये वरे ॥११॥

પરાર્થરૂપ ત્રીજા કર્ત્તવ્યના અધિકારીઓ.

ભાવાર્થ—જેઓ ધર્મના માર્ગમાં એવા તો અડગ હોય અને ધીરજ

પણ એટલી પ્રબળ હોય કે પ્રાણુ જતાં સુધી પણુ તે માર્ગથી લેશમાત્ર ચલાયમાન ન થાય, અને પોતાની સર્વ સંપત્તિ ચાલી જતી હોય તોપણુ જેઓ અસત્ય વચન બોલવાને ઇચ્છતા ન હોય, તૃષ્ણારૂપી પાશબંધનને તોડી નાંખવાથી જેમનું નિસ્પૃહતારૂપી બળ અતિક્રિાન્ત થએલું હોય અને જેઓ પરાર્થના માર્ગમાં ચાલવાને ખરી લાગણીથી તત્પર થએલા છે તેવા ધીર અને પ્રાજ્ઞ પુરૂષો પરાર્થરૂપ ત્રીજા કર્ત્તવ્યના અધિકારી મનાય છે. (૧૧).

चतुर्थकर्त्तव्याधिकारिणः ।

नष्टा वैभववासना विषयतो येषां विरक्तं मनो-
नो मोक्षेतरकामनास्ति समता मानेऽपमाने तथा ॥
चित्तं निश्चलमात्मसाधनविधौ लोभस्य लेशोपि नो ।
ते भव्या अधिकारिणो व्रतपराः कृत्ये चतुर्थे परे ॥१२॥

ત્યાગ અથવા યોગના અધિકારીઓ.

ભાવાર્થ—જેઓની સાંસારિક વૈભવસુખની વાસના લય પામી ગઇ હોય, જેમનું મન વિષયવિલાસથી તદ્દન વિરક્ત થઇ ગયું હોય, મોક્ષ સિવાય બીજી કોઈ પણુ જાતની જેમના મનમાં અભિલાષા નથી, માન મળે, ચાહે અપમાન મળે બન્નેમાં જેમને એકસરખો ભાવ છે, આત્મિક કાર્ય સાધવામાં જેમની ચિત્તવૃત્તિ અત્યંત નિશ્ચલ થઇ હોય, કોઇ પણુ જાતની વસ્તુ મેળવવાનો લોભ તો જેમને લેશમાત્ર પણુ નથી, તેવા વ્રતધારી ભવ્ય પુરૂષો ત્યાગરૂપ ચોથા કર્ત્તવ્યના અધિકારી છે. (૧૨)

तृतीय परिच्छेद.

કર્ત્તવ્યના કાળની ઘટના.

[આ પ્રમાણે આયુષ્યની ચાર અવસ્થાઓ, તે અવસ્થાઓનાં કર્ત્તવ્યો અને તે કર્ત્તવ્યોની પરિપૂર્ણતાને અર્થે અધિકારી મનુષ્યો કેવા ગુણવાળા હોવા જોઇએ તેનું

विस्तृत विवेचन करवामां आव्युं; परन्तु तेमां केटलीक शंकाओने अवकाश रहेलो होइ ते शंकाओनुं निरसन करवानुं हवे शरू करवामां आवे छे.]

कर्त्तव्यकालविभागः ।

सामान्येन हि यावदायुरधुना सम्भाव्यते मानवे ।
योंशस्तस्य चतुर्थ एष समयः प्रत्येकमेषां क्रमात् ॥
स्यादुक्तक्रमरक्षणेन सकलं कार्यं व्यवस्थायुतं ।
साफल्यं नरजन्मनश्च सुखदाः स्युः शक्तयः सर्वथा ॥
१३ ॥

एकेक कर्त्तव्यनो केटलो केटलो समय?

भावार्थ—जे देशनां मनुष्योनां कर्त्तव्यनी हद जोवानी होय ते देशनां मनुष्योनुं सामान्य रीते वधारेमां वधारे आयुष्य जेटला वर्षनुं होय, तेना चार भाग करतां चोथा भागनो जे समय आवे तेटलो समय एकेक कर्त्तव्यनो जाणवो. उक्त क्रमनुं रक्षण करवाथी दरेक अवस्थानां कार्यो व्यवस्थायुक्त बने, एटलुं ज नहि पण मनुष्य जीवननी सफलता थवानी साथे दिवसे दिवसे आत्मिक शक्तिनो विकाश थतो आवे अने उत्तरोत्तर कर्त्तव्य बजाववानुं बळ प्राप्त थतुं आवे. (१३).

कर्त्तव्यक्रमघटना ।

यद्यत्स्वल्पपरिश्रमेण तरसा कृत्यं सुसाध्यं भवे-
त्तत्तत्स्वल्पफलं तथापि पुरतो युक्तं तदारम्भणम् ॥
यस्मात्संभवति क्रमेण मनुजे शक्त्युन्नतिर्नान्यथा
भारं वोढुमलं शिशुः किमु भवेच्छक्तिं विना दैहिकीम् ॥
१४ ॥

व्यायामादि विकासिते निजबले बालः स एवान्यदा ।
वाह्यं पञ्चषपूरुषैः स्वयमहो हस्तेन वोढुं क्षमः ॥
एवं यस्य यथायथा प्रकटिता शक्तिर्भवेदात्मनः ।
शक्यं तेन तथोत्तरोत्तरमहो कार्यं परं साधितुम् ॥१५॥

युग्मम् ॥

કર્ત્તવ્યનો બતાવેલ ક્રમ શું ઉચિત છે?

ભાવાર્થ—જે કાર્યમાં પરિશ્રમ થોડો પડે છે તેનું ફળ પણ ન્યૂન હોય છે. જેટલો પરિશ્રમ તેટલું ફળ, આ એક અવિચ્છિન્ન નિયમ છે, જેથી વધારે પરિશ્રમ કરી ઉચ્ચ ફળ મેળવવાનો પ્રયાસ પહેલેથી જ કેમ કરવો ન જોઈએ? આ એક સવાલ ઊભો થાય છે. તથાપિ થોડા પરિશ્રમથી સાધ્ય થોડા ફળવાળા કર્ત્તવ્યથી શરૂઆત એટલા માટે વાજબી ગણાય છે કે મનુષ્યમાં શક્તિની ખીલવણી ઘણું કરીને ક્રમે ક્રમે થાય છે. નાનું બાળક કે જેને હજી શારીરિક શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ નથી તે મણ બે મણનો બોજો ઉપાડવા સમર્થ થઈ શકતું નથી. પણ જેમ જેમ તે બાળક મોટું થાય છે, અને કામ કરવાના અભ્યાસથી તેનું શરીરબળ ખીલતું જાય છે, ત્યારે તે જ બાળક પાંચ છ માણસો ઉપાડી શકે તેટલો બોજો પોતાની જાતે એક હાથે ઉપાડવા સમર્થ થાય છે. તેવી જ રીતે કાળ અને અભ્યાસના બળથી જેમ જેમ માનસિક શક્તિની ખીલવણી થતી આવે અને આંતરિક શુદ્ધિથી આત્મિક વીર્ય વૃદ્ધિંગત થતું આવે, તેમ તેમ તે માણસ અધિક કષ્ટસાધ્ય ઉત્તરોત્તર કર્ત્તવ્ય બજાવવાને શક્તિમાન્ થઈ શકે છે; એટલે અધિક ફળ આપનાર કર્ત્તવ્ય, શક્તિના વિકાસની અપેક્ષા રાખતું હોવાથી શક્તિવિકાસને અનુસરી જે કર્ત્તવ્યક્રમ બતાવ્યો છે તે સામાન્ય રીતે વાજબી જ છે. (૧૪-૧૫).

शक्तिसद्भावे क्रमोल्लंघनं न बाधकम् ।

प्राक्संस्कारबलेन यस्य फलिता सत्त्यागवृत्तिर्दृढा ।
स्वार्थत्यागसहिष्णुतादिकमनःशक्तिः पुरैवोद्गता ॥

स त्यागादिकमुत्तरोत्तरमलं कर्त्तव्यमासेवतां ।
योग्यत्वात्क्रमलङ्घनेपि न मनाग् बाधात्रकाप्यूह्यते ॥१६॥

જ્યાં આકસ્મિક શક્તિવિકાસ હોય ત્યાં ક્રમની જરૂર નથી.

ભાવાર્થ—જેને પૂર્વ જન્મના શુભાનુષ્ઠાનથી શુભ કર્મનો જ યોગ મળ્યો છે, અને તેથી બાલ્યાવસ્થામાં જ શુભ સંસ્કારના બળથી સારા સારા વિચારો થવા માંડે; વિષયભોગ તરફ અરૂચિ અને ત્યાગ તરફ પ્રબળ રૂચિ જણાય; સ્વાર્થી ઇચ્છાઓનો નિરોધ અને સ્વાર્થત્યાગવૃત્તિ બલવત્તર પ્રતીત થાય; સહિષ્ણુતા, ધૈર્ય, ક્ષમા આદિ માનસિક સદ્ગુણો અને મનોબળ, હૃદયબળ, આત્મિક બળ, બાલ્યાવસ્થા, તરૂણાવસ્થા યા ગમે તે અવસ્થામાં પ્રકટ થયેલાં જણાય તો તે માણસ ગમે તે અવસ્થામાં ત્યાગરૂપ અન્તિમ કર્ત્તવ્ય યા અન્ય ઉન્નતિગામી કર્ત્તવ્ય યોગ્યતાનુસારે બજાવી શકે છે, તેમ કરવામાં ઉપર કહેલા ક્રમનું ઉલ્લંઘન થતું હોય તોપણ કંઈ બાધ નથી. સબબ કે ઉપરનો ક્રમ પ્રાયિક છે અને તે પણ યોગ્યતા ઉપર જ આધાર રાખનારો છે. (૧૬)

कर्त्तव्यविशेषाणां परस्परं सहचारासहचारौ ।

पूर्वंपूर्वमथोत्तरोत्तरविधौ संलीयते कुत्रचि-
त्पुंसः शक्त्यनुसारतः क्वचिदपि प्राधान्यतस्तिष्ठति ॥
क्वाप्येतानि समाश्रयन्ति समतां वैषम्यकोटिं क्वचि-
त्कालाद्देशवशाच्च वस्तुवशतः कार्येषु सर्वः क्रमः ॥१७॥

ચારે કર્ત્તવ્ય અલગ અલગ જ રહે છે કે ક્યાંય તેમનો સહચાર થાય છે?

ભાવાર્થ—દરેક માણસને શક્તિ અને સંયોગો એકસરખા પ્રાપ્ત થતા નથી. વિલક્ષણ સંયોગોને લીધે કોઇનામાં એવી શક્તિ હોય કે એક અવસ્થાનું એક કર્ત્તવ્ય પસાર કરી બીજા કર્ત્તવ્યની હદમાં પ્રવેશ કરી શકે, અને બીજા કર્ત્તવ્યને છોડ્યા પછી જ ત્રીજા કર્ત્તવ્યને સ્વીકારી શકે. તેની અપે-

ક્ષાએ તો પૂર્વકર્ત્તવ્ય ઉત્તરોત્તર કર્ત્તવ્યમાં પર્યવસાન પામે છે. કોઇ પુરૂષમાં વળી અમુક પ્રકારનું જ બળ હોવાથી જીંદગીના છેડા સુધી અમુક અમુક સ્વાભીષ્ટ કર્ત્તવ્ય જ સ્વીકારવામાં આવે છે. તેની અપેક્ષાએ અમુક એકેક કર્ત્તવ્ય જ પ્રાધાન્ય ભાવે રહે છે. કોઇનામાં વિશેષ શક્તિના પ્રભાવથી એક અવસ્થામાં પણ એકથી વધારે કર્ત્તવ્ય સમાનાધિકરણ્યથી સાથે સાથે રહે છે, અને કોઇ ઠેકાણે તે કર્ત્તવ્યો વિષમપણે રહે છે. એટલે કર્ત્તવ્યોની પરસ્પર સમાનતા અને વિષમતા, સહચાર અને અસહચાર, ક્રમ અને ઉત્ક્રમ એ બધાનો આધાર પુરૂષની શક્તિ, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ વગેરે પ્રાપ્ત થએલા સંયોગો ઉપર છે.

चतुर्थ परिच्छेद.

કર્ત્તવ્યની ઇચ્છાનું નિવાસક્ષેત્રઃ ચિદ્વૃત્તિ.

[હવે કર્ત્તવ્ય બજાવવાની ઈચ્છાને નિવાસ કરવાયોગ્ય હૃદયક્ષેત્રમાં કેટલી યોગ્યતા હોવી જોઇએ તેનું કથન કરવામાં આવે છે.]

कर्त्तव्यक्षेत्रम् ।

धैर्यं शौर्यसहिष्णुते सरलता सन्तोषसत्याग्रहौ।
तृष्णाया विलयः कषायविजयः प्रोत्साहनं मानसम्॥
शान्तिर्दान्तिरुदारता च समता न्याये परार्थे रति-
श्चैते यत्र गुणाः स्फुरन्ति हृदये तत्रैव मानुष्यकम्*॥१८॥

કર્ત્તવ્યને યોગ્ય ક્ષેત્ર કયું?

ભાવાર્થ—વિપત્તિના વખતમાં પણ અધીરા ન બનતાં ધીરજ રાખવી, ધર્મ અને પરમાર્થના કાર્યમાં નિડર થઇ આગળ વધવાને શૂરાતન રાખવું,

* योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् । ५ । १ । १३२ ॥ मनुष्यत्वमित्यर्थः । भवतीत्यध्याहारः ॥

દુઃખ અને કષ્ટની સામે થઇ હિંમતથી તે સહન કરવાની શક્તિ ધારણ કરવી, મનમાં સરલતા અને સંતોષવૃત્તિ રાખવી, પ્રાણ જતાંસુધી પણ સત્યને વળગી રહી સત્યાગ્રહી થવું, લાંબી લાંબી વ્યર્થ ઇચ્છાઓ ઉપર દબાણ રાખવું, ક્રોધ, મદ, માન, લોભ વગેરે પ્રચંડ પ્રકૃતિઓને અંકુશમાં રાખી તેના ઉપર વિજય મેળવવો, મનમાં ઉત્સાહ અને હિંમત રાખવી, ઇન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખી વિષયવિલાસના વેગમાં તણાવું નહિ, શાન્તિ અને સ્વાસ્થ્યને ગુમાવવાં નહિ, સંપત્તિ અને સાધનોના પ્રમાણમાં ઉદારતા રાખવી, અને ન્યાયવિશિષ્ટ પરમાર્થના માર્ગમાં પ્રેમ રાખવો : આ ઉપર બતાવેલ સદ્ગુણો જે હૃદયમાં હંમેશ સ્ફુરાયમાન રહે છે, ત્યાં જ મનુષ્યપણું–માનવતત્ત્વ રહેલું છે. (૧૮)

क्षेत्रविशुद्धिः ।

मानुष्यं हि निरुक्तलक्षणयुतं क्षेत्रं प्रधानं मतं ।
कर्त्तव्याख्यतरुप्ररोहणविधेर्योग्यं सतां सम्मतम् ॥
स्याच्चेद्दोषतृणोपलाद्युपहतं शोध्यं तदा तत्पुरो ।
नो चेन्निष्फलतामुपैति सकलो तद्रोपणादिश्रमः ॥१९॥

ક્ષેત્રની શુદ્ધિ.

ભાવાર્થ—ઉપર બતાવેલ લક્ષણયુક્ત જે મનુષ્યત્વ–માનવપણું તે જ કર્ત્તવ્યનું પ્રધાન ક્ષેત્ર છે. કર્ત્તવ્યરૂપ વૃક્ષનાં બીજ વાવવાની તે જ ઉત્તમ ભૂમિકા છે, એમ સત્પુરૂષો અનુભવપૂર્વક કહી ગયા છે. જો તે ભૂમિ દુરાચાર, દુરાગ્રહ, દુર્મતિરૂપ કાંકરા પત્થર અને તરણાં વગેરેથી અશુદ્ધ થએલી હોય તો પ્રથમ પ્રયત્ન કરી તે ભૂમિને શુદ્ધ બનાવવી જોઇએ, નહિતો તેની અંદર વાવેલ બીજ અને કરવામાં આવેલ શ્રમ બંને નિષ્ફળ જાય છે. માટે પ્રથમ ક્ષેત્ર વિશુદ્ધ કરવું જોઇએ. (૧૯)

कर्त्तव्यावस्थाः ।

इच्छायां प्रथमं निमित्तवशतः कर्त्तव्यमुत्पद्यते ।

तत्र प्राप्य बलं प्रवृत्तिपदवीमारोहति प्रायशः ॥
अभ्यासेन चिरं प्रवृद्धबलतः स्थैर्यं समालम्बते ।
निष्ठामेति ततः क्रमेण परमां पूर्णे तदर्हे बले ॥ २० ॥

કર્ત્તવ્યની અવસ્થાઓ.

ભાવાર્થ—જ્યારે માણસને સારાં નિમિત્તો મળે છે ત્યારે કર્ત્તવ્ય વિષે મનમાં ખ્યાલ આવે છે, અને સંયોગો અનુકૂળ બનાવી તે કર્ત્તવ્ય કરૂં એમ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે કર્ત્તવ્ય પ્રથમ ઇચ્છારૂપે પ્રકટ થાય છે, તે કર્ત્તવ્યની પહેલી અવસ્થા. ઇચ્છા થયા પછી તદનુકૂલ પોતાના અને પરના વિચારોનું બળ મળે છે; તે બળથી પ્રતિકૂળ વિચારોને દૂર હઠાવી કર્ત્તવ્ય વિષે પ્રવૃત્તિ કરે છે; આ કર્ત્તવ્યની બીજી અવસ્થા. પ્રવૃત્તિ કરતાં કરતાં અભ્યાસ અને અનુભવથી માર્ગની મુશ્કેલીઓ દૂર થાય છે. અનુકૂળતાની સાથે શક્તિમાં પણ વધારો થાય છે એટલે કર્ત્તવ્યવિષયક પ્રવૃત્તિમાં સ્થિરતા જામે છે; આ કર્ત્તવ્યની ત્રીજી અવસ્થા. તે કર્ત્તવ્ય પરિપૂર્ણ બજાવવા જેટલું બળ પ્રાપ્ત થાય અને ગમે તેવા સંયોગોમાં તેથી ચલિત ન થવાય, તેવી દૃઢતા થાય, નિરૂક્ત દૃઢતા અને શક્તિથી કર્ત્તવ્યવિષયક પૂરેપૂરી સિદ્ધિ થાય તે કર્ત્તવ્યની ચોથી અવસ્થા જાણવી. (૨૦)

कर्त्तव्यनियामिकाचिद्वृत्तिः ।

शुद्धान्तःकरणोत्थिताध्यवसितिर्या चेतनालक्षिता ।
सद्बुद्धयाह्वयतां गता च सदसन्मार्गस्य निर्देशिका ॥
कोन्श्यन्सेतिपदेन चाङ्गलगिरं या वाच्यते शोधकैः ।
सा चिद्वृत्तिपदेन संस्कृतगिरं त्वाश्रित्य संलक्ष्यते ॥२१॥

કર્ત્તવ્યના ઉપર અમલ ચલાવનાર ચિદ્વૃત્તિ.

ભાવાર્થ—કોઈ પણ કાર્યની શરૂઆત કરતી વખતે માણસના અંતઃ-

કરણમાં પ્રથમ કંઇક વિચાર થાય છે કે, આ કાર્ય કરૂં કે ન કરૂં? કરવા-લાયક છે કે નહિ? અંતઃકરણના જે ભાગમાં આ સવાલ ઉત્પન્ન થાય છે તેના પાછળના પડદામાં અંતઃકરણની ઉંડાણના શુદ્ધ ભાગમા અનેક અધ્ય-વસાયની ઊર્મિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાંની અમુક ઊર્મિ–લહરિ યા આ-ન્દોલન ચૈતન્યના સાન્નિધ્યથી ચેતનાવંત થઈ સદ્બુદ્ધિના નામથી ઓળ-ખાય છે. તે લહરિ કરવાલાયક કાર્યમાં સંમતિ–હુકમ આપે છે, અને ન કરવા-લાયક કાર્યમાં આનાકાની યા નિષેધ કરે છે. આ નિયામક સ્ફુરણા–લહરિ-ને અંગ્રેજી ભાષામાં પાશ્ચાત્ય શોધકો "કોન્સ્યન્સ" (conscience) એવા નામથી ઓળખે છે, અને સંસ્કૃત ભાષામાં તે ઊર્મિ–ચિદ્દવૃત્તિ–ચેતના એવા નામથી ઓળખાય છે. (આ પ્રકરણમાં તે વસ્તુનો પ્રાયે ચિદ્દવૃત્તિ શબ્દથી વ્યવહાર કરવામાં આવશે.) (૨૧)

चिद्वृत्तेः कोपप्रसादौ ।

सत्कृत्ये मुदिता करोति नितरां कर्त्तव्यनिर्देशनं ।
दुष्कृत्ये कुपिता निवारयति तं कृत्याच्च दुःखास्पदात् ॥
स्यात्स्वच्छा यदि चेतना शुभतरा चित्तस्य शान्तिस्तथा ।
ज्ञायेते पुर एव तत्र जनितौ कोपप्रसादौ तदा ॥ २२ ॥

ચિદ્દવૃત્તિ આજ્ઞા નિષેધ કેવી રીતે કરે છે?

ભાવાર્થ—કરવામાં આવતું કાર્ય શુદ્ધ નિર્દોષ અને પરિણામે હિતકારક હોય તો નિરૂક્ત ચિદ્દવૃત્તિ પ્રફુલ્લિત ઊર્મિ રૂપે પ્રતીત થઇ કર્તવ્યનો નિર્દેશ કરે છે અર્થાત્ "આ કાર્ય કરવાલાયક છે માટે ખુશીથી કર" એમ અંદર-ખાને હુકમ કરે છે. પણ જો તે કાર્ય ભયંકર પરિણામ નિપજાવનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ હોય, અને દુષ્ટ વૃત્તિથી પ્રેરાએલું દુષ્કૃત્ય હોય, તો તે ચિદ્દવૃત્તિ પ્રસન્ન થવાને બદલે કોપાયમાન થઈ તે કાર્ય કરવાની મના કરે છે; તે કોપ યા પ્રસાદ હુકમ યા નિષેધ જણાય છે તો તેને જ, કે જેમનું ચેતન્ય કર્મના

ઘટ આવરણના અપગમથી કંઈક નિર્મળ અને શુદ્ધ થએલું છે અને ચિદ્દૃત્તિ જેમની સ્થિર થએલી છે. (૨૨)

स्फुरणासद्भावेपि कथं दुष्कृत्यप्रवृत्तिः ।

संस्कारैरशुभैः कुबुद्धिजनकैः कर्माणुभिः सञ्चितै-
राक्रान्ता यदि चेतना मलहता व्याप्ता च जाड्येन वा ॥
चिद्वृत्तिस्फुरणा भवन्त्यपि तु तास्तेषां न धीगोचरा ।
मन्दास्तेन मदोद्धताः प्रतिदिनं कर्तुं कुकृत्यं रताः॥२३॥

દરેકને સ્ફુરણા થવા છતાં દુષ્કૃત્ય કેમ થાય છે ?

ભાવાર્થ—પૂર્વનાં સંચિત કર્મના કેટલાએક એવા અશુભ પરમાણુઓ અથવા અશુભ સંસ્કારો હોય, કે જેથી સદ્બુદ્ધિ દબાઈ જાય અને દુર્બુદ્ધિની પ્રબળતા થઈ જાય, તેવાં અશુભ કર્મોથી જેમની ચેતના દબાઈ ગઈ હોય અને તેની ચારે પાસ દુષ્ટ ચિંતનથી મલીનતા જામી ગઈ હોય અને જેમના અંતરમાં ચારે તરફ જડતા પ્રસરી રહી હોય તો તેવા પુરૂષોના અંતરપટમાં ચિદ્દૃત્તિની સ્ફુરણા થવા છતાં પણ તે સ્ફુરણાની કોપ અને પ્રસાદરૂપ નિશાનીઓ તેમના જાણવામાં આવતી નથી, તેથી સુકાન વગરના વહાણની પેઠે આડી અવળી ગતિ કરતાં યા તો દુષ્કૃત્ય તરફ પગલાં ભરતાં તેમને કોઈ અટકાવનાર નથી તેથી સ્વચ્છંદપણે ઉદ્ધત થએલા તે મંદ પુરૂષો તેમની બાહ્ય ઇચ્છા પ્રમાણે ગમે તે કુકૃત્ય કરવામાં તત્પર થાય છે. (૨૩)

चिद्वृत्त्यधीनो विचारपरिणामः ।

शुद्धाशुद्धनिमित्तसन्निधिवशाच्चित्ते विचारावुभौ ।
जायेते च शुभाशुभौ प्रतिकलं जागर्ति युद्धं तयोः ॥
तत्र स्याद्यदि चेतना बलवती शुद्धस्य सत्यं जयो ।
नो चेन्मोहवतोऽशुभस्य विजयः शुद्धस्तु संलीयते॥२४॥

ચિદ્દવૃત્તિ અને શુભ વિચાર.

ભાવાર્થ—માણસનું મન નિમિત્ત પ્રવાહી છે. શુભ નિમિત્તનું સાન્નિધ્ય થાય છે તો મનમાં શુભ વિચારો આવે છે, અને અશુદ્ધ નિમિત્તના યોગમાં અશુભ વિચારો ઉત્પન્ન થાય છે. શુદ્ધ અને અશુદ્ધ બંને નિમિત્ત ઉપસ્થિત થાય તો શુભ અને અશુભ બંને પ્રકારના વિકારો મનમાં ઉભા થાય છે, ત્યારે દરેક ક્ષણે તે બંને વિચારોની પરસ્પર લડાઈ ચાલે છે. આ વખતે જો ચેતનાનું બળ હોય અને ચિદ્દવૃત્તિની સ્ફુરણાનો પડઘો વિચારના પ્રવાહ તરફ પડતો હોય, તો નક્કી શુભ વિચારોનો જય થાય છે, અને અશુદ્ધ વિચાર દબાઈ જાય છે, એટલે સુકૃત્યમાં પ્રવૃત્તિ થાય; પણ જો આ વખતે ચેતનાશક્તિને બદલે મોહનીય આદિ કર્મપ્રકૃતિઓનું વધારે બળ હોય, અને તેની ધમાધમીમાં સ્ફુરણાનો પડઘો લીન થઇ જતો હોય, તો અશુભ વિચારનો વિજય થાય છે, અને શુભ વિચાર લય પામી જાય છે, એટલે દુષ્કૃત્યમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. (૨૪)

पंचम परिच्छेद.

કર્ત્તવ્ય અને સંકલ્પશક્તિ.

[ચિદ્દવૃત્તિ ઉપરાંત એક એવી બીજી શક્તિ મનુષ્યમાં રહેલી છે કે જેના યોગે કરીને ચિદ્દવૃત્તિના પ્રતિધ્વનિને ઉત્તેજન મળે છે. આ શક્તિ સંકલ્પશક્તિ છે અને તે શક્તિ કેવી રીતે હિતાહિત કરે છે અને તેનું સામર્થ્ય કેવું છે તે આ પરિચ્છેદના શ્લોકોમાં સમજાવ્યું છે.]

कर्त्तव्यनिर्वाहिका सङ्कल्पशक्तिः ।

यत्राशुद्धनिमित्तवृन्दविजयः सत्कार्यविध्वंसको ।
दुष्कृत्यं दुरितोद्भवं कृतिपथे जागर्ति तत्र स्वयम् ॥

चेच्चिद्वृत्तिबलान्वितात्रसमये सङ्कल्पशक्तिः स्फुरेद् ।
दुष्कृत्यस्य तदा भवेद्विलयनं सद्बुद्धिसत्त्वोदयः ॥२५॥

કર્તવ્યનો નિર્વાહ કરનાર સંકલ્પશક્તિ.

ભાવાર્થ—કર્તવ્ય બજાવતાં અને સન્માર્ગે ચાલતાં વચ્ચે પાપમય નિમિત્તો ઊભાં થાય કે જેથી વિચારમાં અને કૃતિમાં દુષ્કૃત્યોની ઉપસ્થિતિ થતાં માણસનું દુષ્કૃત્ય તરફ વલણ થવા માંડે, અને સત્કાર્યને સંકેલી લેવાનો વખત આવી પુગે; આ વખતે જો ચૈતન્યની નિર્મળતાને લીધે ચિદ્-વૃત્તિની સ્ફુરણા કંઈક પરિસ્ફુટ થાય અને તેની સાથે સંકલ્પશક્તિ એટલે માનસિક બળ પ્રકટી નીકળે તો દુષ્ટ વિચારોના બળથી ઉપસ્થિત થએલો દુષ્કૃત્ય સંબંધી વિચાર તરત જ લીન થઈ જાય છે, અને સદ્બુદ્ધિના સામ્રાજ્યનો અભ્યુદય થાય છે, એટલે અશુદ્ધ નિમિત્તો પણ અકિંચિત્કર થતાં કર્તવ્યનો પ્રવાહ પાછો પ્રચલિત થાય છે. (૨૫)

संकल्पशक्त्यधीना कर्त्तव्यासिद्धिः ।

प्राबल्यं प्रभुता प्रभूतविभवः प्राज्यश्च राज्यं यशः ।
साम्राज्यश्च समाजनायकपदं सेनाधिपत्यं तथा ॥
पुण्याधीनमिदं नरस्य निखिलं साध्यं न शक्त्या स्वतः ।
कर्त्तव्यन्तु यथोचितं शुभमनःसङ्कल्पशक्त्याश्रितम् ॥२६॥

કર્તવ્યને પૂર્ણ કર્મ કરતાં સંકલ્પશક્તિની વધારે અપેક્ષા.

ભાવાર્થ—પોતાના પક્ષની પ્રબળતા મેળવવી હોય, મોટાઈ મેળવવી હોય, ઘણું દ્રવ્ય મેળવી વૈભવી અને ધનાઢ્ય થવું હોય, મોટા રાજ્યના માલીક થવું હોય, ચારે તરફ કીર્તિ પ્રસારવી હોય, સત્તા જમાવવી હોય, સમાજના અગ્રેસર થવું હોય અથવા સેનાધિપતિનું પદ મેળવવું હોય, તો તેમાં પૂર્વના પુણ્યની જરૂર પડે છે; પુણ્ય વગર ઉપર બતાવેલી

સમૃદ્ધિઓ માણસને માત્ર ઐહિક પુરૂષાર્થથી મળી શકતી નથી, એ વાત નિઃસંદેહ છે, પણ કર્ત્તવ્ય બજાવવું હોય અને પોતાની ફરજ અદા કરવી હોય તો તેમાં કંઈ પૂર્વના પુણ્યની તેટલી જરૂર પડતી નથી, કિન્તુ શુભ સંકલ્પ અને માનસિક બળની જ માત્ર તેમાં જરૂર છે. 'આ કર્ત્તવ્ય અવશ્ય હું બજાવીશ જ' એવો સંકલ્પ અને તેની સાથે નીતિબળ હોય તો ગમે તેવી સ્થિતિમાં ગમે તે સ્થાને પણ કર્ત્તવ્ય બજાવી શકાય છે. (૨૬)

संकल्पशक्तिर्मर्यादितैव हितकरी ।

एषा नैव च सर्वथा सुखकरी सङ्कल्पशक्तिः स्वयं ।
किन्त्वात्मोन्नतिभावनानियमिता यत्रास्ति तत्रैव सा ॥
यत्राज्ञानपिशाचपाशकलिता दुर्वासनावासिता ।
स्यात्तत्राहितसम्भवः क्षतिततिः सञ्जायतेऽनेकशः ॥२७॥

સંકલ્પશક્તિ પણ હદમાં જ સુખકર છે.

ભાવાર્થ—સંકલ્પશક્તિ યદ્યપિ કાર્યસાધક છે તથાપિ તેના ઉપર આત્માની ઉન્નત ભાવના અને ચૈતન્યશક્તિનો અંકુશ હોવો જોઈએ. જ્યાં તે પ્રમાણે હોય, ત્યાં જ તે ઉત્તમ કાર્ય સાધી શકે છે. જો તે ચેતનાશક્તિના અંકુશમાં ન હોય, કિન્તુ અજ્ઞાન સ્વચ્છંદતા અને ઔદ્ધત્યરૂપ પિશાચના પાશમાં સપડાઇ ગઇ હોય, અને દુર્વાસનાથી વાસિત થઈ હોય, તો ત્યાં સંકલ્પશક્તિ હિતકર કાર્ય સાધવાને બદલે મોટો અનર્થ કરી નાંખે છે અને દુનિયાને ઉંધે પડે નાંખી ઘણી ઉથલપાથલ કરવાનું કામ બજાવે છે; માટે સંકલ્પશક્તિ ઉપર જ્ઞાનનો અંકુશ રહેવો જોઈએ. (૨૭)

चिद्वृत्तिसङ्कल्पशक्तिविषये प्रयत्नः ।

बाल्यादेव तथाविधोऽनवरतं यत्नो विधेयो जनै-
रभ्यासोपि तथैव धर्मचरणं शास्त्रप्रवेशस्तथा ॥

चिद्वृत्तिर्विमला यथैव भवति ज्ञातुं पुनः शक्यते ।
सत्सङ्कल्पबलं यथा च नियतं शुद्धात्मभावैः सदा ॥२८॥

ચિદ્‌વૃત્તિ અને સંકલ્પશક્તિને સુધારવાનો પ્રયત્ન.

ભાવાર્થ—દરેક માણસે બાલ્ય અવસ્થાથી જ શિક્ષણ, વ્યવહાર, વર્તન, ધર્માનુષ્ઠાન, શાસ્ત્રશ્રવણ અને દરેક ચેષ્ટામાં નિરંતર ખ્યાલ એવો રાખવો જોઇએ કે ચિદ્‌વૃતિ અને સંકલ્પશક્તિને બિલકુલ કલંક ન લાગતાં અંતરૂની નિર્મળતા રહેવાની સાથે તે બન્ને હંમેશ નિર્મળ રહે, અને વિધિનિષેધરૂપ તેની સ્ફુરણા આપણી જાણ બહાર ન જાય, તેમ જ આત્મભાવનાઓ પણ એવી શુદ્ધ અને દૃઢ રહે કે સંકલ્પબળ તેની હદની બહાર આડુંઅવળું દોડી જઈ અનર્થ ન નિપજાવે, કિન્તુ હદમાં રહીને ઉત્તમ કર્ત્તવ્ય બજાવવામાં સહાયભૂત થાય. (૨૮)

स्वल्पशक्तावपि कर्त्तव्यसाधने युक्तिः ।

उद्दिश्यैककृतिं कथञ्चिदपि चेत्संयोज्य शक्तीः समा ।
दीनाद्दीनतरोपि यत्ननिरतः किञ्चित्फलं प्राप्नुयात् ॥
लक्षीकृत्य समस्तकार्यनिकरं शक्तीः प्रसार्याखिलाः ।
कर्तुं चेत्सहसोद्यतोपि बलवान्नाप्नोति सिद्धिं क्वचित् ॥
२९ ॥

શક્તિઓને કર્ત્તવ્યમાં યોજવાની રીતિ.

ભાવાર્થ—એક માણસ થોડામાં થોડી શક્તિવાળો હોય અને ગરીબમાં ગરીબ હોય, પણ તે માણસ પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં અમુક એક કાર્ય ઉપર લક્ષ લગાડી, પૂરતી ખંતથી તે કાર્ય સાધવામાં જ બધી શક્તિઓને કામે લગાડે છે, તો છેવટે તે કાર્યમાંથી કંઇ ને કંઇ ફળ મેળવવા સમર્થ થાય છે. તેથી ઉલટું વધારેમાં વધારે શક્તિવાળો માણસ એકી સાથે બધાં

કાર્યો પોતાના ઉપર ઉપાડી, પોતાની શક્તિઓને જુદાં જુદાં કાર્યો ઉપર વિખેરી નાંખે છે તો તે એકે કાર્યમાં પૂરતી રીતે સફળતા મેળવી શકતો નથી; અર્થાત્ થોડે થોડે અને ધીમે ધીમે પણ એકેક કાર્ય બરાબર સાધી બીજાં કાર્ય ઉપર લક્ષ આપવામાં આવે તો બધાં કાર્યમાં સફળતા મળે છે, અને એકી સાથે ઘણાં કાર્યોમાં શક્તિઓને વ્હેંચી નાંખવાથી શક્તિઓ ખંડિત થઇ જાય છે, એટલે કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી. (૨૯)

षष्ठ परिच्छेद.

કર્ત્તવ્યપરાયણતા.

कर्त्तव्यमेवोन्नतिमूलम् ।

नो देशस्य समुन्नतिर्दृढतरैर्वप्रैर्वरैर्मीयते ।
नो द्रव्यैर्न च दिव्यहर्म्यनिकरैर्नाश्वैर्गजैः सैनिकैः ॥
स्वान्योद्धारकनीतिरीतिकुशलैः कर्त्तव्यनिष्ठैः सदा ।
शान्तिक्षान्तिपरायणैः सुपुरुषैर्देशोन्नतिर्मीयते ॥ ३० ॥

કર્ત્તવ્યની ઉન્નત સ્થિતિ તે જ દેશની ઉન્નતિ.

ભાવાર્થ—અમુક દેશની ઉન્નતિનું માપ કાઢવું હોય તો તે દેશના મોટા અને મજબુત કિલ્લાઓ ઉપરથી કે રાજ્યના મોટા ખજાના ઉપરથી કે ત્યાંના વતનીઓની મોટી મોટી હવેલીઓ ઉપરથી અથવા હાથી ઘોડાની વધારે સંખ્યા ઉપરથી કે લશ્કરના વિસ્તાર ઉપરથી દેશની ઉન્નતિનું માપ થતું નથી; કિન્તુ પોતાનો અને પરનો ઉદ્ધાર કરનાર, નીતિ રીતિમાં કુશળ, શાન્તિમાં મગ્ન, ક્ષમાના ધરનાર, અને કર્ત્તવ્ય બજાવવામાં મશગુલ એવા સજ્જન પુરૂષોની વધારે સંખ્યા ઉપરથી જ દેશની ઉન્નતિનું માપ થાય છે—

અર્થાત્ જે દેશમાં કર્તવ્યપરાયણ મનુષ્યોની વધારે સંખ્યા હોય તે દેશ વધારે ઉન્નત સમજવો, અને જે દેશમાં સંપત્તિ વગેરે વધારે હોય પણ નીતિભ્રષ્ટ અને કર્તવ્યહીન મનુષ્યો વધારે હોય તો તે દેશ અવનતિ અભિમુખ થયેલો છે, એમ સમજવું. (૩૦)

साजन्यपरिच्छेदः ।

पाण्डित्येन न मीयते सुजनता वक्तृत्वशक्त्याथवा ।
चातुर्येण धनेन भव्यवपुषा राज्याधिकारेण वा ॥
किन्तूत्कृष्टदयाक्षमासरलतावात्सल्यधैर्यादिभि-
रात्मोद्धारपरोपकारजनकैः सा मीयते सद्गुणैः ॥३१॥

કર્તવ્યપરાયણતા યા સુજનતાનું માપ.

ભાવાર્થ—જેની હાજરીથી માણસ કર્તવ્યપરાયણ કે સજ્જન ગણી શકાય, તે સૌજન્યરૂપી સદ્‌ગુણ હોવાની પ્રતીતિ પંડિતાઇ, વક્તૃત્વશક્તિ, ચાલાકી, વૈભવ, શરીરસૌંદર્ય, કે રાજસત્તા ઉપરથી થઈ શકતી નથી, કારણ કે ઘણા માણસો પ્રખર પંડિત હોય છે, છટાદાર ભભકાભરેલાં ભાષણો આપે છે, દરેક બાબતમાં ઘણા જ ચાલાક હોય છે, ધનાઢ્ય અને બહુ રૂપાળા હોય છે, તેમજ રાજ્યના મોટા હોદ્દા ઉપર ચઢેલા હોય છે, છતાં સુજનતાને તેઓ બિલકુલ ઓળખતા નથી, અર્થાત્ લેશમાત્ર પણ સૌજન્ય ત્યાં પ્રતીત થતું નથી; માટે આ ગુણોથી સુજનતાનું માપ થતું નથી કિન્તુ પોતાનો ઉદ્ધાર કરનાર અને પરને શાન્તિ આપનાર સદ્‌ગુણો, જેવાં કે દુઃખિત અને પીડિત જનો ઉપર દયા રાખવી, અપરાધીના અપકારની સામે કોપ ન કરતાં ક્ષમા રાખી તેમનો ઉપકાર કરવો, હૃદયમાં સરલતા રાખવી, દરેક મનુષ્ય પ્રત્યે વત્સલ ભાવ રાખવો, સંકટના વખતમાં પણ ધીરજ રાખવી, પરસ્ત્રી માતૃવત્ સમજવી, પરધન પત્થર સમાન ગણવું વગેરે માનુષીય સદ્‌ગુણોવડે જ સુજનતાનું માપ થાય છે. (૩૧)

विद्यातोऽधिकमस्ति सौजन्यम् ।

चारित्रस्य न विद्यया प्रबलता सौजन्यवृत्त्या यथा ।
सौजन्येन हि नम्रता रसिकता नो विद्यया दृश्यते ॥
मिथ्यादम्भमदादयः सहचरा ज्ञानस्य शुष्कस्य हा ।
सौजन्यस्य तु नैव तेन परमं सौजन्यमेवाश्रयेत् ॥३२॥

જ્ઞાન અને સૌજન્યમાં કોણ શ્રેષ્ઠ ?

ભાવાર્થ—ચારિત્ર્ય અને સદાચાર સાથે જેટલો સંબંધ સૌજન્યનો છે તેટલો વિદ્યા કે જ્ઞાનનો નથી; અર્થાત્ ઘણે ઠેકાણે વિદ્યા તો ઘણીએ હોય છે પણ ચારિત્ર્યનું બિલકુલ ઠેકાણું હોતું નથી, અને સૌજન્યની જ્યાં હાજરી હશે ત્યાં ચારિત્ર્ય અવશ્ય સારૂં હશે જ. એટલે સૌજન્યનો ચારિત્ર્ય સાથે ગાઢ સંબંધ છે. વળી નમ્રતા, વિવેક, સભ્યતા, રસિકતા, શાન્તિ, ક્ષાન્તિ વગેરે ગુણો સૌજન્યના સહચારી દેખાય છે, પણ વિદ્યાના સહચારી દેખાતા નથી. તેથી વિપરીત મિથ્યા દંભ, અભિમાન, કઠોરતા, કપટ, પ્રપંચ વગેરે દુર્ગુણો શુષ્ક વિદ્યાનો સહવાસ કરનારા જણાય છે, પણ સૌજન્યની સાથે તેઓ રહી શકતા નથી. માટે સૌજન્ય એ જ શ્રેષ્ઠ સદ્ગુણ છે. મુક્તિના માર્ગમાં 'કહેવાતી વિદ્યા' થોડી હશે તોય ચાલશે, પણ સુજનતા વિના એક પગલું પણ નહિ ભરી શકાય; માટે અહર્નિશ સુજનતાનો આશ્રય કરવો જોઈએ. (૩૨)

સપ્તમ પરિચ્છેદ.

કર્ત્તવ્યોત્તેજક બળ-ઉત્સાહ.

[કર્ત્તવ્યપરાયણતા અથવા સુજનતાની મોટી આવશ્યકતા સૂચવ્યા પછી કર્ત્તવ્યકાર્યોત્તેજની મીમાંસા કરવામાં ગ્રંથકાર ઉદ્યત થાય છે.]

। कर्त्तव्यसाधकबलम् ।

उत्साहः किल कापि शक्तिरनघा विघ्नौघविध्वंसिनी ।
नैराश्याङ्कुरनाशिनी सफलतासांनिध्यसम्पादिनी ॥
सद्यः सिद्धिविधायिनी निरुपमानन्दौघसंस्यन्दिनी ।
श्रीसत्कीर्तिविवर्द्धिनी महति वा कार्ये फलाधायिनी ॥
३३ ॥

કર્ત્તવ્યનું ખરૂં બળ ઉત્સાહમાં જ છે.

ભાવાર્થ—ખરેખર, કાર્ય કરતી વખતે ઉત્પન્ન થતા મનના ઉત્સાહમાં કોઈ પણ અતુલ અલૌકિક શક્તિ રહેલી છે કે જે શક્તિ કર્ત્તવ્યના માર્ગમાં આવતાં વિઘ્નોના મોટા સમૂહને ક્ષણ વારમાં વિખેરી નાંખે છે, નિરાશાના અંકુરને સમૂળગા છેદી નાંખે છે, કાર્ય સફળ થવાની આશાનાં કિરણો ફેંકીને આશ્વાસન આપતાં કર્ત્તવ્યસાધનના પરિશ્રમને દૂર કરી મનને શાન્તિ ઉપજાવે છે, મુશ્કેલીભરેલા કાર્યની પણ સત્વર સિદ્ધિ કરી આપે છે, અને તેથી અનુપમ આનન્દપ્રવાહ પ્રચલિત થાય છે, એટલું જ નહિ પણ શ્રેયસ્સાધક બીજી શક્તિઓને વિકસિત બનાવવાની સાથે બીજાં મોટાં અને મુશ્કેલીભરેલાં સત્કાર્યો કરવાનું માનસિક બળ અર્પી તે તરફ પ્રયાણ કરવાની પ્રેરણા કરે છે. (૩૩)

उत्साहस्याग्रे विघ्ना अकिंचित्कराः ।

उत्साहो यदि मानसे प्रथमतो मध्येवसाने तथा
कुर्वेऽवश्यमिदं भवेद् दृढतरश्चैवंविधो निश्चयः ॥
आयान्तु प्रचुरास्तदा कृतिपथे विघ्नास्तथापि स्वयं ।
दीनास्ते बलहीनतामुपगता लीना भवन्ति क्षणात् ॥
३४ ॥

ઉત્સાહની સામે વિઘ્નોની દુર્બળતા.

ભાવાર્થ—કાર્યની શરૂઆતમાં, મધ્ય ભાગમાં અને છેવટે કાર્યના અંત પર્યન્ત જો મનનો ઉત્સાહ તેવો ને તેવો કાયમ રહે છે, અને તેની સાથે "આ કાર્ય તો અવશ્ય હું કરીશ" આવા પ્રકારનો મજબૂત માનસિક નિશ્ચય હોય છે, તો પછી કાર્યની અટકાયત કરનાર આડખીલીઓ ગમે તેટલી આવે અને વિઘ્નો પણ ગમે તેવાં જબરદસ્ત આવે પણ ઉત્સાહ અને દૃઢ નિશ્ચયની સામે તે વિઘ્નો બળહીન થઈ દીનની માફક એક ક્ષણમાં લીન થઈ જાય છે, અને ઊભી થએલી આડખીલીઓ દૂર થઈ જતાં કર્ત્તવ્ય સુખે સુખે સાધી શકાય છે. (૩૪)

कियत्पर्यन्तं विघ्नानां बलम् ।

विघ्नास्सन्ति हि तावदेव बलिनः कर्त्तव्यसंरोधका ।
यावद् दुर्बलता मनःशिथिलता कर्तू रुचेर्मन्दता ॥
चेदुत्साहविनिश्चयोभयबलं जागर्ति हृन्मन्दिरे ।
किं कर्तुं प्रभवन्ति दुर्बलतरा विघ्ना वराका इमे ॥३५॥

વિઘ્નો ક્યાંસુધી નડે છે?

ભાવાર્થ—જ્યાંસુધી કર્ત્તવ્ય બજાવવાની ઇચ્છા પ્રબળ થઇ નથી, મનમાં પણ કેટલાએક સંકલ્પ વિકલ્પો થયાં કરેઃ "આ કાર્ય કેમ પાર પડશે, અરેરે! આમાં હું ક્યાં આવી ભરાયો? નિર્વાહ કરવા જેટલાં ક્યાં મારી પાસે સાધનો છે?" એવી રીતે મન ઢચુપચુ થતું હોય, અને દુર્બળતા સેવાતી હોય ત્યાંસુધી ચારે તરફથી વિઘ્નો આવવા માંડે છે. અને પ્રબળતાથી કર્ત્તવ્ય બજાવતાં અટકાયત કરે છે. પણ જ્યારે તે માણસના હૃદયમંદિરમાં ઉત્સાહ અને દૃઢ નિશ્ચય એ બે વસ્તુનું બળ પ્રદીપ્ત થાય છે, અને શિથિલતા દુર્બળતા મન્દરૂચિ વગેરે દૂર ભાગી જાય છે, ત્યારે બાપડાં વિઘ્નો એક ક્ષણભર ટકી શકતાં નથી, તો પછી કાર્યને અટકાયત કરવાની

તો વાત જ શી કરવી ? અર્થાત્ માણસ કુશળ અને [illegible] છે, તો વિઘ્નો દૂર કરી જાય છે; પણ અબળ બને છે તો વિઘ્નો કંઇ કરી શકતાં નથી. (૩૫)

उत्साह एव कल्पवृक्षादयः ।

मुग्धाः कल्पतरुं वृथान्यभुवने पश्यन्ति सौख्याशया ।
लब्धुं कामघटं तथा सुरगवीं भ्राम्यन्त्यहो किं वृथा ॥
ते पश्यन्तु निरुक्तशक्तियुगले हृन्मन्दिरे निश्चले ।
सर्वं कामघटादिकं फलयुतं दृश्येत साक्षादिह ॥३६॥

ઉત્સાહ એ જ કલ્પવૃક્ષ.

ભાવાર્થ—અહો ! ભોળા લોકો, વાંચ્છિત મનોરથની સિદ્ધિને માટે કલ્પવૃક્ષ વગેરે જોવાને જ્યાં ત્યાં વૃથા શામાટે ફાંફાં મારો છો ? તેમ જ કામકુંભ અથવા કામધેનુ—ગાય મેળવવા જ્યાં ત્યાં શામાટે પરિભ્રમણ કરો છો ? તેઓ નિશ્ચલપણે પોતાના હૃદય—મંદિરમાં ઉપર કહેલ ઉત્સાહશક્તિ અને નિશ્ચયશક્તિમાં જ તપાસ ન કરે ? કામધેનુ, કામકુંભ અને કલ્પવૃક્ષ વગેરેથી જે ફળની પ્રાપ્તિ થવી જોઇએ, તે ફળની સિદ્ધિ અને ઇષ્ટ સમૃદ્ધિ ઉપર બતાવેલ ઉત્સાહ અને નિશ્ચયશક્તિમાં સાક્ષાત્ પ્રતીયમાન થશે ! (૩૬)

कार्यं साधनीयं चेत् किं लोकोक्तिविचारणेन ।

सत्कार्यस्य विनिश्चये हृदि कृते सत्यां स्वशक्तौ पुन-
र्लोकाः किं कथयन्ति चेति विषये नैवं निरीक्षोचिता ॥
प्रायोऽन्योन्यविरुद्धतामुपगता जल्पा जनानां ततो ।
निष्ठां क्वापि लभेत नो स सुकृती लोकोक्तिमीक्षेत यः ॥
॥ ३७ ॥

લોકાપવાદથી શું કાર્યને પડતું મૂકવું ?

ભાવાર્થ—કાર્ય સાધવાની જો પોતાનામાં શક્તિ હોય અને તેના પ્રમાણમાં સત્કાર્ય કરવાની ઇચ્છા પ્રબળ થતી હોય તો તે વિષે પ્રથમ મનમાં પુરતો વિચાર કરી દેશ, કાળ, બળ અને કાર્યની મુસ્કેલી એ બધાની તુલના કરી એક નિશ્ચય ઉપર આવવું જોઇએ. બરાબર નિશ્ચય પછી જ કાર્યની શરૂઆત થવી જોઇએ; શરૂઆત થઇ એટલે પછી આ વિષયમાં લોકો શું બોલે છે, ઠીક કે અઠીક, એવા વિચાર લાવી મનને નિર્બળ કરવાની જરૂર નથી. એક જ વાત કોઇને સારી ભાસે છે અને કોઇને ખરાબ ભાસે છે ત્યારે એક જ વિષયમાં લોકોના પરસ્પર વિરૂદ્ધ અનેક મતો પડે છે; કોઇ વખાણ કરશે અને કોઇ નિન્દા કરશે; લોકોક્તિ ઉપર જે ભરોસો રાખે અને લોકાપવાદથી પાછો હઠી જાય, તેનાથી શું કોઇ દિવસે કાર્ય સાધી શકાશે? નહિ જ. અભ્યુદયને માટે ઉત્તમ કાર્ય કરવું હોય તો વિચારપૂર્વક નિશ્ચયબળથી સત્ કાર્યને ખંતથી વળગી રહેવું જોઇએ પણ લોકાપવાદના ભયથી પાછા હઠવું ન જોઇએ. (૩૭)

अष्टम परिच्छेद.

કર્તવ્યનાશક બળ–આલસ્ય.

[જેવી રીતે માણસને નિજ કર્તવ્યમાં સતત પ્રવૃત્ત રાખનાર ઉત્સાહ છે, તેવી રીતે કર્તવ્યમાંથી સર્વથા પરાઙ્મુખ રાખનાર 'આલસ્ય' નામનો ઉત્સાહનો મહાવિરોધી શત્રુ છે: તેનું વિવેચન હવે પ્રારંભાય છે.]

कर्तव्यनाशकबलम् ।

आलस्येन हि यावती क्षतिततिः सञ्जायते दैहिकी ।
रोगेणापि न तावती किल भवेन्नासत्यमेतद्वचः ॥

आलस्यं मरणावधिक्षतिकरं नो भेषजाल्लीयते ।
रोगस्त्वल्पदिनैरुपैत्युपशमं सद्योऽपि वा भेषजात् ॥३८॥
आलस्यस्य महोदये सति परं धर्मार्थकामक्षति-
र्दारिद्र्यं क्षुधया सह प्रविशति ख्यातिः क्षयं गच्छति ॥
विज्ञानं विनिवर्तते निजकला संलीयते च द्रुतं ।
कर्त्तव्यस्य तु का कथाऽतिकरुणापात्रं भवेज्जीवनम् ॥३९॥

આળસ એ જ નાશક બળ.

ભાવાર્થ—આળસથી થતી બીજી અનેક પ્રકારની હાનિઓને એક બાજુએ મૂકી કેવળ શારીરિક હાનિનો વિચાર કરીએ. જન્મભરમાં એક માણસને આળસ સેવવાથી શરીરમાં જે હાનિ પહોંચે છે તેટલી હાનિ જુદી જુદી જાતના થતા રોગોથી થતી નથી. આ મંતવ્યમાં કંઈ અસત્ય જણાતું નથી, કારણકે આળસરૂપી ઝેર શરીરમાં પ્રવેશ કરીને જે હાનિ પહોંચાડે છે તે પાંચ પંદર દિવસને માટે નહિ પણ મરણપર્યન્ત નિવાસ કરી રહે છે. વળી તેનો કોઈ ઔષધિથી પણ નાશ થતો નથી, ત્યારે શરીરમાં ઉત્પન્ન થએલ રોગ થોડા દિવસ સુધી રહે છે; અને વખતે ઔષધથી તરત નિવૃત્ત પણ થાય છે, માટે રોગાદિક કરતાં પણ આળસથી વધારે હાનિ થાય છે. (૩૮) જે ઘરમાં આળસ પ્રવેશ કરી લીલા કરે છે, ત્યાં ધર્મ, અર્થ અને કામની હાનિ થવા માંડે છે અને થોડા સમયમાં દ્રવ્યનો નાશ થતાં દારિદ્રય ભૂખને પોતાની સાથે લેઈ પધારે છે. તે ઘર કે કુટુંબની ખ્યાતિ અને પ્રતિષ્ઠાનો અંત આવે છે, મેળવેલી વિદ્યા વિસ્મૃત થઈ વિનાશ પામી જાય છે, હાથનો ઉદ્યોગ અને કળા તે ઘરથી રીસાઇને ભાગી જાય છે, ગરીબાઇ અને દીનતા ચારે તરફ પ્રસરી રહે છે, શક્તિ ક્ષીણ થાય છે, અને તેની જીવનવૃત્તિ નિરાશ્રિત થઇ બીજાની આશા ઉપર અવલંબી રહી કરૂણાપાત્ર થઈ પડે છે. ત્યાં કર્ત્તવ્ય બજાવ્યાની તો આશા જ શી રાખવી? (૩૯)

आश्रयभेदेन परिणामवैचित्र्यम् ।

यद्येतन्नृपतेस्तनौ निविशते राज्येऽन्धकारस्तदा ।
सैन्ये चेत्समरे विनाशनमरे हस्ते तु राष्ट्रं भवेत् ॥
चारित्रात्स्खलनं च चेन्मुनितनौ कौटुम्बिकाधोगति-
श्चेदेतत्कुलनायके जनपदे चेद्देशनाशस्तदा ॥ ४० ॥

જુદા જુદા આશ્રયમાં આલસ્યનું વિચિત્ર પરિણામ.

ભાવાર્થ—જો આ આળસ રાજાના શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે તો તે રાજ્યમાં ચારે તરફ અંધકાર ફેલાઇ જાય છે, અને રાજ્ય અસ્તવ્યસ્ત થઇ જાય છે. જો તે રણસંગ્રામે ચડેલા લશ્કરમાં પ્રવેશ કરે છે તો તે દેશ વિનષ્ટ થઈ દુશ્મનના હાથમાં જાય છે. જો તે આળસ સાધુ મુનિઓના શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે તો તેમની ચારિત્ર્યથી સ્ખલના થાય છે, અને જો કુટુંબના અધિપતિના શરીરમાં હોય છે તો તે કુટુંબની પાયમાલી થાય છે. તથા જો તે દેશના મોટા ભાગમાં પ્રવેશ કરે છે તો :તે દેશની અધોગતિ થાય છે. આ અનુભવસિદ્ધ વાર્તા છે. (૪૦)

विषादपि प्रमादस्य भयंकरता ।

रे आलस्य तवोग्रनाशककृतिं दृष्ट्वा विषं लज्जितं ।
न्यक्कारासहनाद्विहाय वसुधां रुद्रस्य कण्ठे स्थितम् ॥
मन्ये तेपि तिरस्कृताः क्वचिदहो गुप्तप्रदेशं श्रिता ।
दृश्यन्ते भुवि नैव तेन यदहो प्रेताः पिशाचादयः॥४१॥

ઝેર કરતાં પણ આળસની વધારે ભયંકરતા.

ભાવાર્થ—હે આળસ! સમય અને સદ્‌ગુણોનો વિનાશ કરવાની તારી ભયંકર પદ્ધતિ તો ખરેખર અલૌકિક જ છે. તારી ભયંકરતા આગળ ઝેરની

ભયંકરતા તે કયા હિસાબમાં? અરે! ઝેર તો તારૂં નાશ કરનાર ઉગ્ર સ્વરૂપ જોઇને લજ્જા જ પામી ગયું, એટલું જ નહિ પણ ભયંકરતાના વાદમાં તારો વિજય અને તેનો તિરસ્કાર થયો, તે તેનાથી સહન થઇ શક્યું નહિ, જેથી હું માનું છું કે તે ઝેર આ પૃથ્વી છોડીને દૂર નાસી જઇ શંકરના કંઠમાં છુપાઇ રહ્યું! તેમજ ભૂત, પ્રેત, પિશાચ વગેરે જેની વાતો લોકો પાસે સાંભળીએ છીએ, પણ હાલ તે ક્યાંય નજરે ચડતા નથી, તેનું કારણ પણ મારી કલ્પના પ્રમાણે એ હોવું જોઇએ કે તેઓ પણ પોતાના કરતાં તારી વધારે ભયંકર કૃતિ જોઇને શરમાઇ જઇ તિરસ્કાર પામી અહીંથી જતાં રહ્યાં, અને કોઇ ગુપ્ત પ્રદેશમાં ભરાઈ ગયાં. (૪૧)

नवम परिच्छेद.

કર્ત્તવ્યઘાતક દોષ-ક્રોધ.

क्रोधः ।

क्रोधादप्रियता जनेषु परितो व्याहन्यते गौरवं ।
शान्तिर्नश्यति सत्वरं स्वसुहृदा वैरं परं जायते ॥
चिद्वृत्तिस्खलनं मनोबलहतिः सङ्कल्पशक्तिक्षतिः ।
स्थैर्यस्यापि विनाशनं सहृदयक्लेशः कृतिर्निष्फला ॥४२॥

ક્રોધ.

ભાવાર્થ—ક્રોધી માણસ ક્રોધવાળી પ્રકૃતિથી આસપાસનાં માણસોમાં અપ્રિય થઇ પડે છે, જેથી તે માણસ ગમે તેવો મોટો હોય છતાં લાગતા વળગતા તેનાં સંબંધીઓનાં મન અપ્રસન્ન રહેવાથી તેનું ગૌરવ જળવાતું નથી, શાંતિનો ભંગ થાય છે અને અશાન્તિ ફેલાય છે, પોતાના મિત્રોની સાથે દુસ્મનાવટ થાય છે, ચેતના પરવશ થાય છે અને ચિદ્વૃત્તિની સ્ખલના

ચઇ જાય છે, મનોબળની હાનિ અને સંકલ્પશક્તિની ક્ષીણતા થાય છે, કિંબહુના ચારે તરફના ક્લેશથી મન આકુળવ્યાકુળ થતાં જીંદગી ઉપર કંટાળો આવે છે; તેથી કર્ત્તવ્ય બજાવવાના વિચારો ઉત્પન્ન થયા હોય તોપણ સત્વર ઉડાઇ જાય છે, અને અકર્ત્તવ્ય તરફ વલણ થાય છે. (૪૨)

क्रोधस्य क्रूरता ।

यद्येषः प्रभवेत्समर्थपुरुषे मान्येऽधिकारास्थिते ।
दीनानामसहायिनां तनुभृतां त्रासस्तदा जायते ॥
हीनानां तु भवेदयं यदि तदा संतप्यते मानसं ।
तत्तापेन विवेकहानिरनया दुःखं महत्प्राप्नुयुः ॥४३॥

ક્રોધની ક્રૂરતા.

ભાવાર્થ—જો મુખ્ય અધિકારી અથવા કોઈપણ મોટો સમર્થ માણસ ક્રોધ કરવાની આદતને અધીન થઈ ગયો હોય છે, તો તેની નીચે રહેનાર બળહીન દીન પુરૂષોની વગર અપરાધે અવદશા થાય છે. એટલે તરતમાં તો બિચારા ગરીબ માણસોને ત્રાસ થાય છે; તેમ જ એ પ્રચંડ પ્રકૃતિએ શક્તિ-હીન દીન પુરૂષોને પોતાના પંજામાં લઈ ક્રોધાધીન બનાવ્યા હોય, તો તેમના ક્રોધને સફળ કરવા અન્ય કોઈ પાત્ર ન હોવાથી તે ક્રોધની જ્વાળા પોતાના જ મન તરફ વળે છે, મન બળે છે, લોહી શોષાય છે; વિવેકની હાનિ થાય છે અને તેથી ગરીબાઈ પરાધીનતા વગેરેનું દુઃખ દાઝેલા મનમાં પરિતાપ ઉપજાવે છે. (૪૩)

क्रोधस्य मर्यादा ।

बालानां हितशिक्षणे भृतजनस्वालित्यसंबोधने ।
दुष्टातिक्रमणेऽपराधिदमने स्वातापसन्दर्शने ॥
अस्यावश्यकता भवेद्यदि तदा सोप्यस्तु सद्भावजः ।

शक्यो रोद्धुमपेक्षिते च समये स्याद्येन धर्मः सुखम् ॥४४॥

ક્રોધની મર્યાદા.

ભાવાર્થ—કદાચ કોઈ એમ કહેશે કે, બાળકોની કે અન્ય કોઇની ભૂલ થતી હોય તો તે સુધારવામાં, તેમને હિતની શિખામણ આપવામાં, કોઇની કુટેવ કાઢવાનો બોધ દેવામાં, દુષ્ટ માણુસોને દબાવવામાં, અપરાધી માણસોને સજા કરવામાં, અને ગુન્હેગારોને દાબમાં રાખવા પોતાનો આતાપ દર્શાવવામાં, ગૃહસ્થીઓને કંઇક આવેશ અને જુસ્સાની જરૂર પડે છે, અને તેની સાથે ક્રોધનું મિશ્રણ પણ હોય છે. તો ક્રોધની અનાવશ્યકતા કેમ કહો છો ? ઉપર બતાવેલ પ્રસંગોમાં તો ક્રોધની આવશ્યકતા રહે છે. આના ઉત્તરમાં કહેવું જોઈએ કે જ્યાંસુધી કેવળ ભૂલ સુધારવાનો જ શુદ્ધ આશય હોય, અને તેટલા માટે સપ્રયોજન-માત્ર દેખાવનો બનાવટી ક્રોધ અને તે પણ પોતાની મરજી પ્રમાણે કાબૂમાં લઈ શકાય તેવો મર્યાદિત હોઇને કોઇને હિતકર્તા થતો હોય તો ભલે હો. તેમાં ક્રોધના ઉપર બતાવેલા લક્ષણને કંઈ હાનિ પહોંચતી નથી. (૪૪)

दशम परिच्छेद.

કર્ત્તવ્યઘાતક દોષ-માત્સર્ય તથા નિન્દા.

[કર્ત્તવ્યઘાતક દોષોમાંનો એક વધુ દોષ માત્સર્ય છે, અને તેથી થતી હાનિનો વિસ્તાર હવે ગ્રંથકાર સમજાવે છે.]

मात्सर्यम् ।

मात्सर्यं मृदुताहरं मदकरं मिथ्याभिमानोच्छ्रितं ।
सत्यासत्यविवेकबुद्धिममलां व्याहन्ति यच्चेर्ष्यया ॥

दोषं [1]दर्शयते गुणेषु गुणिनां दोषे निजे वा गुणं ।
बुद्धया तद्विनिवर्त्तनीयमनिशं कर्त्तव्यसंसिद्धये ॥४५॥

માત્સર્યનો ત્યાગ.

ભાવાર્થ—કોઇ પણ પ્રકારનું કર્ત્તવ્ય બરાબર શુદ્ધ રીતે બજાવવું હોય તો "આ હું જ કરૂં છું, મારાથી જ થઈ શકે, તમે શું કરી શકવાના હતા ?" આવી રીતની ઉછાંછળાઈ રૂપ મત્સર ભાવ મનમાંથી હંમેશને માટે કાઢી નાંખવો જોઇએ. કદાચ તે ઘણા વખતની ટેવરૂપે મનમાં જડ ઘાલી બેઠો હોય, તોપણ ગમે તેમ કરી સદ્બુદ્ધિના સામર્થ્યથી સત્વર તેની જડ ઉખેડી નાંખવી જોઇએ, કારણકે તેથી મનની કોમળતાનો નાશ થાય છે, મગરૂરી અને ગર્વનાં દ્વાર ખુલ્લાં થાય છે, મિથ્યા અભિમાનનો વેગ આગળ વધે છે, ઇર્ષ્યાને આવકાર મળવાથી સત્ય અને અસત્યને જુદું પાડવાની નિર્મળ વિવેકબુદ્ધિ વિનાશ પામે છે, ગુણી પુરૂષોના ગુણો ગ્રહણ કરવાને બદલે તેમાં દોષારોપણ કરવાનો પ્રયત્ન ચાલુ થાય છે, અને પોતાના દોષોને દબાવી દઈ તેની જગ્યાએ ગુણ ગણી બતાવી લોકોની દૃષ્ટિને આંજી નાંખવાની કોશેશ ચાલે છે. એકંદરે તેથી કર્ત્તવ્યથી ભ્રષ્ટતા થાય છે માટે માત્સર્યનો પરિહાર કરવો. (૪૫)

निन्दापरिहारः ।

निन्दाऽसत्यसहोदरा गुणहरा सौजन्यसंहारिणी ।
दोषारोपणकारिणी गुणिगणे क्लेशस्य सञ्चारिणी ॥
चारित्रांशविघातिनी जनमनःसन्तापिनी पापिनी ।
त्याज्या दोषविनाशनाय विदुषा कर्त्तव्यसंसिद्धये ॥४६॥

નિન્દાનો પરિત્યાગ.

ભાવાર્થ—નિન્દા પણ કર્ત્તવ્યના માર્ગમાં મોટા દોષો ઉત્પન્ન કરી

---

१ णेरणाविल्यात्मनेपदम् ।

માણુસને કર્ત્તવ્યભ્રષ્ટ બનાવે છે; માટે કર્ત્તવ્યની શુદ્ધિ ઇચ્છનાર ડાહ્યા માણુસોએ એ દોષનો વિનાશ કરવા માટે સત્વર નિન્દાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, કારણકે તે નિન્દા અસત્યની તો સગી બ્હેન છે, એટલે અસત્યના પ્રતિપક્ષી સત્યને દૂર હડસેલી કાઢે છે; ધીરજ, શાન્તિ, ગાંભીર્ય વગેરે ઘણા ગુણોનો નાશ કરે છે, કર્ત્તવ્યનો ખાસ ગુણ જે સૌજન્ય તેનો તો સંહાર કરી નાંખે છે, ગુણના સમુદાયમાં દોષોનું આરોપણ કરે છે, ગુણી જનોમાં ક્લેશનાં બીજને વિસ્તારે છે, દેશથી યા સર્વથી ચારિત્ર્યનો ઘાત કરે છે અને મનુષ્યોના મનમાં સંતાપ ઉપજાવે છે, કિંબહુના ઘણાં પાપસ્થાનકોને જન્મ આપનાર તે નિન્દ્યમાં નિન્દ્ય એક દુર્ગુણ છે માટે જલદી તેનો પરિહાર કરવો. (૪૬)

निन्दासत्त्वेऽपरगुणानां निष्फलता ।

आस्तां सच्चरणे परार्थकरणे प्रीतिः सुनीतौ रति-
र्धैर्यं वीर्यमनुत्तमं भवतु वा शुद्धं प्रबुद्धं मनः ॥
विज्ञानं विपुलं तथापि किमहो कार्यं शुभैस्तद्गुणै-
रेको यद्रसनाश्रितो रसहरो निन्दाभिधो दुर्गुणः ॥४७॥

બીજા ગુણો ઉપર પાણી ફેરવનારી નિન્દા.

ભાવાર્થ—સદાચરણપરાયણ રહેવામાં અને પરોપકારને પંથે પ્રયાણ કરવામાં ભલે પ્રીતિ હોય, ન્યાય અને નીતિના માર્ગમાં અડગ ચાલવાની રીતિ સાધ્ય કરી હોય, વિપત્તિનાં વાદળાંઓને વિખેરી નાંખવા ધીરજ પણ ધરવામાં આવી હોય, ઉત્તમમાં ઉત્તમ માનસિક વીર્ય પણ ખીલવેલું હોય, મન પણ ભલે બોધ પામેલું વિશુદ્ધ હોય અને અનેક શાસ્ત્રોનું મથન કરી વિજ્ઞાન પણ ભલે મેળવ્યું હોય : આ બધા ગુણો ત્યાંસુધી ઉપયોગી અને હિતકર છે, કે જ્યાંસુધી એક નિન્દારૂપ દુર્ગુણનો પાશ લાગ્યો ન હોય; પણ જો કદાચ દુર્ભાગ્યે વધારે નહિ પણ એક જ નિન્દારૂપ દુર્ગુણની આદત માણસને પડી ગઈ, તો સમજો કે તેનું જીવન બરબાદ ગયું અને સદાચારપરાયણતા વગેરે સદ્‌ગુણો થોડા જ સમયમાં રદ થઇ જવાના. (૪૭)

निन्दाशूकरयोः संबंधः ।

रे त्वं काऽसि ? न वेत्ति मां किमु भवान्निन्दाभि-
धानास्म्यहं ।
त्वं चैका ? नहि शूकरोऽस्ति सहजः कार्यैक्यमस्त्यावयोः
किं कार्यं ? युवयोर्भवेत्किमपरं मुक्त्वा च भुक्तिक्रियां ।
भोज्यं किं ? मलमद्मि मानसमहं बन्धुस्तु तज्जाठरम् ॥४८॥

નિન્દા અને ડુક્કરનો સંબંધ.

ભાવાર્થ—(કોઇ એક સમયે કોઈ માણસને સ્વપ્નમાં કોઈ સ્ત્રીના જેવો આભાસ થયો, એટલે તેની સાથે વાતચિત કરતાં નીચે પ્રમાણે સંવાદ શરૂ થયો:—)

માણસ—અરે ! તું કોણ છે ? અને તારૂં નામ શું ?

સ્ત્રી—શું તું મને ઓળખતો નથી ? હું એક સ્ત્રી છું, લોકો મને "નિન્દા" એવા નામથી ઓળખે છે અને બોલાવે છે.

પુરૂષ—શું તું અહી એકલી જ આવી છે, કે બીજો કોઈ તારી સાથે છે ?

સ્ત્રી—નહિ, નહિ, હું એકલી નથી; મારો ભાઈ ડુક્કર પણ મારી સાથે આવેલો છે.

પુરૂષ—ડુક્કર તારો ભાઈ કેવી રીતે થાય ?

સ્ત્રી—જે કામ ડુક્કરનું છે તે જ કામ મારૂં છે, માટે મારો ભાઈ થાય.

પુરૂષ—તમો બંનેનું શું કાર્ય છે ?

સ્ત્રી—ખાવાપીવા સિવાય વળી બીજું તે શું કામ હોય ?

પુરૂષ—ત્યારે તમે શું ખાઓ છો ?

સ્ત્રી—મનુષ્યોના જઠરનું મળ તે વિષ્ટા એ મારા ભાઇનો ખોરાક છે અને માણસોના મનનો જે મળ તે મારો ખોરાક છે. એટલે ગામની વિષ્ટા શોધવાને મારા ભાઇનું નિર્માણ થયું છે અને માણસોના મનની

વિષ્ટા શોધવાને હું નિર્માએલી છું. અમો બન્નેનું કામ એક માટે કુક્કર મારો ભાઈ અને હું તેની બ્હેન છું. (૪૮)

पृष्ठमांसोपमा निन्दा ।

तस्मादेव पिशाचिका त्वमसि किं चाण्डालिका डाकिनी
नो चेद्‌ब्रूहि किमन्यकारणमहो सद्यो ब्रुवे श्रूयताम् ॥
भोज्यं मेऽन्तिमतीर्थकृत्समुदितं यत्पृष्ठमांसोपमं ।
तस्मान्मां कथयन्तु केनचिदिमे नाम्ना सहे सर्वथा ॥४९॥

નિન્દાને પૂંઠના માંસની ઉપમા.

પુરૂષ—અરે નિન્દા ! ત્યારે તો કોઇ માણસ તને પિશાચિની કહીને કોઇ ચાંડાલિની અને કોઈ ડાકણ કહીને બોલાવે છે ખરા કે ? અને હું ધારૂં છું કે તેનું કારણ પણ આ તારો નીચ ધંધો અને નિન્દ્ય ખોરાક જ હશે, કારણકે તારો ખોરાક તેવા ઉપનામને યોગ્ય જ છે.

સ્ત્રી—જી હા, એ વાત તો ખરી છે. પણ તે સિવાય બીજું પણ એક કારણ છે.

પુરૂષ—બીજું શું કારણ છે તે કહેને'

સ્ત્રી—બીજું કારણ તો એ છે કે જૈનના ચરમ તીર્થકર **મહાવીર** સ્વામીએ મારા ખોરાકને અને મને પોતાને બહુ જ ઉતારી પાડેલી છે.

પુરૂષ—કેવી રીતે ઉતારી પાડેલી છે ?

સ્ત્રી—અરે ! કેવી રીતે તે શું ? મારા ખોરાકને અને મને પોતાને પૂંઠના માંસની ઉપમા આપીને મને છેક હલકી પાડી નાંખી છે.

પુરૂષ—ત્યારે તો જૈન વર્ગમાં તારી બહુ અવહેલના થતી હશે, અને તને બહુ હલકા નામથી બોલાવતા હશે.

સ્ત્રી—જી હા ! **મહાવીર** સ્વામીએ મારૂં બળ ભાંગી નાંખ્યું છે, તેથી હવે તેઓ ગમે તેવા હલકા નામથી બોલાવે યા મને હલકી પાડે પણ દુર્બળતાથી તે બધું મારે સહન કરવું પડે છે. (૪૯)

धर्मस्थानेष्वपि निन्दाप्रवृत्तिः ।

रे निन्दे कुरुतात्परत्र वसतिं किं स्याद्धसत्यात्र मे ?-
ऽदूष्यान्दूषयसे मुनीनपि परं धर्मे स्थितान्सज्जनान् ॥
सत्यं कारणमस्ति तच्छृणु सखे धर्मो हि शत्रुः कले-
र्मान्याऽहं कलिभूपतेः स च यथा रज्येत्तथा मे कृतिः॥५०॥

ધર્મસ્થાનોમાં પણ નિન્દા !

ભાવાર્થ—

પુરૂષ—અરે નિન્દા ! ધર્મસ્થાનોને મૂકી બીજી જગ્યાએ તું તારો નિવાસ કર.

સ્ત્રી—ધર્મસ્થાનમાં મારો નિવાસ થાય તેમાં શું હરકત છે ?

પુરૂષ—અરે ! તેથી પવિત્ર મુનિઓ અને ધર્મ કરતા સજ્જન પુરૂષો દૂષિત બની જાય છે.

સ્ત્રી—તે વાત ખરી છે પણ તેમ કરવાનું એક ખાસ કારણ છે. તે સાંભળવાની ઇચ્છા હોય તો સાંભળ, હું સંભળાવું છું. ધર્મ એ કળિકાળનો દુશ્મન છે અને હું કળિરાજાની માનીતી દાસી છું. અમારા રાજાનો એવો ઇરાદો છે, કે કોઈ પણ રીતે દુશ્મનનો નાશ કરવો, તે સિવાય મારી સત્તા જામશે નહિ; એવો આશય મારા માલિકનો હોવાથી તેને અનુસરીને વર્તવું એ મારી ફરજ છે; એટલે કળિરાજની વધારે કૃપાદૃષ્ટિ મેળવવાને તે જેમ પ્રસન્ન થાય તેમ કરવાને હું બંધાએલી હોવાથી ધર્મસ્થાનોમાં ધર્મગુરૂઓ અને ધર્મસેવકોને ભ્રષ્ટ કરવાનું કામ જે હું મારી જાતથી બજાવું છું તેમાં શું ખોટું કરૂં છું ? (૫૦)

धर्माधिकारिणां निन्दाप्रवृत्तौ सद्गुणानां का दशा ?

शान्ते याहि दिगन्तरालविवरं लज्जे व्रज त्वं वनं ।
त्वं शून्ये निलयं विधाय करुणेऽरण्ये भृशं क्रोशतात् ॥

सत्य प्रेतवनं समाश्रय सखे नीतेऽभिधा मास्तु ते।
स्युश्चेद्धर्मपदाश्रिता अपि जना निन्दादिदोषे रताः ॥
५१ ॥

સદ્‌ગુણોની સાથે નિન્દાનો વિરોધ.

ભાવાર્થ—(અધર્મ અને કળિનું પક્ષ સેવનારી નિન્દાએ જે પોતાની અધમતા બતાવી તે સાંભળીને કયો ધર્મી પુરૂષ એક ક્ષણ પણ તેને આવકાર આપવાની ઇચ્છા કરશે? નહિ જ કરે. આટલું છતાં પણ કદાચ કળિકાળના માહાત્મ્યને લીધે ધર્માધિકારી મુનિવરો અને ભક્ત જનો નિન્દાને લઇને બેસે તો પછી બીજા ગુણોનો ક્યાંથી સત્કાર થાય? ખચીત જો તેમ જ બન્યું તો પછી) હે શાન્તે! કોઈ પણ દિશાના અન્તરાળનો માર્ગ લઇને તું રવાના થઈ જા! હે લજ્જે! તું પણ કોઈ વનની ગુફામાં ચાલી જા! અરે કરૂણે! તું પણ કોઈ અરણ્યમાં જઈ ક્યાંય ઘર બાંધી જેટલું રૂદન કરવું હોય તેટલું ત્યાં જઇને કર. હે સત્ય! તું પણ શ્મશાનભૂમિનો આશ્રય લે. હે નીતિ! તારા નામ નિશાનની પણ આશા શામાટે રાખવી જોઇએ? કારણકે તમને બધાંને આશ્રય આપનાર ધર્માધિકારીઓ નિન્દાદિ દુર્ગુણો સેવવા લાગી ગયા છે. (૫૧)

निन्दाया व्यसनञ्चेदात्मनिन्दैव कार्या ।

यद्यस्ति प्रकृतिस्तथा न च विना निन्दां सुखं लभ्यते।
जय्या नेति वदेस्तदा स्वहृदये सूक्ष्मेक्षिका दीयताम् ॥
दोषाः सन्ति यदाऽमिताः किल निजाः सद्बुद्धिसंपद्भिद-
स्तेषामेव हि बाधनाय कुरुतां स्वस्यैव निन्दां तदा॥५२॥

નિન્દા કરવી હોય તો પોતાના દોષોની જ કરવી.

ભાવાર્થ—જો કદાચ નિન્દા કરવાની ખાસ ટેવ જ પડી ગઇ હોય

અને તે ટેવ ઉપરે જય મેળવવામાં મુસ્કેલી જણાતી હોય અને નિન્દા કર્યા વગર ચેન ન જ પડતું હોય તો પછી તેના માટે બીજો માર્ગ એ છે કે તેણે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી પોતાના હૃદય તરફ જ જોવું જોઇએ, કે મારા પોતામાં જ મને નુકસાન પહોંચાડનારા અને મારી ગુણસંપત્તિને હરનારા કેટલા બધા દુર્ગુણો–દોષો ભરેલા છે? હે ભવ્ય! પોતાના દોષોનું નિરીક્ષણ કરીને મરજી પ્રમાણે ખૂબ પેટ ભરીને નિરંતર જેટલી નિન્દા કરવી હોય તેટલી પોતાના દોષોની નિન્દા કરવી કે જેથી તારા દોષોની નિવૃત્તિ થાય. બીજાની નિન્દા કરવાથી તને શું ફળ મળવાનું હતું? તેથી તો કેવળ ચીકણાં કર્મ બંધાશે. (૫૨)

परकीयदोषाप्रकाशनम् ।

दोषः कर्णपथागतोपि न भवेद्यावद्दृशोर्गोचर-
स्तावत्तं न नयेत्परश्रुतिपथं निन्दाधिया सज्जनः ॥
चक्षुर्गोचरतां गतोपि समितौ नायं प्रकाश्यो जनै-
र्ज्ञाप्यः किन्तु तदन्तिके हिताधिया यस्यापराधोस्ति सः॥
५३ ॥

સામા માણસની ભૂલ કેવી રીતે સુધારવી?

ભાવાર્થ—કોઈ પણ સારા માણસનું દૂષણ આપણે કાને સાંભળ્યું તેટલા ઉપરથી તે મનમાં સાચું માની લેવું ન જોઇએ, કારણકે દુનિયાના લોકોમાં ઘણી વાર તદ્દન જૂઠી વાત પણ ફેલાય છે, જેથી તે દૂષણ આપણને દૃષ્ટિગોચર ન થયું હોય યા ખાત્રીપૂર્વક જણાયું ન હોય ત્યાંસુધી અન્ય કોઈ પણ વ્યક્તિ પાસે તે દૂષણ જાહેરમાં ન મૂકવું અને સારા માણસની ફજેતી કરવા મનમાં સંકલ્પ પણ ન કરવો; કદાચ તે દૂષણ ખાત્રીપૂર્વક મનાયું યા દૃષ્ટિગોચર થયું તોપણ એક વાર માણસોના ટોળા વચ્ચે તે દોષને પ્રકાશમાં ન લાવતાં તે ધણીને એકાન્તમાં મળી હિતબુદ્ધિપૂર્વક શુભ

આશયથી જાણે શિખામણ આપતા હોઇએ, તે રીતે તેની પાસે તેનું દૂષણ ડાહ્યા માણસોએ નિવેદિત કરવું. (૫૩)

निन्दा नानाचारनिवृत्तिसाधनम् ।

वस्त्राशुद्धिनिवृत्तये नहि भवेत् पङ्कस्य लेपो यथा ।
दुष्टाचारनिवृत्तये न च भवेन्निन्दाप्रवृत्तिस्तथा ॥
तस्माद्रीतिरियं सदाऽहितकरी दोषास्पदा त्यज्यतां ।
यस्यां नास्ति फलञ्च किञ्चिदपरं द्वेषं च वैरं विना ॥५४॥

બીજાના દોષો ટાળવાને શું નિન્દાની જરૂર છે?

ભાવાર્થ—જેમ કાદવનો લેપ લગાડવાથી મલીન વસ્ત્ર શુદ્ધ થઇ શકતું નથી, તેમ બીજાઓની નિન્દા કરવાથી સમાજમાં થતો દુરાચાર અટકાવી શકાતો નથી, ત્યારે જે પ્રવૃત્તિમાં દ્વેષ અને વૈરની વૃદ્ધિ સિવાય બીજું કશું પણ ફળ નથી તેવી નિન્દાની પ્રવૃત્તિને શામાટે રહેવા દેવી જોઇએ? તેનો તો સર્વદા ત્યાગ જ કરવો જોઇએ. (૫૪)

एकादश परिच्छेद.

કર્ત્તવ્યસાધક ભાષા.

कर्त्तव्यसाधकानां वर्जनीयभाषादोषाः ।

स्यात्कस्यापि यदि प्रसङ्गवशतः किंचिद्विवक्षा क्वचि-
च्चिन्त्यं तत्सुधिया पुरा स्वहृदये शोध्यं विचाराग्निना ॥
तोल्यं कण्ठसमागतं मतिमता जिह्वातुलायामतो ।
नो चेत्तुच्छमनर्थकं क्षतिकरं वाच्यं तदेवोचितम् ॥५५॥

કર્ત્તવ્યસાધકોએ ભાષા કેવી વાપરવી?

ભાવાર્થ—જ્યાંસુધી કોઇ પણ વિષયમાં બોલવાની જરૂર ન જણાય ત્યાંસુધી તો કાંઇ પણ ન બોલતાં મૌન રહેવું એ જ શ્રેયસ્કર છે. કદાચ ક્યાંય બોલવાનો જરૂર પ્રસંગ આવી ચડ્યો અને ત્યાં કંઇ ને કંઇ બોલવાની ઇચ્છા થાય તો પ્રથમ પોતાના હૃદયમાં સદ્બુદ્ધિવડે સારામાં સારા ઉપયોગી શબ્દો બોલવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરવો. પછી જ્યારે તે શબ્દો હૃદયથી બહાર નીકળવા લાગે ત્યારે પ્રથમ હૃદયમાં વિચારરૂપ અગ્નિથી તે શબ્દોને ગાળી કાઢવા, ગાળેલા કોમળ અને હિતકર શબ્દો જ્યારે કંઠભાગમાં આવે ત્યારે ફરી જિહ્વારૂપી ત્રાજવામાં બુદ્ધિપૂર્વક તોળવા, જો બોલવા ધારેલા શબ્દો કોઇને બોજારૂપ થાય તેવા ન હોય તેમ જ અર્થ વગરના કોઇને હાનિ નિપજાવનાર ન હોય અને પોતાની કે પરની હલકાઈ બતાવનાર ન હોય તો જ તે શબ્દો મુખથી બહાર કાઢવા; નહિતો પાછા ગળી જવા પણ બહાર કાઢીને કોઇનું હૃદય વીંધી નાંખવું તે સારૂં ન કહેવાય. (૫૫)

मर्मभेदिभाषाविवर्जनम् ।

पारुष्येण पराङ्मुखा हि पुरुषाः श्रोतुं न वांच्छन्ति तत् ।
किञ्चातः परमर्मभेदकतया कालुष्यमुत्पद्यते ॥
शान्तेस्तेन विनाशनं जनगणे वैरस्य वृद्धिस्ततः ।
पारुष्यं परिवर्जनीयमनिशं शिक्षोपदेशादिके ॥५६॥

મર્મવેધક કઠોર ભાષા વર્જવી.

ભાવાર્થ—ઉપદેશકે યા શિક્ષકે શ્રોતાઓના મનમાં જે વાત ઠસાવવી હોય તે કઠોર ભાષાથી કે મર્મવેધક ભાષાથી ઠસાવી શકાતી નથી, કારણકે તેથી શ્રોતાઓ અંતઃકુપિત થઇ પરાઙ્મુખ થઈ જાય છે એટલે તે વાત સાંભળવાને ઇચ્છતા નથી, એટલું જ નહિ પણ કેટલીક વાર તો તેવી કઠોર ભાષાથી કોઇના મર્મસ્થળ ભેદાવાથી સામામાં દ્વેષની લાગણી પેદા થાય છે અને ક્લેશની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેમાંથી અશાન્તિના ફણગા ફુટે છે અને

ઝેરવેરની વેલડી જન સમુદાયમાં ફેલાય છે કે જેનાં કડવાં ફળ પોતાને અને બીજાને ચાખવાં પડે છે, માટે બહેતર એ છે કે પ્રથમથી જ શિખામણ આપવામાં તેમ જ ઉપદેશ દેવામાં દારૂણ કર્કશ ભાષાનો ઉપયોગ ન કરવો. (૫૬)

क्लेशोत्पादकभाषापरिहारः ।

या स्यात् क्लेशविधायिनी जनमनोविक्षेपसन्धायिनी ।
राज्यज्ञातिसमाजधर्मविषयद्रोहस्य सम्पादिनी ॥
धर्मोत्थापनकारिणी विषलताबीजस्य संरोपिणी ।
वाचा सा जनघातिनी सुखहरा वाच्या न सन्तापिनी ॥
५७ ॥

ખટપટ ઉઠે તેવી ભાષા પણ વર્જવી.

ભાવાર્થ—જે ભાષા સુલેહ શાંતિના સાજથી સજ્જ થએલ માણસોના મનમાં વિક્ષેપ નાખી ક્લેશ કંકાસ ઉત્પન્ન કરે, વળી જે ભાષા રાજ્યને ધક્કો લગાડી, નાતમાં તડાં પાડી, સમાજમાં સડો નાંખી, ધર્મનો ધ્વંસ કરી અને દેશનો દાટ વાળી નાંખી રાજ્યદ્રોહ, જ્ઞાતિદ્રોહ, સમાજદ્રોહ, ધર્મદ્રોહ અને દેશદ્રોહને જન્મ આપે, કુતર્ક અને કુયુક્તિથી ધર્મનું સ્થાપન કરે, કદાગ્રહ કે દ્વેષરૂપ ઝેરની વેલડીનો ચારે તરફ સંચાર કરે, અને સુલેહ શાન્તિનો ભંગ કરી મનુષ્યોનો સંહાર કરે તેવી અને નિષ્ફળ વાદવિવાદયુક્ત ભાષા, સુજ્ઞ પુરૂષોએ હંમેશ વર્જવી જોઇએ; એટલે પોતે તેવાં વચનો ન બોલવાં, અને બીજાઓને પણ બની શકે તો તેવી ભાષા બોલતાં અટકાવવા જોઇએ. (૫૭)

मितभाषणम् ।

भाषन्ते निजशक्तितोऽधिकतरं वाचालतालम्बिन-
स्तेऽश्रद्धेयतदुक्तयो जनगणे गच्छन्त्यहो लाघवम् ॥
सत्यं तद्वचनं भवेत्तदपि नो केनापि विश्वस्यते ।

तस्मान्नाऽधिकभाषणं समुचितं श्रेयोर्थिनां सर्वदा ॥५८॥

બહુબોલા થવામાં શું ગૌરવ છે?

ભાવાર્થ—જે માણુસો વાચાળતાનો ડોળ બતાવતાં પોતાની શક્તિનો તોલ કર્યા વગર મોટી મોટી વાતો કરી આખો દિવસ લવલવાટ કર્યા કરે છે, તે જનસમાજમાં ગૌરવ પ્રતિષ્ઠા મેળવવાને બદલે, હીનતા અને લઘુતા મેળવી હાસ્યાસ્પદ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ તેના વચન ઉપર લોકોને શ્રદ્ધા રહેતી નથી જેથી વખતપર તેની સાચી વાત હોય તે પણ જુઠાણામાં ખપી જાય છે, કેમકે સાચું ખોટું ભરડી બહુબોલા થઇને તેણે પોતાનો ઇતબાર ખોઈ નાંખ્યો, માટે જો ગૌરવની ચાહના હોય અને લોકોનો વિશ્વાસ મેળવી કર્ત્તવ્યના માર્ગમાં આગળ વધવું હોય તો બહુબોલા ન થવું જોઇએ, અને શક્તિ ઉપરાંતનું અધિક ભાષણ ન કરવું જોઇએ. (૫૮)

मितभाषणमेव भूषणम् ।

पृथ्व्या आभरणं जगत्सु पुरुषः तस्यापि शिष्टो जनः ।
शिष्टस्याभरणं हि सत्यवचनं प्रामाणिकत्वं तथा ॥
तस्याप्याभरणं हितं मितवचः सभ्यत्वरक्षाकरं ।
सेव्यं तन्मितभाषणं सुखकरं सर्वोत्तमं भूषणम् ॥ ५९ ॥

મિતભાષણ એ જ ભૂષણ છે.

ભાવાર્થ—સર્વ પ્રાણીઓમાં પુરૂષ એ પૃથ્વીનું આભૂષણ છે, પુરૂષ જાતને શોભાવનાર શિષ્ટ જન પુરૂષનું આભૂષણ છે, પ્રામાણિકતા રાખવાની સાથે સત્ય ભાષણ કરવું તે શિષ્ટ પુરૂષનું આભૂષણ છે, અને સત્ય ભાષણનું પણ આભૂષણ મિત ભાષણ છે કે જે સભ્યતાનું રક્ષણ કરે છે, અને સર્વેનું હિત સાચવે છે. માટે સર્વ ભૂષણોમાં ઉત્તમ ભૂષણ તે જ છે તો પછી કયો ડાહ્યો માણુસ કર્ત્તવ્યસહાયક સુખકર આવા શ્રેષ્ઠ ભૂષણનો સત્કાર નહિ કરે? (૫૯)

દ્વાદશ પરિચ્છેદ.

પ્રતિજ્ઞાનિર્વાહ.

प्रतिज्ञापालनम् ।

एकान्ते जनतान्तिके च विहिता या या प्रतिज्ञोचिता ।
निर्वाह्यात्मबलेन सा कथमपि प्रेम्णाऽथ धैर्येण वा ॥
लक्ष्मीर्गच्छतु सर्वथा निजजना वैमुख्यमायान्तु वा ।
प्राणा यान्तु तथापि दोषजनकं तद्भञ्जनं नोचितम् ॥५०॥

કેવી રીતે પ્રતિજ્ઞા પાળવી ?

ભાવાર્થ—એકાન્તમાં આત્મસાક્ષીએ અથવા જનસમુદાયની વચ્ચે પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં કંઇ પણ સારૂં કામ કરવાની જે યોગ્ય પ્રતિજ્ઞા લેવામાં આવે, તે પ્રતિજ્ઞાનો નિર્વાહ કરવામાં ગમે તેટલું કષ્ટ પડે તો તે સર્વ પ્રેમ, ધીરજ અને આત્મબળથી પુરતી રીતે સહન કરીને પણ છેવટ-સુધી લીધેલી પ્રતિજ્ઞાને ચુસ્તપણે વળગી રહેવું જોઇએ. તે પ્રતિજ્ઞા પાળતાં કદાચ સર્વ લક્ષ્મીનો ભોગ આપવો પડતો હોય તો બહેતર છે કે લક્ષ્મીના ભોગે પ્રતિજ્ઞા પાળવી. કદાચ બધાં સંબંધી જનો વિમુખ થતાં હોય, અરે વધારે તો શું ? પણ છેવટે પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપવો પડતો હોય તો તે કબુલ કરીને પણ લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનો કદી પણ ભંગ ન કરતાં જે ભાવથી પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય તેના કરતાં અધિક ભાવે બરાબર પાળવી જોઇએ. (૫૦)

विचारपूर्विकैव प्रतिज्ञोचिता ।

निर्वोढुं बलमस्ति मे कियदहो सद्यः शरीरे तथा ।
चित्ते चास्ति कियद्वचस्तु भवति ग्राह्यं कियच्चाग्रतः ॥

विघ्नानां च निवारणे पुनरलं शक्तिर्मदीया भवे-न्निश्चित्येदमशेषमेव पुरतः कार्या प्रतिज्ञा बुधैः ॥६१॥

પ્રતિજ્ઞા લીધા પહેલાં જ વિચાર કરવો જોઇએ.

ભાવાર્થ—જે પ્રતિજ્ઞા હું લઉં છું તે પાળવા માટે શારીરિક, માનસિક, આર્થિક, આત્મિક વગેરે કેટલું બળ જોઇએ, અને મારી પાસે તેમાંનું કેટલું બળ હમણાં છે, અને પાછળથી કેટલી મદદ બીજાઓની મળી શકશે, કાર્ય સાધતાં વચ્ચે ઘણાં વિઘ્નો આવવાનો સંભવ છે, તો તે વિઘ્નોને પહોંચી વળવા અને તેને દૂર ખસેડવા હું સમર્થ થઇશ કે કેમ ? આ બધાનો દીર્ઘદૃષ્ટિથી બરાબર પહેલેથી જ વિચાર કરવો જોઇએ, યા તો કોઇ ડાહ્યા માણસની સલાહ લેવી જોઇએ. પોતાની સદ્બુદ્ધિ યા બીજાની ઉચિત સલાહથી પૂર્ણ નિશ્ચય કર્યા પછી જ સુજ્ઞ પુરૂષોએ પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈએ, પણ કાચે પાયે કામ ન કરવું જોઇએ. (૬૧)

प्रतिज्ञाभंगात्तदस्वीकार एव श्रेयान् ।

योग्यायोग्यविचारबुद्धिविकलाः कृत्वा प्रतिज्ञां पुरः । किञ्चिद्विघ्नपराहता हतधियो मुञ्चन्ति तां सत्वरम् ॥ ते नीचाः पशवो न मानवपदं चार्हन्ति नूनं मृता-स्तेमूकास्तु वरा विचारपथगा यैर्न प्रतिज्ञा कृता ॥६२॥

પ્રતિજ્ઞા ભાગવા કરતાં ન લેવી એ વધારે સારૂં.

ભાવાર્થ—જે માણસો પ્રથમથી જ પોતાની શક્તિ અને કર્ત્તવ્યની મુશ્કેલીની તુલના કર્યા વગર માત્ર દેખાદેખીના પ્રવાહમાં તણાઈને યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર કર્યા વિના મોટી મોટી પ્રતિજ્ઞા લેવા તૈયાર થઈ જાય છે, અને કંઇક વિઘ્નોથી પરાભવ થવા માંડે છે કે તુરત બુદ્ધિ વિકલ બની દુર્બળ થઇને લીધેલી પ્રતિજ્ઞાને ખીંટીએ ટીંગાડી મૂકે છે, અર્થાત્ જે માણસો પ્રતિ-

ज्ञानो निर्वाह न करतां वच्चे प्रतिज्ञाने तोडी नांखे छे ते नादान पशुओ (कहेवाता माणुसो) मनुष्यपणाने ज लायक थया नथी; तेओने जीवता पण मृतसमान ज समजवा. अरे! तेना करतां तो तेओ हजार दरज्जे सारा के जेओ पहेलेथी ज पोतानी अल्पशक्ति जाणीने प्रतिज्ञा करता नथी अने भागताए नथी. (५२)

द्वितीय खण्ड.

प्रथम परिच्छेद.

गर्भसंस्कार.

गर्भसंस्काराः ।

बाले गर्भगते तदीयजननी चेत्सेवते दीनतां ।
बालो दीनतरो भविष्यति तदा शूरश्च शौर्यं यदि ॥
यद्येषा कलहं करोति नितरां स क्लेशकारी तदा ।
तुष्टा स्याद्यदि सा भविष्यति तदा पुत्रः प्रसादान्वितः ॥ ६३ ॥

धर्मं वांच्छति गर्भिणी यदि तदा पुत्रो भवेद्धार्मिको ।
भोगान् वांच्छति चेत्तदेंद्रियसुखासक्तो विलासी भवेत् ॥
विद्यां वांच्छति चेत्तदा प्रतिदिनं विद्याभिलाषी भवेत्-
सच्छास्त्रश्रवणं करोति यदि सा पुत्रोपि तादृग् भवेत् ॥ ६४ ॥

ગર્ભના સંસ્કારથી શિક્ષણની શરૂઆત.

ભાવાર્થ—જ્યારે બાળક ગર્ભમાં હોય તે વખતે બાળકની માતા જો દીન બની જ્યાં ત્યાં રોદણાં રોયાં કરે છે તો તે બાળકના મગજમાં દીનતાના સંસ્કાર પડે છે, અને તેથી ભવિષ્યમાં તે બાળક પ્રાયે જ્યાં ત્યાં રોદણાં રોતો દીન નીવડે છે. જો બાળકની માતા હિંમતના વિચારો અને બહાદૂરીનાં કામ કરે છે તો શૌર્યના સંસ્કારથી બાળક શૂરો નિવડે છે. જો તે ગર્ભના સમયમાં જેની તેની સાથે કજીઆ અને ક્લેશ જ કર્યા કરે છે, તો બાળક કલહપ્રિય–કજીઆખોર થાય છે. જો તે તે સમયમાં હમેશ ખુશમિજાજમાં રહે છે, તો ભવિષ્યમાં તે બાળક ખુશમિજાજી સ્વભાવવાળું નિવડશે, પણ શોકીલું નહિ નિવડે. (૬૩)

સગર્ભાવસ્થામાં બાળકની માતા અહર્નિશ જો ધર્મના જ વિચારો કરે છે, અને ધાર્મિક કાર્યમાં મશગુલ રહે છે, તો ગર્ભના મગજ ઉપર ધર્મની છાપ પડે છે અને ભવિષ્યમાં તે બાળક ધર્મિષ્ઠ બને છે. જો તે ઇન્દ્રિયોના વિષયસુખમાં મગ્ન રહે છે, અને રાતદિવસ તેવા વિચારો કરે છે તો પ્રાયે તે બાળક કામભોગાસક્ત અને વિષયવિલાસી બનશે. જો ગર્ભિણી વિદ્યાવિલાસિની બની પુસ્તકો વાંચવામાં કે તત્ત્વજ્ઞાન સંપાદન કરવામાં મશગુલ રહે છે તો બાળક પણ તેવા જ સ્વભાવનો તત્ત્વશોખીન અને વિદ્યાવિલાસી બનશે; અને જો તે સત્સંગ અને શાસ્ત્રશ્રવણ કરવાની મનમાં ઉત્કટ રૂચિ રાખી તેવાં સત્કાર્યોમાં વખત પસાર કરે છે તો તે ગર્ભસ્થ બાળક પણ સત્સંગ અને શાસ્ત્રશ્રવણની રૂચિવાળો કર્ત્તવ્યનિપુણ બનશે. (૬૪).

मास्तिष्कस्य मात्रा सह संबंधः ।

प्रायो मानवजीवनं वरतरं सद्बुद्धितो जायते।
सद्बुद्धिस्तु सुसंस्कृताच्छुभतरान्मास्तिष्कतः प्राप्यते।
बालस्तन्निजमातुरेव लभतेऽत्राप्तः प्रमाणं परं।
सा माता यदि नोत्तमा शिशुमतौ श्रेष्ठा कथं संस्कृतिः॥
६५॥

બાળકના મગજનો માતાની સાથે સંબંધ.

ભાવાર્થ—માણસના જીવનની શ્રેષ્ઠતાનો આધાર સારી બુદ્ધિ ઉપર રહેલો છે, સારી બુદ્ધિ થવાનો આધાર મગજના શુભતર સંસ્કાર ઉપર રહેલો છે, અને મગજમાં સારા સંસ્કાર પડવાનો આધાર બાળકની માતા ઉપર રહેલો છે; કારણકે બાળકને મગજના ભાગનો વારસો તેના માતા તરફથી મળે છે. (આ વાત જૈનના પવિત્ર સૂત્ર ભગવતી અને ઠાણાંગમાં શ્રીમન્મહાવીર પ્રભુએ સ્પષ્ટતાથી કહી છે.) જે માતા ઉપર બાળકની બુદ્ધિ અને સમસ્ત જીવનનો આધાર રહે છે, તે માતા કેવી ઉત્તમ હોવી જોઇએ? જો તેમ ન હોય તો તેની સંતતિની બુદ્ધિમાં સારા સંસ્કારો ક્યાંથી પડે? અલબત્ત, મુખ્ય આધાર પૂર્વ કર્મ ઉપર છે, તથાપિ પૂર્વ કર્મનો ઉદય પણ નિમિત્તાધીન છે. સારા નિમિત્તથી શુભનો ઉદય થાય છે. (૬૫)

द्वितीय परिच्छेद.

ગૃહશિક્ષણ.

गृहसंस्काराः ।

बालो दासकरे नु रक्षणकृते यद्यर्प्यते शैशवे ।
द्वौ दासौ हि भविष्यतः किल ततः संसर्गमाहात्म्यतः ॥
कर्तुं यद्यभिलष्यते कथमपि श्रेष्ठं शिशोर्जीवनं ।
बाल्यादेव सुयोग्यरक्षककरे बालस्तदा योज्यताम् ॥६६॥

રક્ષકના સંસર્ગની અસર.

ભાવાર્થ—નાની અવસ્થાના બાળકને ઉછેરવાનું અને રમાડવાનું કામ જો એક હલકી પ્રકૃતિના નોકરને સોંપવામાં આવે છે, તો થોડા વખતમાં

એક નોકરની જગ્યાએ બે નોકર તૈયાર થશે; અર્થાત્ એક નોકર તો છે જ અને બાળક હલકી પ્રકૃતિવાળા નોકરના હાથમાં ઉછર્યો તેને પણ નોકરના સંસર્ગની માઠી અસરથી નોકરના જેવા સંસ્કારો અને તેના જેવી બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થતાં તે પણ એક નોકર જ પેદા થશે એટલે બીજો નોકર તે. આવી રીતે હલકા રક્ષકથી બાળકનું જીવન હલકું થાય છે, માટે જો બાળકનું જીવન શ્રેષ્ઠ બનાવવું હોય તો બાલ્યપણાથી જ લાયક રક્ષકની સારવાર હેઠે બાળકનું જીવન ઘડાય તેવો બંદોબસ્ત કરવો જોઇએ. (૬૬)

मातैव शिशुरक्षणकार्ये योग्या ।

लोके बालकरक्षिकास्ति जननी सा चेद्भवेद् बालिशा । पुत्रस्तादृश एव संभवति चेद्दक्षा तदा दाक्षिणः ॥ पापिष्ठा यदि सोपि पापनिरतश्चेद्धार्मिकी धार्मिको । माता स्यात्खलु यादृशी शिशुरपि प्रायो भवेत्तादृशः ॥ ६७ ॥

યોગ્ય રક્ષક માતા.

ભાવાર્થ—પોતાની સંતતિને સુધારવાની દાઝ જેટલી માતાને હોય તેટલી બીજાને ભાગ્યે જ હોઈ શકે, તેથી બાળકને ઉછેરવાનું અને સુધારવાનું કામ તેની માતાના હાથમાં જ હોવું જોઇએ અને પ્રાયઃ હોય છે પણ તેમ જ. તથાપિ તે માતા પૂરેપૂરી યોગ્ય હોવી જોઇએ, નહિતો બાળકનું જીવન સુધારવાને બદલે ઉલટું બગડે છે, કેમકે માતા જો આચારવિચાર વગરની, અશિક્ષિત તથા વ્હેમ વગેરે દોષોથી ભરેલી હોય તો તેની સારવાર નીચે ઉછરેલ બાળક પણ પ્રાયઃ તેવું જ નિવડે છે, અને માતા જો સારાસાર સમજનારી, ચાલાક અને વિવેકી હોય છે તો તેની સંતતિ પણ હુંશિયાર તથા વિવેકી બને છે. બાળકને ઉછેરનાર માતા જો ક્રૂર સ્વભાવની—નિર્દય હોય છે તો બાળક ઉપર ક્રૂરતાની છાપ પડતાં તે બાળક પણ નિર્દય નિવડે છે. તેથી ઉલટું જો તે સારા સ્વભાવની, સત્યવાદિની, ધર્મપરાયણા

હોય તો બાળક કોમળ સ્વભાવનું અને ધર્મિષ્ઠ થશે; એટલે બાળકના માનસિક જીવનની ઉચ્ચતા કે નીચતાનું ભવિષ્ય કેટલેક અંશે તેને ઉછેરનાર તેની માતાના હાથમાં રહેલું છે, તેથી તે ધારે તેવું યા તો પોતે હોય તેવું બાળકનું જીવન બનાવી શકે છે. (૬૭)

यत्र योग्या मातरस्तत्रैव सज्जनबाहुल्यम् ।

यत्राङ्गीक्रियते जनैर्जनपदे स्त्रीणां महत्त्वं मुदा ।
शिक्ष्यन्ते महिलाकलाः समुचिताः शिक्षालये ताः पुनः ॥
सत्कार्यैकपरायणा जनपदोद्धारं विधातुं क्षमा-
स्तद्देशे सुलभा भवन्ति नितरां शीलोत्तमाः सज्जनाः ॥
६८ ॥

યોગ્ય માતાના યોગ્ય પુત્રો.

ભાવાર્થ—જે દેશમાં સ્ત્રીજાતિને ઘરનું કામકાજ કરનાર એક ગુલામડી સમજી તેનો દરજ્જો ઉતારી નાંખવામાં નથી આવ્યો, કિન્તુ પોતાની પ્રજાને સુધારવાને ઉત્તમ શિક્ષક તરીકેનું કામ બજાવનારી ગૃહિણી સમજી યોગ્યતાપૂર્વક તેમનું ગૌરવ જાળવવામાં આવે છે તેમ જ સ્ત્રીજાતિના કામકાજને યોગ્ય મન અને બુદ્ધિને ખીલવનાર વ્યાવહારિક, નૈતિક અને ધાર્મિક શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, તે દેશમાં સમાજ અને દેશનો ઉદ્ધાર કરનાર વીર પુરૂષો પાકે, કે નીતિ અને ધર્મના ધુરંધર કર્ત્તવ્યપરાયણ ઉત્તમ ચારિત્ર્યના ધરનારા અનેક સજ્જન મહાત્માઓ જાગે, એ કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. (૬૮)

गृहशिक्षणम् ।

मन्यन्ते खलु मानवाः प्रथमतः शालां सुशिक्षार्पिकां ।
मन्येहं जननी सुशिक्षणकृते योग्या परं शिक्षिता ॥
भित्तेर्मूलमिवादिमा बलवती स्याच्चेत्तदा सा दृढा ।

गच्छेदुच्चपदं ततोपि महितं स्थानं न चेदन्यथा ॥६९॥

ઘરનું શિક્ષણ.

ભાવાર્થ—નિશાળ, સ્કૂલ, કોલેજ વગેરે પ્રસિદ્ધ શાળાઓ બાળકોને શિક્ષણ આપે છે એમ લોકો માનતા હોય તો ભલે માને પણ હું તો એમ સમજું છું કે સુશિક્ષિત માતા જ બાળકને ખરૂં શિક્ષણ આપે છે. માતાનું શિક્ષણ પાયારૂપ છે. જે ભીંતનો પાયો દઢ–મજબૂત નાંખવામાં આવે તે ભીંત વધારે મજબૂત બને છે, અને અનેક મહેલોને ધારણ કરી શકે છે. પણ પાયો કાચો હોય તો તેમ બની શકતું નથી. તેવી રીતે બાળકના મગજમાં માતા તરફના શિક્ષણનો મજબૂત પાયો પડયો હોય તો શાળાનું શિક્ષણ ઉપયોગી થઈ શકે. (૬૯)

प्रथमद्वितीयशालयोस्तुलना ।

आद्ये वर्षयुगे शिशोर्भवति यन्मात्रान्तिके शिक्षणं ।
न स्याद्वर्षशतेपि शिक्षणमिदं शिक्ष्यस्य शिक्षालये ॥
बाह्यं शिक्षणमेव तत्र हि भवेत्तस्य स्वकालावधि ।
सत्यं शिक्षणमान्तरं किल भवेदाजन्मनस्तद्धितम् ॥७०॥

પહેલી અને બીજી શાળાના શિક્ષણની તુલના.

ભાવાર્થ—બાળકને પોતાની માતા પાસેથી પ્રથમનાં બે વર્ષમાં જેટલું શિક્ષણ મળે છે તેટલું શિક્ષણ બીજી શાળાઓમાં સો વર્ષ પર્યન્ત અભ્યાસ કરતાં પણ મળવું મુશ્કેલ છે, તેનું કારણ એ છે કે બીજી શાળાઓમાં જે શિક્ષણ મળે છે, તે બહારનું શિક્ષણ છે અને તે હદવાળું છે. તે શિક્ષણની અસર ઘણે ભાગે બુદ્ધિ કે મગજ ઉપર થાય છે પણ હૃદય ઉપર થોડી થાય છે, અને માતા તરફથી જે શિક્ષણ મળે છે, તે આંતરિક શિક્ષણ છે, એટલે તે શિક્ષણથી માનસિક બંધારણ થાય છે અને મન કેળવાય છે. માનસિક સદ્‌ગુણોની કેળવણી ઉપર જ બહારની કેળવણીની ફત્તેહનો આધાર રહ્યો છે માટે આંતરિક જ ઉત્તમ શિક્ષણ છે અને તેની શરૂઆત પ્રાયઃ ગર્ભાવસ્થાથી જ થાય છે. (૭૦)

सहवासनिरीक्षणानुसारिणी चारित्र्यरचना ।

बाल्ये यच्च निरीक्षते निजगृहे कृत्यं शुभं वाऽशुभं ।
संस्कारा निपतन्ति बालहृदये शीघ्रं तथैव क्रमात् ॥
निर्माणं मनसस्तथैव भवति प्रायो विचारास्तथा ।
चारित्रं च तथैव हेत्वनुसृतं निर्मीयते शैशवात् ॥७१॥

સહવાસ અને નિરીક્ષણની ચારિત્ર્ય ઉપર અસર.

ભાવાર્થ—બાળક નાની અવસ્થામાં ઘરની અંદર યા ઘરની બહાર ઘરનાં માણસો યા બહારના સોબતીઓની જે જે શુભ અથવા અશુભ ચેષ્ટાઓનું નિરીક્ષણ કરે છે, અર્થાત્ પોતાની નજર આગળ થતાં જે જે કૃત્યો જુએ છે તે તે કૃત્યોની તેના મગજ ઉપર છાપ પડે છે; એટલે સારાં કૃત્યો જુએ છે તો હૃદયમાં સારા સંસ્કારો પડે છે અને ખરાબ કૃત્યો જુએ છે તો ખરાબ સંસ્કારો પડે છે. તે સંસ્કારોનું પહેલાંના સંસ્કારો સાથે મિશ્રણ થાય છે, અને તેને અનુસરીને માનસિક બંધારણ બંધાય છે તથા વિચારો પણ તેને અનુસરનારા જ થાય છે. તેના ચારિત્ર્યનું બંધારણ પણ તે સંસ્કાર, મન અને વિચારોને અનુસરતું જ થાય છે. તેટલા માટે બાળકની પાસે તેનાં માબાપે અગર સોબતીઓએ કદી પણ કોઈ જાતની ખરાબ ચેષ્ટા કરવી નહિ. (૧૧)

तृतीय परिच्छेद.

બાહ્ય શિક્ષણ.

[હવે બાહ્ય શિક્ષણક્રમની શરૂઆતનો કાળક્રમ સૂચવે છે.]

विद्यार्थिकाल: ।

प्राप्ते सप्तमवत्सरे शुभतरे यद्वाष्टमे वत्सरे ।

योग्ये बुद्धिवपुर्बले समुचितः कालस्तु विद्यार्जने ॥
ये गर्भे च गृहे बहिश्च जनिताः संस्कारबीजाङ्कुरा-
स्तेषां पोषणकृत्यमत्र विकसेच्चेत्सुष्ठु शिक्षाक्रमः ॥७२॥

વિદ્યાર્થી અવસ્થા.

ભાવાર્થ—જ્યારે અભ્યાસનો બોજો ઉપાડી શકે તેટલી મગજની શક્તિ થાય અને શિક્ષકની હાક ખમી શકે તેટલું મનોબળ અને શરીરબળ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે વિદ્યાર્થી અવસ્થાની શરૂઆત ગણાય છે. ઘણે ભાગે તે સમય બાળકની સાત વરસની ઉમરે યા આઠ વરસની ઉમરે પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે સાતમા વર્ષથી અથવા આઠમા વર્ષથી નિર્મળ વિદ્યાર્થી–અવસ્થાનો પ્રારંભ શાસ્ત્રોક્ત ગણાય છે. ગર્ભાવસ્થાથી આજસુધી ગૃહમાં અને બહાર બાળકના મગજમાં જે જે સારા અને હલકા સંસ્કારનાં બી રોપાએલાં હોય તેમાંથી ખરાબ સંસ્કારોને ભુંસી નાંખી સારા સંસ્કારોને સારી કેળવણીના સિંચનથી ઉછેરવા અને ખીલવવાનું કામ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં ચાલવું જોઈએ, અને તેના માટે શિક્ષણક્રમ પણ તેવાજ પ્રકારનો થવો જોઇએ. (૭૨)

बुद्धिपटे शिक्षणात्मको वर्णः ।

ज्ञानाद्यावरणक्षयोपशमतः प्राप्तो वरो हृत्पटो ।
मात्रादेः शुभयोगतोत्र पतिताः सत्संस्कृतेर्बिन्दवः ॥
यावच्चात्र तथापि सुन्दरतरो वर्णः सुशिक्षात्मकः ।
नो पूर्येत न तावताऽतिरुचिरो दृश्येत चेतः पटः ॥७३॥

બાળકના બુદ્ધિપટમાં શિક્ષણનો રંગ.

ભાવાર્થ—કોઈ પણ જાતનો નકશો ચિતરવાનો હોય ત્યારે પ્રથમ નકશાનો પટ તૈયાર કરવામાં આવે છે. પછી જે પ્રકારનાં ચિત્રો ચિતરવાનાં હોય તેનાં ટપકાં પાડવામાં આવે છે, અથવા રૂપરેખાઓ આંકવામાં આવે

છે, અને પછી તેની અંદર જુદા જુદા રંગો પૂરવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે બાળકનું હૃદય યા તેની બુદ્ધિ એ પણ એક નકશાનો પટ છે. તે પટ જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મના આધુનિક અથવા પૂર્વકાલીન ક્ષયોપશમ આદિથી તૈયાર થાય છે, એટલે તે પટ આગલા ભવથી જ ઘણે ભાગે સાથે આવે છે. તેમાં ગર્ભાવસ્થામાં અને જન્મ પછી રક્ષક માતા આદિના શુભ યોગથી અને તેની સારા પ્રકારની માવજતથી સારા સંસ્કારરૂપી ટપકાં પડે છે, અથવા રૂપરેખાઓ અંકાય છે. તથાપિ જ્યાંસુધી નૈતિક ધાર્મિક શિક્ષણરૂપી જુદા જુદા રંગો તે રૂપરેખાઓમાં પૂરવામાં નથી આવ્યા ત્યાંસુધી તે પટ સુંદર દેખાતો નથી, અને નકશો પૂર્ણ થયો ગણાતો નથી. માટે બાળકના બુદ્ધિરૂપી પટની અંદર સુશિક્ષણરૂપી રંગ પુરાવાની પ્રથમ જરૂર છે.

शिक्षणपद्धतिप्रकाराः ।

स्याच्चेच्छिक्षणपद्धतिर्विरहिता धर्मेण नीत्या तदा ।
कृत्याकृत्यविवेकशून्यमतिदा शान्त्युज्झिता राजसी ॥
किं चेयं व्यवहारयोग्यपदवीं नैवाश्रिता तामसी ।
सर्वेषामतिदुःखदा विषझरी वा ज्ञानदा संततम् ॥७४॥
या वर्गत्रयसाधिनी व्यवहृतेर्नीतेश्च धर्मस्य वा ।
स्पष्टं मार्गनिदर्शिनी सरलतानिःस्वार्थबुद्ध्यर्पिणी ॥
शुभ्रा सत्त्वपदा सदैव सुखदा लोकद्वयार्थप्रदा ।
शिक्षापद्धतिरुत्तमा जगति सैवौचित्यमापद्यते ॥७५॥

શિક્ષણપદ્ધતિના પ્રકાર.

ભાવાર્થ—બાળકના હૃદયમાં ધાર્મિક વૃત્તિ સ્ફુરાયમાન રહે અને શ્રદ્ધાપૂર્વક ધર્મ તરફનું વલણ રહે તેટલું શિક્ષણ ચાલતી શિક્ષણપદ્ધતિમાં રહેવું જોઇએ. જો તેટલું પણ ધાર્મિક અને નૈતિક શિક્ષણ ન ઉમેરાયું હોય તો

તે પદ્ધતિનો રંગ બુદ્ધિપટમાં બરાબર ખીલતો નથી અને તે પદ્ધતિ 'રજોગુણી' ગણાય એટલે તે શિક્ષણથી આત્માની ખરી શાન્તિ મળી શકતી નથી. જે પદ્ધતિમાં ધર્મ અને નીતિનાં તત્ત્વો તો ન હોય, પણ વ્યાવહારિક કુશળતાનાં તત્ત્વોનો પણ સમાવેશ કરવામાં ન આવ્યો હોય તે કેળવણી નૈતિક અને ધાર્મિક પાયરી ઉપરથી બાળકને ઉતારી પાડનાર હોવાથી ઝેરી, દુઃખદાયક અને અજ્ઞાનવર્ધક હોવાને લીધે 'તમોગુણમયી' ગણી શકાય. (૭૪)

જે પદ્ધતિ ધર્મ, અર્થ અને મોક્ષ એ ત્રણ વર્ગનાં સાધનોનું દિગ્દર્શન કરાવવાની સાથે વ્યવહાર, નીતિ અને ધર્મના માર્ગનું સ્પષ્ટ ભાન કરાવે છે એટલે કે વ્યાવહારિક, નૈતિક અને ધાર્મિક એ ત્રણેનાં તત્ત્વોને યથાયોગ્ય અવકાશ મળવાથી જે કેળવણી બાળકને સામાન્ય પદાર્થવિજ્ઞાનનો બોધ કરવા ઉપરાંત હૃદયમાં સરલતા, નીતિપટુતા, નિઃસ્વાર્થવૃત્તિ અને પરમાર્થબુદ્ધિનાં બીજ રોપે છે, ઐહિક અને પારલૌકિક બંને પ્રકારના સુખના હેતુઓ ઉપર દૃષ્ટિ કરાવી બન્ને લોકનું હિત સધાવે છે, તે કેળવણી 'ઉજ્જ્વલ–સત્વગુણમયી'–શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. શાસ્ત્રીય અને લૌકિક એ બન્ને દૃષ્ટિએ આ પદ્ધતિ જગતમાં ઉત્તમ અને ઉચિત ગણી શકાય. (૭૫)

त्रिविधशिक्षणपद्धतिपरिणामः ।

दुर्नीतिं दुरितं तथा वितनुते विद्याऽधमा तामसी ।
वित्तेहा विविधास्तनोति विषयासक्तिं च या राजसी ॥
श्रद्धां रक्षति शिक्षयत्युपकृतिं प्रामाणिकत्वं तथा ।
चारित्रं सुनयं विशोधयति सा विद्या च या सात्त्विकी ॥
७६ ॥

તામસી રાજસી અને સાત્વિક પદ્ધતિનું પરિણામ.

ભાવાર્થ—તમોગુણ વિશિષ્ટ તામસી કેળવણી માણસને નીતિથી ભ્રષ્ટ કરી અનીતિને માર્ગે ઘસડી જાય છે, અને પાપની વૃત્તિઓને પોષણ આપી ધર્મથી પતિત કરે છે. આ કેળવણી અધમ હોવાથી ત્યાજ્ય છે. રજોગુણ

વિશિષ્ટ રાજસી કેળવણી વિવિધ પ્રકારની તૃષ્ણાના તંતુઓને લંબાવે છે, ઇન્દ્રિયજન્ય વિષયસુખમાં આસક્તિ વધારે છે, દ્રવ્યના લોભને લીધે ઘણા અનર્થ ઉપજાવે છે, તે મધ્યમ પ્રકારની અને આત્મહિતકર નહિ હોવાથી આદરણીય નથી. પણ જે શિક્ષણપદ્ધતિ સત્વગુણ વિશિષ્ટ સાત્વિક છે તે ધાર્મિક શ્રદ્ધાનું રક્ષણ કરે છે, પરોપકાર કરવાનું શિક્ષણ આપે છે, સત્યવાદી, પ્રામાણિક રહેવાનો પાઠ શિખવે છે, અને નીતિના માર્ગમાં દૃઢતા કરાવી ચારિત્ર્યની વિશુદ્ધિ કરાવે છે. તે વિદ્યા ઉત્તમ હોવાથી આદરણીય છે. તેથી આ ત્રીજા પ્રકારની શિક્ષણપદ્ધતિ જ સર્વત્ર નિયત થવી જોઇએ. (૭૬)

चतुर्थ परिच्छेद.

શિક્ષક અને શિક્ષણ.

कीदृशः शिक्षकः ?।

कालोऽयं सफलस्तदा यदि भवेत्प्रामाणिकः शिक्षकः ।
सत्याचारविचारकार्यनिपुणः सौजन्यशाली बुधः ॥
शिष्याणां हितचिन्तकश्च चतुरश्चित्ते प्रसन्नः सदा ।
निःस्वार्थः करुणापरः सहृदयः पूज्यः पवित्रः परः॥७७॥
हृद्बालस्य निरीक्ष्य यं प्रमुदितं प्रेम्णा सुपुष्टं भवे-
च्छ्रोतुं यद्वचनं प्रसन्नमनसो वाञ्छन्ति बालाः सदा ॥
यं शिष्या गुरुभावतो हृदि मुदा मन्यन्त एव स्वतो ।
योग्यो बालकशिक्षणे स मनुजो विद्यार्थिवर्गार्चितः ॥
७८ ॥

શિક્ષક કેવો હોવો જોઈએ ?

ભાવાર્થ—વિદ્યાર્થી અવસ્થાની સફળતાનો આધાર કેટલેક અંશે શિક્ષકની યોગ્યતા ઉપર રહેલો છે. બાળકોને કેળવણી આપનાર શિક્ષક અ-સત્યવાદી, અપ્રામાણિક ન હોય, આચાર વિચારમાં શુદ્ધ અને કર્ત્તવ્યનિપુણ હોય, જેની વાણીમાં અને કૃતિમાં સુજનતા સ્ફુરી રહી હોય, વિદ્યાર્થીઓનું હિત જેના હૈયામાં રમી રહ્યું હોય, દેશ કાળને જાણનાર ચાલાક અને વિદ્વાન્ હોય, ચિત્તમાં હમેશ પ્રસન્નતા ભરી હોય, સ્વાર્થબુદ્ધિ બીલકુલ ન હોય, હૃદય હમેશ કૃપાથી આર્દ્ર રહેતું હોય, જે વિદ્યાર્થીઓનો સાચો મિત્ર હોય, અને જેની પવિત્રતાથી વિદ્યાર્થીઓના મનમાં પોતાની મેળે તેના પ્રત્યે પૂજ્ય ભાવ પ્રકટ થાય, એવી યોગ્યતા જેનામાં હોય તે જ માણસ શિક્ષક પદને યોગ્ય બની શકે છે. (૭૭)

જેને જોવાથી બાળકોનાં મન જાણે યમને જોતાં હોય તેમ ભય-ભીત ન બને, કિન્તુ જાણે પોતાના પૂજ્ય પાળકને જોતાં હોય તેવી રીતે પ્રેમથી પ્રફુલ્લિત અને પ્રસન્ન રહે, તેમ જ જેનાં હિતવચનો અને શિક્ષાવચનો એવી શૈલીથી બોલાતાં હોય કે બાળકો અત્યન્ત ખુશાલી સાથે તે વચનો સાંભળવાને તલપી રહ્યાં હોય, અને પ્રસન્નતાપૂર્વક તે વચનો માન્ય કરે, તેમ જ જેના નિર્દોષ વર્તનથી આકર્ષાયેલા વિદ્યાર્થીઓ તેને હર્ષપૂર્વક પોતાની મેળે જ ગુરૂભાવથી માનતા હોય, વિદ્યાર્થી વર્ગને માનનીય અને ઉપર કહેલી યોગ્યતાવાળો માણસ બાળકોને કેળવણી આપવાને લાયક શિક્ષક બની શકે છે. (૭૮)

योग्यशिक्षकं विना शिक्षणनिष्फलता ।

शिक्षा सा सफला भवेत्सुनिपुणैः प्राज्ञैर्जनैर्निर्मिता ।
शिष्टो नो यदि शिक्षको भवति सा शिक्षा पुनर्निष्फला ॥
बालाः सन्त्यनुकारिणः प्रकृतितः पश्यन्ति यद्यत्स्वयं ।
मान्ये मुख्यजने तथाऽनुकरणे प्रायो यतन्ते स्वयम् ॥७९॥

યોગ્ય શિક્ષક વિના શિક્ષણની નિષ્ફળતા.

ભાવાર્થ—શિક્ષણમાં ચાલતાં પુસ્તકો શાસ્ત્રવેત્તા દેશ કાળ રૂપ પ્રાજ્ઞ પુરૂષોનાં રચેલાં હોય તો જ શિક્ષણ સફલ થાય, એટલું જ નહિ પણ સારા શિક્ષકની પણ જરૂર છે કેમકે શિક્ષણની સફળતા શિક્ષણની શિષ્ટતા—યોગ્યતાને આભારી છે. જો શિક્ષક શિષ્ટતાસંપન્ન—લાયક ન હોય તો ઉંચા પ્રકારનાં પુસ્તકોની અંદર ગોઠવેલી સારી સારી શિક્ષણપદ્ધતિ પણ પ્રાયે નિષ્ફળ થઈ પડે છે, કારણકે બાળકોની પ્રકૃતિ પ્રાયે અનુકરણશીલ હોય છે તેમાં પણ માનનીય મુખ્ય માણસનું ચારિત્ર્ય સારૂં હોય અથવા હલકું હોય તથાપિ તેને સારૂં સમજી તેની નકલ કરવાની કોશેશ સત્વર થાય છે; એટલે ઉચ્ચ શિક્ષણની બાળકોના મગજ ઉપર જે અસર થવી જોઈએ તે અસર નાલાયક શિક્ષકોના વિરૂદ્ધ વર્તન જોવાથી અને તેની નકલ કરવાથી થવા પામતી નથી; માટે શિક્ષક પૂરતી લાયકીવાળો હોવો જોઇએ. (૭૯)

शिक्षणान्तरायाः ।

निद्रायां कलहे तथा प्रलपने हास्ये प्रमादे पुनः।
क्रीडायां भ्रमणे वृथा विवदने नाट्यादिसंप्रेक्षणे ॥
चापल्ये विषयेषु यः सुसमयं बाल्ये क्षिपेत्संततं ।
विद्यां साधयितुं क्षमो न स भवेद्भोगी च योगं यथा॥८०॥

શિક્ષણનાં વિઘ્નો.

ભાવાર્થ—જે વિદ્યાર્થી બાલ્યાવસ્થામાં યોગ્ય સમય નિદ્રા, કલહ, વ્યર્થ ભાષણ, મશ્કરી, પ્રમાદ, રમત, ગમ્મત, પરિભ્રમણ, મિથ્યાવિવાદ, નાટક ચેટક જોવાં, ચપલતા અને વિષયાસક્તિમાં ગુમાવે છે. તે વિદ્યાર્થી ખરેખર મૂર્ખ જ રહે છે. જેમ વાતૂડો, રમતીઆળ, પ્રમાદી, ચપલ અને વિષયાસક્ત ભોગી યોગક્રિયા સાધી શકતો નથી તેમ ઉપર કહેલ ખરાબ ટેવવળો વિદ્યાર્થી વિદ્યા સંપાદન કરી શકતો નથી માટે વિદ્યાર્થીએ વાતો, રમત, પરિભ્રમણ, આળસ, વિષયાસક્તિ અને ચપળતા ઈત્યાદિ જે જે શિક્ષણમાં અંતરાય પાડનારા દોષો હોય તે દૂર કરવા. (૮૦)

शिक्षणसाधनानि ।

एकान्तस्थलसेवनं व्यवहृतौ नैश्चिन्त्यसम्पादनं ।
व्यर्थोपाधिविवर्जनं स्वविषयादन्यस्य नो प्रेक्षणम् ॥
चित्तैकाग्र्यसमार्जनं त्रिकरणैर्वीर्यस्य संरक्षणं ।
योगस्येव सुशिक्षणस्य कथयन्त्यङ्गानि चैवं बुधाः ॥८१॥

શિક્ષણનાં સાધનરૂપ અંગો.

ભાવાર્થ—યોગીઓને યોગના માર્ગમાં જે સાધનોની જરૂર પડે છે, તે જ સાધનોની વિદ્યાર્થીને વિદ્યા મેળવવામાં પ્રાયે જરૂર પડે છે, જેમકે યોગીઓને યોગસાધના માટે માણસોની જ્યાં આવજા ન હોય એવા એકાન્ત સ્થળની અપેક્ષા રહે છે તો વિદ્યાર્થીને પણ પાઠ કરવા માટે તેવી જ શાન્તિવાળા એકાન્ત સ્થળની જરૂર રહે છે. યોગીઓને મનની સ્થિરતા માટે નિશ્ચિન્તતાની જરૂર છે, વિદ્યાર્થીએ પણ તેવું જ નિશ્ચિન્તપણું મેળવવું જોઇએ, નહીંતો કરેલા પાઠ ભૂલી જવાય. યોગીઓને ધન, સ્ત્રી, વગેરે ઉપાધિઓ યોગભ્રષ્ટ કરાવે છે, માટે તે ઉપાધિઓને દૂર કરવી જોઇએ; વિદ્યાર્થીઓએ પણ તે અવસ્થામાં આ ઉપાધિની ખટપટથી દૂર રહેવું જોઈએ. યોગીઓએ યોગનાં સાધનો સિવાય બીજા વિષય તરફ ચિત્ત દોડાવવું ન જોઈએ તેમ વિદ્યાર્થીઓએ પણ અભ્યાસમાં ચાલતા વિષય સિવાય બીજા વિષયમાં ચિત્તવૃત્તિ દોડાવવી ન જોઇએ. યોગીઓએ ચિત્તની એકાગ્રતા મેળવવી જોઇએ, વિદ્યાર્થીઓએ પણ પાઠ કરવા માટે એકાગ્રતા રાખવી જોઈએ. યોગીઓએ યોગબળ મેળવવા માટે મન, વચન, કાયાથી બ્રહ્મચર્યનું રક્ષણ કરવું જોઈએ, તેમ વિદ્યાર્થીઓએ પણ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં વિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય પાળવું જોઈએ. આ સાધનો જેમ યોગનાં અંગભૂત છે તેમ વિદ્યા–સાધનો પણ અંગભૂત છે; માટે વિદ્યાર્થીઓએ તે સાધનોની ઉપેક્ષા ન કરવી જોઈએ. (૮૧)

पंचम परिच्छेद.

બ્રહ્મચર્ય.

[વિદ્યાર્થી અવસ્થાનાં કર્ત્તવ્યોની સફળતા માટે જે ધર્મો એક વિદ્યાર્થીએ પાળવા જોઈએ તેમાં મુખ્ય ધર્મ 'બ્રહ્મચર્યરક્ષણ' નો છે. આ પરિચ્છેદમાં તે વિષે વિસ્તારથી બોધ આપવામાં આવ્યો છે અને વિદ્યાર્થીઓનાં બાલ્ય અવસ્થામાં થતાં લગ્નોનો ત્યાગ કરવાનો આગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.]

ब्रह्मचर्यरक्षणम् ।

कालो वत्सरपञ्चविंशतिमितो विद्यार्थमाजन्मतो ।
मस्तिष्कादिविकाशगात्ररचनाकालोपि तावान् पुनः ॥
तस्मिंस्तेन सुरक्षणीयमनघं सद्ब्रह्मचर्यव्रतं ।
तद्भङ्गे किल सम्भवन्ति बहवो दोषा महादुःखदाः ॥८२॥

બ્રહ્મચર્યનું રક્ષણ.

ભાવાર્થ—બાળકની પચીશ વર્ષની ઉમર થાય ત્યાંસુધીનો કાળ સાધારણ રીતે વિદ્યાર્થી અવસ્થાનો ગણાય છે, અને માણસના મગજનો વિકાસ અને શરીરના અંગોની ખીલવણી પણ ઘણે ભાગે ત્યાંસુધીના સમયમાં જ થાય છે; એટલે તે સમય દરમ્યાન ખીલતા અંગોને પોષણ આપવા માટે અને અભ્યાસથી થાકી જતા મગજની પુષ્ટિ કરવા માટે લોહીનું સત્વ જે વીર્ય તેના રક્ષણની ખાસ જરૂર છે; માટે વિદ્યાર્થીઓએ વિદ્યાર્થી અવસ્થા સુધી નિર્મળ ભાવથી અખંડપણે બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળવું જોઈએ. જેઓને દુર્ભાગ્યે સ્વેચ્છાથી અથવા માબાપે પાડેલી ફરજથી વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં બ્રહ્મચર્ય ભંગ કરવાનો વખત આવે છે તેઓને શારીરિક અને માનસિક મહા દુઃખદાયક અનર્થોની સાથે ઘણી હાનિ પહોંચવાનો સંભવ છે. (૮૨)

ब्रह्मचर्यभंगे पोषणापेक्षया घर्षणाधिक्यम् ।

अन्नाद्रक्तमतोपि वीर्यमुचितं तस्मात्तनोः पोषणं ।

तस्माच्चैव मनोबलं दृढतरं संजायते देहिनाम् ॥
तद्वीर्यं यदि रक्ष्यते न मनुजैर्बाल्ये विवाहात्तदा ।
दौर्बल्येन शरीरबुद्धिमनसां शीघ्रं भवेत्संक्षयः ॥८३॥

બ્રહ્મચર્યના ભંગથી થતી હાનિ.

ભાવાર્થ—પોષણ માટે લેવાતા ખોરાકમાંથી પ્રથમ લોહી ઉત્પન્ન થાય છે, લોહીમાંથી વીર્ય બને છે, અને તેથી શરીરનું પોષણ થાય છે. શરીરના પોષણથી મનોબળ મજબૂત થાય છે. જે વીર્યથી પરંપરાએ મનોબળ અને બુદ્ધિબળ વૃદ્ધિંગત થવા પામે છે, બાલ્યાવસ્થામાં લગ્ન કરી તે વીર્યનું જો રક્ષણ કરવામાં ન આવે તો શરીર બુદ્ધિ અને મન દુર્બલ થવાની સાથે થોડા જ વખતમાં ક્ષીણ થાય છે. (૮૩)

बाललग्नपरिणामः ।

विद्याभ्यासपरिश्रमेण मनसः सङ्घर्षणश्चैकतो ।
हानिर्बालविवाहतो ह्यपरतो वीर्यस्य चेज्जायते ॥
मृत्युर्यक्ष्ममहागदः प्रतिपलं संप्रेक्षते तत्पथं ।
विद्याशा नु वृथैव येन वपुषो नाशः पुरो दृश्यते ॥८४॥

બાળલગ્નનું પરિણામ.

ભાવાર્થ—બાલ્યાવસ્થામાં બાળકના મગજ ઉપર એક તરફથી વિદ્યાભ્યાસનો બોજો વધતો જતો હોય અને મગજમારીના પરિશ્રમથી મગજને ઘસારાનો મોટો ધક્કો લાગ્યે જતો હોય, અને બીજી તરફ બાળલગ્નના ક્રૂર રિવાજથી શરીરના ઉપયોગી તત્ત્વની અપ્રાસંગિક હાનિ ચાલુ થવા માંડી હોય તો આ બે પ્રકારની હાનિની સામે બિચારૂં આરોગ્ય તે કેટલી વાર ટકી શકે ? અરેરે ! હાથે કરી ઊભી કરેલી આ વીર્યની હાનિને લીધે ચળકતો તારો તરત અસ્ત પામવાની સ્થિતિએ આવી પહોંચે છે. ક્ષયનો મહા રોગ

અથવા મોત આ બન્ને તે આશાભર્યા બાળકનો ભોગ લેવાને દરેક પળે ડોકીયાં કરતા ટાંપી રહે છે કે કઈ ઘડીએ આનો ભોગ લઈએ ? અહો ! જ્યાં ભયંકર ક્ષય રોગ કે મોતની તૈયારી થઈ જણાય ત્યાં શરીરની કુશળતા કે વિદ્યાની સમાપ્તિ એ બેમાંથી એકની ક્ષણભર પણ આશા શું રાખી શકાય ? નહીં જ. (૮૪)

बाललग्नहानिः ।

शक्तिर्नश्यति दैहिकी सुरसजं रक्तं द्रुतं शुष्यति ।
दौर्बल्यं हृदये मुखे मलिनता तेजस्तु संलीयते ॥
बुद्धिर्मन्दतरा गतिश्च शिथिला मन्दश्च वैश्वानर-
स्तारुण्ये पलितं तदा भवति हा बाल्येपि वीर्यक्षये ॥८५॥
गच्छन्तोऽपि पतन्ति ते प्रतिपदं वार्धक्यरोगौ विना ।
शक्ता गन्तुमलं गृहेपि न मनाग् हस्ते विना यष्टिकाम् ॥
ते स्वल्पेपि परिश्रमे गदभराक्रान्ता भवन्ति द्रुतं ।
येषां वीर्यमलं विवाहकरणाद्विद्यार्हकाले हतम् ॥८६॥

બાળલગ્નથી થતી હાનિ.

ભાવાર્થ—બાલ્યાવસ્થામાં લગ્ન થવાથી જે અપરિપક્વ દશામાં વીર્યનો વ્યય થાય છે તેથી પરિણામ એ આવે છે કે બાળકની શારીરિક શક્તિ ક્ષીણ થવા માંડે છે, સારા પૌષ્ટિક પદાર્થો ખાવા છતાં પણ તે પદાર્થોના સત્ત્વરૂપ લોહી શોષાતું જાય છે, તેનું હૃદય બળહીન બની જાય છે, વદનમાં લાલાશને બદલે ફીકાશ અને મલિનતા–શ્યામતા જણાય છે, બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ હોવા છતાં તેની તીક્ષ્ણતા નષ્ટ થાય છે, તેને સ્થાને મન્દતા આવે છે, પગમાંથી ચાલવાની સત્તા ચાલી જાય છે, ખાવાની રૂચિ મન્દ થાય છે, અને ખાવા જાય છે તો જઠરમાં પચતું નથી. એ પ્રમાણે જુવાનીમાં પણ ઘડપણનાં ચિન્હો જણાય છે અને બાલ કાળાના સફેદ બની જાય છે. (૮૫)

અરેરે ! બાળલગ્નથી વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જ જેમનું વીર્ય વિનષ્ટ થાય છે તેવા તરૂણ જુવાનીઆઓની શું અવદશા થાય છે ? તેમના શરીરમાં નથી કોઇ તેવો રોગ, કે નથી હજુ આવી જરાવસ્થા, તથાપિ જાણે બુઢ્ઢા જ થઈ ગયા હોયની, તેમ ચાલવા માંડે છે ત્યારે પગ ધ્રુજવા માંડે છે અને જાણે હમણાં પડશે કે પડયા ! હાથમાં લાકડીનો ટેકો ન હોય તો એક ડગલું ઘરમાં પણ ભરી શકતા નથી. કંઇ થોડો પણ પરિશ્રમ લેવા જાય છે કે બોજો ઉપાડે છે કે તરત બીમાર. " આજે તો બદહજમી થઈ આવી છે, આજે તાવ આવી ગયો, આજે માથું દુઃખે છે, ઊંઘ આવતી નથી " આવો પોકાર તો ચાલુ જ રહે છે. જુવાનીની શરૂઆતથી જ આવી નબળાઈ-ક્ષીણતા પ્રતીત થાય છે. (૮૬)

बाललग्नतो भविष्यत्संततिहानिः ।

यस्माद्बालविवाहितस्य तनुजाः स्वल्पायुषो रोगिणो ।
मन्दोत्साहबलाः प्रमादबहुला हीना भवन्त्योजसा ॥
नातो बालविवाहपद्धतिरियं स्वानिष्टकृत्केवलं ।
दत्तेऽनिष्टफलं ततोऽधिकतरं किन्त्वत्र तत्सन्ततौ ॥८७॥

બાળવિવાહથી ભવિષ્યની પ્રજાને થતી હાનિ.

ભાવાર્થ—બાળલગ્નની પદ્ધતિ કેવળ તે વર કન્યાના યુગલને જ ભયંકર હાનિ પહોંચાડીને અટકતી નથી, કિન્તુ તેટલી જ હાનિ યા તેના કરતાં પણ વધારે હાનિ તો તેનાથી ઉત્પન્ન થતી તેની સંતતિને થાય છે, કેમકે બાળલગ્નથી નાની ઉમરમાં થએલી સંતતિનું આયુષ્ય લાંબું હોઈ શકતું નથી, એટલે તેના જીવનનો તરત અંત આવે છે. કદાચ જીવે તો શરીરમાં રોગની પરંપરા ચાલુ જ રહે છે, ઉત્સાહ અને મનોબળનું તો નામ જ ન મળે, આળસ અને પ્રમાદ તો તેનામાં નિવાસ કરીને રહે છે, અને તેજ કે કાંતિ તો દગ્ધ થયેલી હોય છે.

षष्ठ परिच्छेद.

આરોગ્ય અને મિતાહાર.

[હવે મુખ્ય ઐહિક સુખ 'આરોગ્ય' વિષય ઉપર વિવેચના ચાલે છે.]

आरोग्यम् ।

आरोग्यं प्रथमं सुखं निगदितं शारीरिकं सर्वथा ।
न स्याच्चेत्तदनर्थकं हि सकलं राज्यादिकं मन्यते ॥
तत्सत्त्वे परवैभवो भवतु वा मा नो तथापि क्षती-
रक्ष्यं तत्सकलैर्विशेषविधया विद्यार्थिभिस्तूत्कटम् ॥८८॥

આરોગ્યની આવશ્યકતા.

ભાવાર્થ—" પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા " આ એક સામાન્ય કહેવત ખરેખરી છે. દુનિયાદારીમાં સર્વ સુખોમાં પહેલી પદવી સર્વ પ્રકારે શારીરિક આરોગ્ય યા સ્વાસ્થ્ય જ રોકે છે, અર્થાત્ શરીરે આરોગ્ય એ જ પ્રથમ સુખ છે. તે એક સુખ જો માણસની પાસે ન હોય તો બીજી સંપત્તિ અને સામર્થ્ય ગમે તેટલાં હોય પણ તે બધાં વ્યર્થ છે. આરોગ્ય વિના તે કશામાં મનને ચેન પડતું નથી, તેથી ઉલટું એક આરોગ્ય હોય અને મેડી, મ્હોલાત, ધન, કુટુંબ વગેરે બીજી સંપત્તિ હોય, ચાહે ન હોય તોપણ તેની ગેરહાજરી માણસને તેટલું દુઃખ ઉપજાવતી નથી, કે જેટલું દુઃખ આરોગ્યની ગેરહાજરી ઉપજાવે છે. માટે સર્વ મનુષ્યોએ આરોગ્યનું રક્ષણ કરવું જોઈએ; તેમાં પણ વિદ્યાર્થીઓએ તો ખાસ કરીને શરીરનું આરોગ્ય જાળવવું જોઇએ. (૮૮)

आरोग्यप्रकारौ ।

आरोग्यं द्विविधं मतं सुखकरं स्वाभाविकं कृत्रिमं ।

रोगानुद्भवनोपचारजनितं तत्राद्यमस्त्युत्तमम् ॥
रोगोत्पत्तिरभूत्पुरा पुनरहो भैषज्यपानाशनं ।
तस्माज्जातमनामयं तदपरं नूनं मतं मध्यमम् ॥८९॥

આરોગ્યના બે પ્રકાર.

ભાવાર્થ—પ્રથમથી જ એવી રીતે નિયમિતપણે વર્તવામાં આવે કે જેથી શરીરમાં કોઈ પણ જાતના રોગનો ઉપદ્રવ થાય જ નહીં અને આરોગ્ય બરાબર જળવાઈ રહે તો એ આરોગ્યને આપણે સ્વાભાવિક આરોગ્ય કહીશું. એ પ્રકારના આરોગ્યમાં આ પહેલા પ્રકારનું આરોગ્ય ઉત્તમ છે. પ્રથમ ખાનપાન વગેરેમાં ગફલત રાખવાથી રોગનો ઉપદ્રવ થાય, પછી તેની દવાઓ કરવામાં આવે તેથી જે શાંતિ થાય અને શરીર નીરોગી થાય તે કૃત્રિમ-બનાવટી આરોગ્ય સમજવું. આ આરોગ્ય બીજા પ્રકારનું-મધ્યમ ગણાય છે. (૮૯)

आरोग्यं किं स्वायत्तम् ? ।

यद्याहारविहारसर्वविधयो द्रव्येण कालेन वा ।
रक्ष्यन्ते किल सर्वदा नियमिताः क्षेत्रेण भावेन यैः ॥
यत्तद्भेषजमश्यते न विषये नासज्यते भूयसा ।
रोगाणां न हि सम्भवोस्ति वपुषि प्रायस्तदीये क्वचित् ॥
९० ॥

આરોગ્ય જાળવવું શું આપણા હાથમાં છે?

ભાવાર્થ—જે માણસ દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળના ગુણો અને પોતાના શરીરની તાસીરને બરાબર જાણીને તદનુકૂળ થઈ વર્તે, અને ખાનપાન ગમનાગમન વગેરે સર્વે શારીરિક વિધિઓમાં હમેશ નિયમિતપણે વર્તે, તેમ જ જે તે દવાઓ કે જે તે અજાણી વસ્તુ મ્હોંમાં નાંખે નહિ, જીભને વશ

રાખે, કામભોગમાં અત્યંત આસક્તિ ન રાખે, નિયમનું ઉલ્લંઘન ન કરે તો ઘણે ભાગે તેના શરીરમાં રોગોની ઉત્પત્તિનો સંભવ ન રહે અર્થાત્ ખાનપાન વગેરેમાં નિયમિત રહેવાનું આપણા હાથમાં રાખીએ તો આરોગ્ય જાળવવું આપણા હાથમાં જ છે. (૯૦)

मिताहारः ।

कालो यो नियतोऽशनस्य समये तस्मिन्मितं भोजनं ।
कार्यं नाधिकमंशतोऽपि भवतु स्वादिष्ठमिष्टाशनम् ॥
भुक्तं यत्प्रथमं समस्तमशनं जीर्णं न यावच्च त-
त्तावत्स्वल्पमपि द्वितीयमशनं कार्यं न विद्यार्थिना॥९१॥

મિતાહાર.

ભાવાર્થ—ભોજન કરવાનો જે સમય હમેશનો નિયમિત હોય તે સમય ઉલ્લંઘીને પરિમાણ ઉપરાંત આહાર કરવો એ પણ આરોગ્યને હાનિ પહોંચાડનારૂં છે, માટે વિદ્યાર્થીએ (તેમ જ દરેક માણસે) પોતાનો જે ખોરાક હોય તેના કરતાં કંઇક ઓછું ખાવું તે હિતકર છે, પણ વધારે તો એક અંશ માત્ર પણ ખાવું નહીં. ભોજન ગમે તેવું સ્વાદિષ્ઠ અને મ્હોંને ભાવતું હોય તો શું થયું ? પણ અધિક આહાર તો ન જ કરવો; તેમ જ એક વાર જમ્યા પછી તે જમણ સર્વથા પચી ગયું ન હોય, અને પૂરેપૂરી ભૂખ લાગી ન હોય ત્યાંસુધી બીજી વારનું થોડું પણ ભોજન કરવું નહીં, તેમ જ ભોજનના વખત સિવાય વચ્ચેના વખતમાં કોઇ પણ ખોરાકની વસ્તુ મ્હોંમાં નાંખવી નહીં. હમેશ મિતાહારી રહેવાથી શરીરનું આરોગ્ય બરાબર જળવાઇ રહે છે. (૯૧)

आरोग्यरक्षकं किं भोजनम् ? ।

न स्याच्छीततरं न चातिविकृतं नोन्मादतन्द्राकरं ।
नात्यर्थं कफवातपित्तजनकं नो जन्तुयोन्यात्मकम् ॥

शास्त्रे यन्न निषिद्धमेवममलं नो तामसं राजसं ।
तद्भोज्यं समयोचितं सुखकरं विद्यार्थिनां सर्वथा ॥९२॥

આરોગ્યરક્ષક ભોજન કયું ?

ભાવાર્થ—જે ભોજન અતિશય ઠંડું થઇ ગયું ન હોય, તેમ જ વર્ણ ગંધ રસ ચલિત થઈ જવાથી વિકાર પામેલું ન હોય, શરીરમાં ઉન્માદ કરનાર અને આળસ વધારનાર પણ ન હોય, વાયુ પિત્ત અને કફની વૃદ્ધિ કરનાર કે તેમાં ફેરફાર કરનાર ન હોય, વળી શાસ્ત્રમાં જેનો નિષેધ કરેલ ન હોય, શરીર અને મનની જડતા વધારનાર તમોગુણી ન હોય, અને ચિત્તને ચંચળ બનાવનાર જે ભોજન રજોગુણી પણ ન હોય, તેવા પ્રકારનું દ્રવ્ય ક્ષેત્ર અને સમયને ઉચિત જે ભોજન હોય તે જ ભોજન આરોગ્યરક્ષક હોવાથી વિદ્યાર્થીઓને માટે હિતકારક મનાયું છે; માટે તે સિવાયનું ભોજન વિદ્યાર્થીઓએ હંમેશાં વર્જવું જોઈએ. (૯૨)

आरोग्यप्राथमिकोपायः ।

यत्किञ्चित्स्खलनादिना यदि भवेत्कश्चिद्गदो जाठरः ।
संशुद्धं लघुभोजनं तदपि वा न्यूनं विधेयं रुचेः ॥
यद्वोत्साहपुरःसरोपवसनं कार्यं यथाशक्तितो ।
यावच्चैतदुपायतो गदलयस्तावद्धितं नौषधम् ॥९३॥

રોગનિવારણનો પ્રાથમિક ઉપાય.

ભાવાર્થ—ખાનપાન વગેરેમાં સાવચેતી રાખતાં પણ કદાચ કોઈ સમયે રસલોલુપતાને લીધે કંઈ પણ ભૂલ થઈ અને તેને પરિણામે અજીર્ણતા વગેરે કંઇ પણ રોગની ઉત્પત્તિ થઈ તો તેના નિવારણ માટે પ્રથમ ઉપાય એ છે કે ત્યારથી ભારે ખોરાક તદ્દન ન લેવો, હલકો ખોરાક પણ રૂચિ હોય તેના કરતાં ઓછો લેવો, પણ વધારે ન ખાવો; અથવા અષ્ટમી-પક્ષિકા વગેરે અમુક દિવસે મનમાં ઉત્સાહ રહે તેની રીતે યથાશક્તિ ઉપ-

વાસ કરવો. તે ન બને તો એકાશન કરવું. જ્યાંસુધી ઉપલા ઉપાયોથી અજીર્ણતા વગેરે જઠરનાં દર્દોની નિવૃત્તિ થાય ત્યાંસુધી બીજી કોઈ પણ જાતની દવા પેટમાં નાંખવી ઉચિત નથી. નિયમિત રહેનારને ઘણે ભાગે ઉપલા ઉપાયોથી જ રોગની નિવૃત્તિ થઈ જશે. (૯૩)

कीदृशमौषधं न ग्राह्यम् ? ।

दुःसाधा हि भवन्ति भैषजशतै रोगास्तु वृद्धिङ्गता-
स्तेषां स्याच्च कथं पुनः समुचितं शत्रोरिवोपेक्षणम् ॥
कार्यं तत्प्रतिरोधनं परिचितोपायैश्च देश्यौषधै-
र्धर्मभ्रंशकरौषधं तु मनसा नेष्टव्यमिष्टार्थिभिः ॥९४॥

પ્રાથમિક ઉપાયથી ન મટે ત્યારે શું કરવું ?

ભાવાર્થ—જેમ બળવાન્ શત્રુને પહેલેથી દાબી દેવામાં ન આવ્યો હોય તો પાછળથી વધારે બલિષ્ઠ થતાં તેને દબાવવાનું કામ મુશ્કેલ થાય છે, તેવી રીતે સાધારણ ઉપાયથી રોગોની નિવૃત્તિ ન થતાં કદાચ તે રોગો વૃદ્ધિ પામી ગયા તો પછી ઘણી દવાઓથી પણ તે રોગોને દાબવા મુશ્કેલ થઈ પડે છે; માટે શત્રુની પેઠે પ્રથમથી જ તે રોગોને દબાવવાની ઉપેક્ષા કરવી ઉચિત નથી; આમ માનીને કદાચ ઔષધીઓનો ઉપચાર કરવામાં આવે તો તેમાં પણ એટલું તો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું કે જ્યાંસુધી પરિચિત અને પ્રસિદ્ધ પોતાના દેશની ઔષધીઓથી કામ સરે ત્યાંસુધી ધર્મથી ભ્રષ્ટ કરનારી દારૂ માંસના મિશ્રણવાળી અપરિચિત પરદેશી ઔષધીઓ વાપરવાની મનમાં ચાહના પણ ન કરવી. શ્રેયઃ ઇચ્છનાર વિદ્યાર્થીઓનું આ કર્તવ્ય છે. (૯૪)

आरोग्यसामान्यज्ञानम् ।

सामान्येन शरीररक्षणविधिर्व्याधेर्निदानं तथो-
पायास्ते बहुधा द्रुतं हितकरा रोगस्य विद्रावणे ॥

एतत्सर्वमनामयार्थमुदितं वृद्धैश्च शास्त्रैस्तथा ।
ज्ञेयं तत्सकलैर्जनैः प्रथमतः स्वारोग्यरक्षाकृते ॥ ९५ ॥

આરોગ્યનું સામાન્ય જ્ઞાન.

ભાવાર્થ—શરીરનું રક્ષણ કરવાના સામાન્ય નિયમો શું શું છે? મોટા મોટા સાધારણ રોગો કયા કયા અને તે રોગો શાથી થાય છે? અને તેમના સુલભ ઉપાયો સાધારણ રીતે કયા કયા છે? આ બધા સવાલોની સામાન્ય હકીકત આરોગ્યના રક્ષણ માટે વૃદ્ધ અનુભવી પુરૂષોએ જે જે શાસ્ત્રમાં કહેલ હોય તે તે હકીકત દરેક વિદ્યાર્થીએ યા દરેક માણસે પોતાનું આરોગ્ય જાળવવાને માટે પ્રથમથી જ જાણવી જોઇએ, યાતો અપાતી કેળવણીની સાથે શરીરરક્ષણની કેળવણીનું પણ મિશ્રણ થવું જોઇએ, કે જેથી દરેક માણસ પોતે પોતાનો વૈદ્ય બની શકે અને શરીરના રક્ષણના નિયમો જાળવી પોતાનું સ્વાભાવિક આરોગ્ય સાચવી શકે. (૯૫)

सप्तम परिच्छेद.

આજ્ઞાધીનતા.

आज्ञाधीनता ।

पित्राज्ञा शिरसा सदा हितधिया धार्या सुविद्यार्थिभि-
र्योग्यस्यापि च शिक्षकस्य वचनं नोल्लङ्घनीयं तथा ॥
शिक्षा धर्मगुरोः शुभाशयजुषश्चित्ते निधेया स्थिरं ।
नैतद्भङ्गविचिन्तनं सुखकरं विद्यार्थिनां सर्वथा ॥९६॥

આજ્ઞાંકિતપણું.

ભાવાર્થ—પુત્રનું ઐહિક અને અલૌકિક હિત હૃદયમાં ધરનારાં મા-

બાપની આજ્ઞા દરેક સુજ્ઞ વિદ્યાર્થીએ મસ્તકે ચડાવવી જોઇએ; તેમ જ વિદ્યાર્થીઓનું ભલું ઇચ્છનાર લાયક શિક્ષકનું હિતવચન પણ પૂર્ણ પ્રેમથી માન્ય રાખવું જોઇએ. સર્વ જીવોનું શ્રેયઃ કરનાર ઉચ્ચ આશયવાળા અને દેશ કાળને જાણનાર ધર્મગુરૂનાં શિક્ષાવચનો પણ અમૂલ્ય રત્નની પેઠે હૃદયમાં ધરી રાખવાં, અને તદનુસાર વર્તન કરવું જોઇએ. માબાપ શિક્ષક અને ધર્મગુરૂ એ ત્રણેના હુકમનો ભંગ કરવાનો યા અનાદર કરવાનો સંકલ્પ સરખો કરવો પણ વિદ્યાર્થીઓને હિતકર નથી. (૯૬)

विनयः ।

पूज्या ये जनकादयो गुरुजना ज्येष्ठाश्च सद्बान्धवाः ।
प्रातस्ते गुरुभावतोऽमलधिया नित्यं प्रणम्या जनैः ॥
तत्पार्श्वे हसनासनप्रलपनं दुश्चेष्टिताशङ्कनं ।
त्वङ्कारादि च सर्वथैव सुजनैस्त्याज्यं सदा श्रेयसे ॥९७॥

વડીલો પ્રત્યે વિનય.

ભાવાર્થ—માબાપ, બાપનાં માબાપ, વડીલ જનો, મોટા ભાઇઓ અને બીજા પણ જે માનનીય હોય તે સર્વની પ્રત્યે વિદ્યાર્થીઓએ માનનીયપણે પૂજ્યભાવ અને ગુરૂભાવ રાખવો જોઇએ. ઉપર કહેલા વડીલ જનો સવારના પહોરમાં પ્રણામ કરવા યોગ્ય છે, તેમની સમક્ષ કદી પણ હાંસી–મશ્કરી કરવી નહીં, આસનપર બેસવું નહીં, રમતગમત કે કુચેષ્ટાદિ કરવાં નહીં, આડું અવળું બોલવું નહીં, તેમ જ વડીલોને કદી તુંકારે–હુંકારે બોલાવવાં નહીં; કોઇ પણ ઠેકાણે તેમનું અપમાન કરવું નહીં, તેમની સમક્ષ કોઇને ગાળ દેવી નહીં, તેમ જ અસભ્ય વચનો બોલવાં નહીં. (૯૭)

गुरुजनान्तिक आसनविधिः ।

तेषामासनतो न चोन्नततरं स्थाप्यं कदाप्यासनं ।
दत्त्वा पृष्ठमनासितव्यमथवा पादौ प्रसार्य क्वचित् ॥

पल्यङ्कासनमारचय्य विधिना कृत्वा च हस्ताञ्जलिं ।
स्थेयं पूज्यजनान्तिके विनयतो विद्यार्थिभिः सन्ततम् ॥
९८ ॥

વડીલોની સમક્ષ બેસવાનો વિધિ.

ભાવાર્થ—ઉપર કહેલા વડીલોની સમક્ષ વિદ્યાર્થીઓએ બેસવું હોય તો તેનો વિધિ આ પ્રમાણે છે. તે વડીલો જે આસને બેઠા હોય તેના કરતાં ઉંચે આસને બેસવું નહિ, તેમની સામે પોતાની પુંઠ આવે તેવી રીતે પણ બેસવું નહીં, તેમની સામે પગ લાંબા કરીને પણ બેસવું નહીં, હાથવડે પલાંઠી બાંધી પણ બેસવું નહીં, પગ ઉપર પગ ચઢાવી અભિમાનદર્શક આસને પણ બેસવું નહીં, કિન્તુ હાથ જોડી, પલાંઠી વાળી, વિનયપૂર્વક તેમની સમક્ષ વિદ્યાર્થીઓએ બેસવાનો અધિકાર છે, પણ અવિનયથી બેસવાનો અધિકાર નથી. (૯૮)

अष्टम परिच्छेद.

સહાધ્યાયીઓ સાથેનું વર્તન.

सहाध्यायिनः प्रति प्रेमभावः ।

शालायां सहवार्तिनः सहृदया ये स्युः सहाध्यायिनो ।
मान्यास्तेपि सहोदरा इव सदा प्रेम्णा प्रमोदेन वा ॥
कार्यो नैव कदापि तैस्तु कलहो नेर्ष्यालवो मानसे ।
चित्ते नो परिचिन्तनीयमशुभं तेषाञ्च विद्यार्थिना॥९९॥

સહાધ્યાયીઓ પ્રત્યેનો પ્રેમ.

ભાવાર્થ—એક શાળામાં અથવા એક ધોરણમાં સાથે સાથે અભ્યાસ

કરનારા વિદ્યાર્થીઓ સહાધ્યાયી કહેવાય છે. તેમનો શાળામાં તેમ જ શાળા બહાર સાથે સાથે રહેવાનો સહવાસરૂપ સંબંધ હોય છે. આ સંબંધ સારી રીતે નિર્મળ અને સુદૃઢ રહે તેટલા માટે દરેક વિદ્યાર્થીએ પોતાના સુશીલ સહાધ્યાયીને પુરતા પ્રેમભાવથી યા પ્રમોદભાવથી જાણે સગા–સહોદર ભાઈ હોય તેમ માનવા જોઇએ. તેઓની સાથે નજીવી બાબત સારૂ કદી પણ ક્લેશ કે કજીઓ કરવો નહીં. તેમાંના કોઈ પોતાના કરતાં હુશિયારીમાં આગળ પડતા હોય તો તેમના ઉપર લેશ માત્ર પણ ઇર્ષ્યાભાવ ન લાવતાં તેમની હુશિઆરીથી પ્રસન્ન થવું જોઇએ; પણ તેઓનું અનિષ્ટ યા અશુભ તો મનમાં પણ ચિંતવવું નહીં.

गुणानामादानप्रतिदाने ।

ये स्युस्तेषु गुणोत्तमाः कथमपि ग्राह्यास्तदीया गुणा।
ये स्युर्न्यूनगुणाः स्वयं हितधिया कार्या गुणाढ्याश्च ते॥
एवं स्वीकरणं तथा वितरणं कार्यं सहाध्यायिभि–
र्दोषाणान्तु बहिष्क्रिया व्यवहृतावस्यां विधेया ध्रुवम्॥
१०० ॥

ગુણોની આપ લે.

ભાવાર્થ—સહાધ્યાયીઓના સહવાસમાં રહીને દરેક વિદ્યાર્થીએ ગુ-ણોની લેતી દેતીનો વ્યાપાર ચાલુ રાખવો જોઈએ, એટલે કે સહાધ્યાયીઓ પૈકી જેઓ પોતા કરતાં ગુણોમાં, હુશિઆરીમાં, સુજનતામાં ચડતા હોય, અને તે ગુણો પોતાનામાં ન હોય તો તે ગુણોનો પાઠ તેમની પાસેથી શીખી લેવો અને ગમે તેટલો પ્રયાસ કરીને તે ગુણો ગ્રહણ કરી લેવા; તેમજ જે સાહાધ્યાયીઓ પોતાના કરતાં ગુણે કરી હીન હોય, તો પોતામાં રહેલા તે તે ગુણો ન્યૂન ગુણવાળાને હિતબુદ્ધિપૂર્વક અર્પવા જોઈએ, યા શિખવવા જોઈએ. આવી રીતે શાળામાં અથવા શાળા બહાર દરેક સહા-ધ્યાયી વિદ્યાર્થીએ પોતાના અને પરના ગુણોની પરસ્પર આપ લે કરી

સહાધ્યાયીઓમાં સદ્‌ગુણોનો પ્રચાર કરવો જોઈએ. પણ આ લેતી દેતીના વ્યવહારમાં હમેશ એટલું તો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું કે "સહાધ્યાયીઓ પૈકી કોઇનામાં કાંઈ પણ કુટેવ કે કંઇ દોષ હોય તેનું પોતાનામાં સંક્રમણ થઈ ન જાય અને પોતાની કુટેવનું બીજામાં સંક્રમણ ન થાય." જ્યાં ત્યાંથી પણ કુટેવ યા દોષોને તો પ્રહાર મારીને બહાર જ કાઢવા. (૧૦૦)

नवम परिच्छेद.

સમયવહન.

समयोपयोगः ।

वस्त्राभूषणवित्तरत्नमणितः कालो महार्घो यतः ।
प्राप्यन्ते विगतानि तानि च पुनः कालो गतो नाप्यते॥
मत्वैवं व्यसने प्रमादकरणे निद्राप्रलापेषु वा ।
शोके वा समयोपि निष्फलतया नेयो न विद्यार्थिभिः॥
१०१ ॥

કાળની કિંમત.

ભાવાર્થ—જરિયાન વસ્ત્રો, સોના રૂપાનાં આભૂષણો, સોનામહોરો, રત્નો અને મણિઓ એ બધાં કરતાં સમયની કિંમત ઘણી વધારે છે, તે એટલા માટે કે બીજી વસ્તુઓ ખોવાઇ જાય કે લુંટાઇ જાય તોપણ ફરી મળી શકે છે, અને મળેલ ઉત્તમ જીવનનો ઉપયોગી સમય જે પસાર થઈ ગયો તે લાખોનું દ્રવ્ય ખરચતાં પણ ફરી મળી શકવાનો નથી; માટે મોંઘામાં મોંઘો કાળ છે. આમ માનીને દરેક વિદ્યાર્થીએ ચ્હા, બીડી, જુગાર વગેરે વ્યસનોમાં કે આળસ–પ્રમાદ સેવવામાં કે ઉંઘણસી બનવામાં કે ગપાટા મારવામાં કે કોઇ પણ જાતની મનની તંગીનાં રોદણાં રોવામાં જરા

પણ વખત ગુમાવી નાંખવો નહીં, કિન્તુ પુરતી કાળજીથી વખતને સાચવી તેને ઉપયોગી કાર્યોમાં યોજવો. (૧૦૧)

कया रीत्या समयरक्षणं कार्यं ? ।

यत्कार्यं नियतश्च यत्र समये प्रासङ्गिकं दैनिकं ।
तत्रैव क्रियते क्षणे यदि तदा तत्स्याद् व्यवस्थायुतम् ॥
एवं कार्यपरंपरापि सकला सिद्ध्येद्यथेष्टं क्रमा-
द्धर्मायाप्यवशिष्यते सहजतः कालो हि विद्यार्थिनाम्
॥ १०२ ॥

વખતનો બચાવ કેવી રીતે કરવો ?

ભાવાર્થ—વિદ્યાર્થીએ દૈનિક અને પ્રાસંગિક જે જે કાર્યો હમેશ અને પ્રસંગે કરવાનાં હોય, તે તે કાર્યોના વિભાગ પાડી સગવડ પ્રમાણે કાળક્રમ નિયત કરવો, એટલે અમુક સમયે અમુક કામ કરવું અને અમુક સમયે અમુક કામ કરવું, એવી રીતે હમેશની સગવડ પ્રમાણે જે જે કાર્યક્રમ અને કાળક્રમ ગોઠવ્યો હોય, તે તે કાર્ય તે તે નિયમિત સમયે જ કરવામાં આવે, તેમાં ગફલત અને આળસ કે અન્ય કાંઇ અવ્યવસ્થાથી બીલકુલ ફેરફાર કરવામાં ન આવે તો હમેશનું બધું કાર્ય પૂર્ણ રીતે તૈયાર થઇ જવા ઉપરાંત ધર્મને માટે કે તેવા જ કોઇ આવશ્યક પરમાર્થી કાર્યને માટે પણ થોડો વખત સહેજે બચવા પામશે. માટે ખંતીલા વિદ્યાર્થીઓએ નિયત કરેલ કાર્યક્રમ અને કાળક્રમને અવ્યવસ્થિત કરી નાંખવા નહિ. (૧૦૨)

समयव्यये नियतत्वम् ।

आस्तां कार्यभरस्तथापि वद नो धर्माय कालो न मे ।
तस्मै नास्ति यदाल्पशोपि समयो व्यर्थं तदा जीवनम् ॥
कृत्वा हस्तगतं क्षणं कथमपि श्रेयःपथप्राप्तये ।

सेव्यो धर्मविधिः शुभः प्रतिदिनं प्रेम्णा हिताकाङ्क्षिणा ॥१०३॥

વખતની કરકસર.

ભાવાર્થ—હે મિત્ર! અભ્યાસ કે વ્યવહારના કાર્યનો બોજો ગમે તેટલો હોય તોપણ "ધર્મ કરવાને ફુરસદ નથી" એમ કદી બોલીશ નહિ. જો ધર્મને માટે દરરોજ થોડો પણ વખત બચાવવામાં ન આવે તો આ જીવન વ્યર્થ જ ગણાય. માટે ગમે તેમ કરકસર કરી ઘડી અધઘડી પા ઘડી જેટલો વખત બચાવી લઇ શ્રેયના માર્ગની પ્રાપ્તિ અર્થે પોતાનું હિત ઇચ્છનારાએ પ્રેમપૂર્વક કંઇ ને કંઇ પણ ધર્માનુષ્ઠાન દરરોજ કરવું જ જોઇએ. (૧૦૩)

दशम परिच्छेद.

વ્યસનનિષેધ-દ્યૂત.

व्यसनपरिहारः ।

सर्वाणि व्यसनानि दोषनिकराऽऽकाराणि हा दुर्धिया-
मुत्कृष्टं हि हठाद् हरन्ति समयं स्तेना यथा सम्पदम् ॥
द्यूतादीनि विनाशयन्ति नितरामुत्कृष्टकार्याण्यतो ।
नैष्टव्यानि कदापि सेवितुमधःपातप्रदान्यर्थिभिः ॥१०४॥

વ્યસનનો પરિહાર.

ભાવાર્થ—જુગાર, માંસ, મદિરા, વેશ્યા, શિકાર, ચોરી અને પરદારાગમન: એ સાત વ્યસનો અને અફીણ, ભાંગ, ગાંજો, ચડસ, કોકેન, ચિરૂટ, તમાખુ વગેરે ઉપવ્યસનો પૈકી કોઈ પણ વ્યસન એવું નથી કે જેમાં અનેક

હાનિઓ અને બદીઓ સમાયેલી ન હોય, અર્થાત્ વ્યસન માત્ર માણસની દુર્દશા કરનારાં છે, અને જેમ ચોર તથા લુંટારાઓ માણસોની સંપત્તિને હરી લે છે તેવી રીતે તે બધાં વ્યસનો વિદ્યાર્થીઓના કિંમતી કાળને લૂંટી લે છે, એટલું જ નહીં પણ તેના ઉપયોગી કામમાં મોટો ધક્કો લગાડે છે, અરે ! તેમનું જીવન બરબાદ કરી નાંખે છે. આ બધાં વ્યસનો ધર્મ અને સત્કાર્યનાં તો ખરેખર દુશ્મન જ છે. તે શ્રેયના માર્ગમાં કંટકરૂપ થઈ વિઘ્નો નાંખે છે. માટે અધોગતિએ પહોંચાડનારાં ઉપલાં વ્યસનો પૈકી કોઇ પણ વ્યસનને આવકાર આપવા કે સેવવા સુજ્ઞ વિદ્યાર્થીઓએ મનમાં ઇચ્છા પણ ન રાખવી. (૧૦૪)

द्यूतम् ।

निःशेषव्यसनाश्रयं सुचरितद्वारार्गलो निश्चलो ।
योग्यायोग्यविवेकदृष्टितिमिरं सद्धर्मविध्वंसकम् ॥
चित्तव्याकुलताकरं शमहरं दुष्टाशयप्रेरकं ।
त्याज्यं दुर्गुणमात्रमूलमफलं द्यूतं हिताकाङ्क्षिभिः॥१०५

પ્રથમ વ્યસન-જુગાર.

ભાવાર્થ—જુગારનું વ્યસન બધાં વ્યસનોમાં અગ્રેસર છે, તે ચારિત્ર્ય—સદ્વર્તનનાં બારણું બંધ કરવાને અર્ગલા—ભોગળની ગરજ સારે છે, યોગ્ય અયોગ્ય વસ્તુને જુદી પાડનાર વિવેકદૃષ્ટિને બંધ કરી દેવા અંધકારનું કામ કરે છે, સદ્ધર્મનો વિનાશ કરે છે, ચિત્તને હમેશ આકુળ વ્યાકુળ સ્થિતિમાં રાખે છે, સુખ અને શાંતિનો સર્વથા ઉચ્છેદ કરે છે, વિચારોમાં મલિનતા અને બુદ્ધિમાં દુષ્ટતા ઉત્પન્ન કરે છે, અસત્ય, ચોરી, વગેરે દુર્ગુણ માત્રને આમંત્રણ આપી બોલાવે છે, કારણકે કેટલાએક દુર્ગુણો તો હમેશને માટે તેની સાથે જોડાએલા યા બંધાએલા છે; જે વ્યસનમાં એકકે જાતનો ફાયદો તો છે જ નહીં, અને ગેરફાયદા તો પાર વગરના છે, તે જુગારનું વ્યસન પોતાનું હિત ઇચ્છનાર વિદ્યાર્થીઓએ કદી પણ સેવવું નહીં. (૧૦૫)

द्यूतस्य दुष्टपरिणामः ।

विद्या तस्य विलीयते वरतरा प्रज्ञा न संतिष्ठते ।
नैपुण्यं नितरां विनाशपदवीं प्राप्नोति नीत्या सह ॥
उद्योगोऽस्तमुपैति नश्यति यशः पुण्यप्रभावोद्भवं ।
द्यूते दारुणदुःखजालजनके यस्य प्रसक्तं मनः ॥१०६॥

જુગારથી થતા ગેરફાયદા.

ભાવાર્થ—અનેક પ્રકારનાં દારૂણ દુઃખના મૂલને સિંચનાર અને વિવિધ વિપત્તિઓને જન્મ આપનાર જુગારના વ્યસનની લત જે માણસને લાગે છે, તે માણસની લાયકાતનો નાશ જ થઇ ગએલો સમજવો. ઘણા પ્રયાસથી મેળવેલી તેની શ્રેષ્ઠ વિદ્યા વિલય પામી જાય છે, તેની પ્રજ્ઞા-બુદ્ધિનો પરાભવ થાય છે, તેની નિપુણતા તો ચલિત થઇ વિનાશનો રસ્તો પકડે છે, નીતિ-રીતિ નિદ્રાદેવીને અધીન થાય છે, તેના ઉદ્યોગ-હુન્નરની દિશાનો તરત અંત આવે છે, વડીલોના પુણ્યપ્રભાવથી સંચિત થયેલ યશ અને કુળની પ્રતિષ્ઠાનો પ્રલય થઈ જાય છે, કિંબહુના એકંદર તેની સમૃદ્ધિનો સદંતર નાશ થાય છે. (૧૦૬)

द्यूतसमृद्धिः ।

दारिद्र्यं दुरतिक्रमं सहचरं यस्यास्ति मित्रं परं ।
दौर्भाग्यं दुरितोद्भवं त्वनुचरं दासी बुभुक्षा परा ॥
धिग्धिक्त्वामिति तर्जना जनकृता यस्यास्ति निर्घोषणा ।
तद्द्यूताधिकृतिं महोन्नतिपदं त्यक्तुं हि कः शक्नुयात्
॥ १०७ ॥

જુગારની સાહેબી.

ભાવાર્થ—અહો ! જુગારની સાહેબી તો વળી જુદા જ પ્રકારની છે.

મુશ્કેલીથી જીતી શકાય તેવું દારિદ્રય તો જેનો સહચારી પરમમિત્ર છે, પાપકારી કૃત્યથી ઉત્પન્ન થતું દુર્ભાગ્ય તો જેનો ખાસ નોકર છે, ચારે તરફથી વીંટાઇ વળેલી બુભુક્ષા-ભૂખ જેની મોટી દાસી છે. "સર્વ સંપત્તિ ખોઈ બેસનાર જુગારીને ધિક્કાર હો, અરે એને હજાર વાર ધિક્કાર હો" આવી રીતે લોકોના તરફથી અપાતા ધિક્કાર અને ફિટ્કારો યા તો આંગળી ચિંધીને લોકોના તરફથી કરવામાં આવતી તર્જના જેનો નિર્ઘોષ પટહ-ઢંઢેરો છે; એક અધિકારીને છાજે એવી સામગ્રી અને અધિકારવિશિષ્ટ જે જુગારનું વ્યસન, તે જેને પલ્લે પડ્યું તે તેનાથી કેમ મૂકી શકાય? (૧૦૭)

द्यूतमित्राणि दारिद्याादीनि ।

हे दारिद्य ! निरीक्षते किमु भवान् पश्यामि मित्राणि भो।
तानि ब्रूहि च कानि भो शृणु सखे दुःखं पुनर्दुर्दशा ॥
दौर्भाग्यं दुरितञ्च दैन्यमतुलं स्युस्तानि कुत्राधुना ?।
मन्ये द्यूतगृहे वसेयुरधुना तत्रैव यास्याम्यहम् ॥१०८॥

જુગારીનું ઘર અને દારિદ્રય.

ભાવાર્થ–એકદા એક માણસને દારિદ્રયની સાથે નીચે પ્રમાણે સંવાદ થયો.

માણસ—હે દારિદ્રય ! ચારે તરફ ફાંફાં મારતાં તું કોને જુએ છે ?

દારિદ્રય—અરે ભાઈ ! હું મારા મિત્રોની શોધમાં ફરૂં છું.

માણસ—તારા મિત્રો કોણ કોણ છે ?

દારિદ્રય—અરે ભાઇ ! તને એટલી પણ ખબર નથી ? ત્યારે સાંભળ, હું તેમનાં નામ કહું છું. એક તો દુઃખ, બીજી દુર્દશા, ત્રીજું દુર્ભાગ્ય, ચોથું દુરિત એટલે પાપ અને પાંચમુ દૈન્ય એટલે દીનતા-ગરીબાઈ, આ પાંચ મારા દીલોજાન દોસ્ત છે. અમારા બધાના નામની શરૂઆત 'દ' અક્ષરથી જ થાય છે, એટલે અક્ષરમાં પણ અમે સદશ છીએ; અને પ્રાયે અમે જ્યાં જઇએ ત્યાં સાથે જ રહીએ છીએ.

માણસ—તારા મિત્રો તને ક્યાં મળી શકશે, એ કાંઇ જાણે છે ?

દારિદ્રય—હા, હું જાણું છું. આ બધા મારા મિત્રો પ્રાયે જ્યાં કુસંપ હોય, કુટુંબનાં માણસો એક એકનું કાપી નાંખતાં હોય અથવા જે ઘરમાં જુગારનું છંદ–વ્યસન લાગ્યું હોય ત્યાં મારા મિત્રો અને હું રહીએ છીએ. આ કોઈ જુગારીનું ઘર લાગે છે, ત્યાં મારા મિત્રો હશે, એટલે હું પણ ત્યાં જઉં. (૧૦૮)

द्यूतान्महतामपि विपत्तिः ।

द्रौपद्याः पतिसन्निधौ नृपसभामध्ये पटाकर्षणं ।
यच्चाभूदधिकारतो निरसनं तस्याः पतीनां पुरः ॥
राज्याद्यत्स्खलनं वने च गमनं पत्न्या नलस्याऽभव-
त्तत्सर्वं तव विक्रमेण कलितं रे द्यूत ! कस्त्वत्समः॥१०९॥

જુગારથી થએલી પાયમાલી.

ભાવાર્થ—દુર્યોધનની ભરસભામાં યુધિષ્ઠિર અને અર્જુન જેવા પોતાના પતિની નજર આગળ દ્રૌપદી જેવી મહાસતીનાં પટકૂલ–ચીર ખેંચાયાં અને પાંચ પાંડવોનું રાજ્યાધિકારથી પતન થયું, વસતી છોડી વનવાસ ભોગવવો પડ્યો; તેમ જ પ્રસિદ્ધ મહારાજા નળને રાજ્યપદથી ભ્રષ્ટ થઈ પોતાની પત્ની દમયંતી સાથે પગપાળા, કોઈ પણ જાતનાં સાધન વગર વનમાં ભટકવું પડ્યું: હે જુગાર ! આવા પ્રાભાવિક મોટા પુરૂષોની પાયમાલી કરી તેમને વિપત્તિ અને વિટંબનામાં વગોવનાર તારા વિના બીજું કોણ છે ? તારી લીલાનું જ આ બધું પરિણામ છે. અનેક પુરૂષોને સંકટમાં ઉતારનાર તારી લીલા અપાર જ છે. તેની બરાબરી કોણ કરી શકે ? (૧૦૯)

द्यूतसेविनां मण्डलम् ।

युष्माकं कतमो महानहमहं चेत्यक्षशौण्डा जगुः ।
कोटिद्रव्यपतिः पिताऽहमधुना भिक्षाचरोतो महान् ॥
तातो मे सचिवः पणेहमभवम् चर्णी ततोहं महान् ।

रैन्यस्तं सह भार्ययाखिलधनं द्यूते ततोहं महान् ॥११०॥

જુગારી મંડળ.

ભાવાર્થ—એક શાહુકારે જુગારના ઉમેદવાર પોતાના દીકરાને જુગારનું સ્વરૂપ અને તેનાથી થતી પાયમાલી સમજાવવાને એક જુગારી મંડળને પોતાને ઘેર બોલાવી પૂછવા માંડયું કે, બોલો, તમારામાં સૌથી મોટો જુગારી કોણ છે? જે મોટો હોય તેને મારા દીકરાનો ગુરૂ સ્થાપવો છે, અને અમુક બક્ષીસ આપવાની છે. આ સાંભળી મંડળમાંનો એક જણ બોલ્યો કે સૌથી મોટો હું છું માટે મારે પગે બક્ષીસ ધરવી જોઇએ.

શાહુકાર—તું મોટો કેવી રીતે થયો છે?

પ્રથમ જુગારી—હું મોટો એટલા માટે કે આટલા બધામાં સૌથી જુનો જુગારી હું છું. મારા બાપ કોટિપતિ શાહુકાર હતા, તેમના મૃત્યુ પછી બધી મીલકત બંદાએ જુગારમાં ગુમાવી છે, અને આજે ભિખારી જેવી સ્થિતિમાં ફરૂં છું.

બીજો જુગારી—અરે, બેસ, બેસ. મારા કરતાં તું મોટો શાનો? સૌથી મોટો તો હું છું.

શાહુકાર—ભાઈ! તું મોટો કેવી રીતે ગણાય છે?

બીજો જુગારી—હું મોટો એટલા માટે કે આના કરતાં મારા પિતા વધારે દ્રવ્યવાન્ હતા. મારા બાપ રાજાના કારભારી હતા, તેમાં અપાર દ્રવ્ય મેળવ્યું હતું; પણ આ ભાઇસાહેબે તે બધું દ્રવ્ય જુગારમાં હોમ્યું છે, એટલેથી જ અટકયો નથી, પણ મળ્યું ત્યાંસુધી કરજ કરીને પણ હું જુગાર રમ્યા વગર રહ્યો નથી.

ત્રીજો જુગારી—ઠીક, ઠીક, હવે છાનોમાનો બેસી રહે! તું મોટો શાનો? મોટો તો હું; શેઠસાહેબ! સાંભળો. મારા બાપ રાજાના માનીતા હજુરી હતા, રાજ્યની સારામાં સારી ચીજોનું સંગ્રહસ્થાન અમારૂં ઘર બન્યું હતું, પણ આ બંદાના હાથમાં કબજો આવતાં તે તમામ મીલકત જુગારમાં ફના કરી, ઉપર કરજ કરી નાંખ્યું છે. એટલું જ નહિ પણ મારી બાયડીને પણ તેને પીયેર મૂકી આવ્યો છું. મારો

ઇરાદો એટલે સુધીનો છે કે વખત આવ્યે બાયડીને વેચીને પણ જુગાર તો રમવો જ. કહો, ત્યારે હું મોટો ખરો કે નહિ ?

શાહુકાર—કેમ, દીકરા ! તારે કોના જેવા બનવું છે ? જેવા બનવું હોય તેને ગુરૂ કરી માન અને બક્ષીસ આપ.

દીકરો—પિતાજી ! પાયમાલ થવાનો આ ધંધો મારે જોઇતો નથી. મારે જુગારી નથી બનવું. એ સર્વને રજા આપી દો.

एकादश परिच्छेद.

વ્યસનનિષેધ-માંસાહાર.

मांसाहारपरिहारः ।

दृश्यन्ते द्विविधा जगत्यसुभृतोऽन्नादाश्च मांसाशना।
दन्तस्वेदनखज्वरादिषु यतः स्पष्टोऽस्ति भेदोऽनयोः॥
साम्यं तेन फलाशिभिः सह नृणां मांसाशिभिर्नो पुन-
स्तस्मान्नैव कदापि तत्समुचितं नृणां नु मांसाशनम्
॥१११॥

માંસાહારનો પરિહાર.

ભાવાર્થ—જગતમાં પ્રાણીઓ બે પ્રકારના દેખાય છે. એક માંસ ખાનારા અને બીજા વનસ્પતિ, ફળફુલ અથવા અન્ન ખાનારા. માંસભક્ષી અને વનસ્પતિભક્ષીઓમાં દાંત, પરસેવો, તાવ આવવાની રીતિ, જઠર, નખ, વગેરેની ભિન્નતા સ્પષ્ટ જણાય છે. અર્થાત્ માંસાહારી સિંહ વાઘ વગેરેના દાંત નખ દાઢાઓ જનાવરોને ફાડી શકે તેવાં હોય છે. વનસ્પત્યાહારીઓના તેવા નથી હોતા. માંસાહારીઓમાં તાવ આવતાં પ્રસ્વેદ વળે છે,

ત્યારે વનસ્પત્યાહારીઓમાં તેથી વિપરીત હોય છે. બે વર્ગ પૈકી માંસાહારી વર્ગમાં માણુસ જાતની ગણુના થઈ શકે તેમ નથી; કેમકે માંસાહારીનાં અવયવો માણુસમાં નથી, કિન્તુ વનસ્પત્યાહારીને લગતાં અવયવો જ તેમાં છે, માટે વિચારશીલ મનુષ્યોએ માંસાહાર કરવો બિલકુલ ઉચિત નથી. (૧૧૧)

मांसाहारपरिणामः ।

व्यक्ता मानसवेदनास्ति विपुला येषां खलु प्राणिनां।
तेषां च्छेदनभेदनात्मकमहाक्लेशेन यज्जायते ॥
संस्कारैः पशुदुर्दशासमयजैः श्लिष्टश्च यद्वर्त्तते ।
तन्मांसं विकृतिं गतं गदकरं भक्ष्यं कथं स्यान्नृणाम्॥११२॥

માંસાહારના ગેરફાયદા.

ભાવાર્થ—જે પ્રાણીઓના વધથી માંસ નિપજે છે, તે પ્રાણીઓ ત્રસ જાતિનાં છે એટલે સ્પષ્ટ લાગણીવાળાં છે. માણુસને કોઈ તલવાર મારે ત્યારે જેટલી વેદના થાય છે તેટલી જ શારીરિક અને માનસિક વેદના તે પ્રાણીઓને થાય છે. તેવી લાગણીવાળાં પ્રાણીઓને કાપવા–છેદવા–ભેદવાથી જ્યારે તેમનું માંસ કાઢવામાં આવે છે, ત્યારે તેમને અપાર વેદના થાય છે અને તે દુર્દશાના વખતમાં તેમના મનમાં જે ક્લિષ્ટ પરિણામ થાય છે તેના સંસ્કાર તેના માંસમાં પડ્યા વિના રહેતા નથી, એટલે ક્લિષ્ટ અને દુષ્ટ સંસ્કારવાળું માંસ તેના ખાનારમાં પણુ તેવી જ ક્લિષ્ટ વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરે છે, એટલું જ નહિ પણુ તે માંસમાં તે પ્રાણીઓના રોગનો વારસો પણુ ઉતરે છે. વળી તે સડી જાય છે, વિકાર પામે છે ત્યારે પણુ અનેક રોગોનું સ્થાન થાય છે. બીજા પણુ અનેક ત્રસ જીવોની ઉત્પત્તિનું તે સ્થાન છે. દેખીતી રીતે ગંદકીવાળા આવા માંસાહારનું દુષ્ટ પરિણામ જાણ્યા છતાં કયો ડાહ્યો માણુસ માંસને મનુષ્યનો ખોરાક હોવાનું સાબીત કરવાને પોતાની બુદ્ધિનો દુરૂપયોગ કરશે ?

मांसाद् दुग्धादिकेऽधिकं पुष्टितत्त्वम् ।

तत्त्वं पुष्टिकरं यदस्ति सुलभे दुग्धादिके सात्त्विके ।
मांसे नास्ति च दुर्लभेपि तदिदं दुग्धान्महार्घे पुनः ॥
दुग्धोत्पत्तिकृतेऽङ्गिनां न हननं भीतिश्च नोत्पद्यते ।
मांसोत्पत्तिरनल्पदुःखजनिका त्याज्यं ततस्तन्नृणाम्
॥ ११३ ॥

માંસ કરતાં દૂધમાં વધારે પૌષ્ટિક તત્ત્વ.

ભાવાર્થ—જે લોકો એમ કહે છે કે માંસમાં શરીરને પુષ્ટિ આપનારૂં જે તત્ત્વ છે તે બીજા ખોરાકમાં નથી તેમની માન્યતા પણ સત્ય નથી. હાલ ઘણા પ્રયોગોથી અને રાસાયણ વિદ્યાથી સિદ્ધ થયું છે કે માંસમાં જે પૌષ્ટિક તત્ત્વ છે તેના કરતાં પણ વધારે પુષ્ટિ આપનારાં તત્ત્વો દૂધ વગેરે પદાર્થોમાં રહેલાં છે. વળી દૂધ-ઘીના ખોરાકમાં કોઈ નિર્દોષ પ્રાણીઓના પ્રાણ પણ લેવાતા નથી. એ ખોરાક માંસના જેટલો મોંઘો નહિ પણ માંસથી સસ્તો અને સુલભ છે. માંસનો ખોરાક જ્યારે માણસની વૃત્તિઓને ક્રૂર બનાવે છે, દયાની લાગણીનો ઉચ્છેદ કરે છે અને ત્રસ પ્રાણીઓને મહા-વ્યથા-દુઃખ ઉપજાવે છે, ત્યારે દૂધ વગેરે વનસ્પતિ અને અન્નનો ખોરાક સાત્વિક વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. મનુષ્યને માટે સાત્વિક અને નિર્દોષ ખોરાક જ ઉચિત છે. માંસાહાર તો જોવાલાયક કે સ્પર્શ કરવાલાયક પણ નથી. તો પછી ખાવાલાયક હોવાની તો વાત જ શી કરવી? (૧૧૩)

मांसनिमित्तं म्रियमाणानां गवामुपयोगिता ।

या दुग्धं वितरन्ति तक्रदधिनी आज्यञ्च नृभ्यो भृशं ।
यासां सन्ततिमन्तरेण न भवेत्कृष्यादिकार्यं क्वचित् ॥
यद्वत्सा जनभारवाहकतया ख्याता धरामण्डले ।

मांसाहारकृते नृणां किमुचितः शस्त्रेण तासां वधः ॥११४॥

માંસાહાર નિમિત્તે મરતી ગાયોની ઉપયોગિતા.

ભાવાર્થ—જે ગાયો માણસના શરીરને પોષણ આપનાર દૂધ જેવો ઉત્તમ પદાર્થ આપે છે, કે જેમાંથી દહીં, છાશ, માખણ, ઘી, મિઠાઈ અને પકવાનો નીપજે છે, તે બધી વસ્તુઓ મનુષ્યોને જે પ્રાણીઓ પૂરી પાડે છે, તેમ જ આ પૃથ્વી ઉપર કરોડો મનુષ્યોને માટે જે અનાજ નિપજે છે, તેનો આધાર પણ જેની સંતતિ ઉપર રહેલો છે, એટલે તેના વગર થોડું પણ ખેતીનું કામ થઈ શકતું નથી, એટલું જ નહીં પણ એક ગામથી બીજે ગામે યા એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે કંઈ પણ ભાર લઈ જવો હોય યા માણસોને જવું હોય તો તે બધો બોજો જેનાં બચ્ચાંઓ ઉપાડી જાય છે, અને ઇષ્ટ સ્થળે પહોંચાડે છે, તેવી અત્યંત ઉપયોગી હજારો નહી પણ લાખો ગાયોનો માંસાહારને નિમિત્તે વિનાશ કરવો બિલકુલ ઉચિત નથી. આ નુકસાનીનો એકંદર હિસાબ કરીએ તો જણાય છે કે આવાં કારણોથી જ ભારતવર્ષ આજે દરિદ્રાવસ્થા ભોગવે છે, અને મોંઘવારીમાં માણસોનું શારીરિક બળ અને આયુઃ કમ થઈ ગયાં છે. (૧૧૪)

द्वादश परिच्छेद.

વ્યસનનિષેધ-મદ્યપાન.

मदिरा ।

योन्मादं जनयत्यपि स्वपरयोर्विस्मारयत्यन्तरं ।
मस्तिष्कं भ्रमिमद्विवेकविकलं चित्तं करोति क्षणात् ॥
दारिद्र्यं ददते तथा वितनुते लज्जाप्रतिष्ठाक्षयं ।
सा योग्या न हि लेशतोपि मदिरा स्पर्शाय पानाय वा
॥११५॥

મદિરા.

ભાવાર્થ—મદિરા–દારૂનું વ્યસન પણ મનુષ્યની જીંદગી યા માનવ-તત્ત્વને બરબાદ કરી નાંખનારી એક દુષ્ટ આદત છે. તે પ્રથમ તો પીનારને ઉન્મત્ત બનાવે છે, પોતાનાં માણસો કોણ અને પરનાં કોણ તેનું ભાન ભુલાવી દે છે, મગજને ભ્રમિત કરે છે, ચિત્તને એક ક્ષણ વારમાં વિવેકશૂન્ય બનાવી દે છે, ગમે તેવા શ્રીમંતને દરિદ્ર કરી નાંખે છે અને કુળની લાજ–આબરૂ તથા પ્રતિષ્ઠા ઉપર પાણી ફેરવી દે છે. તે મદિરાનું પાન કરવું તો શું પણ તેનો સ્પર્શ કરવોએ ઉચિત નથી. (૧૧૫)

मद्यसेविनां दुर्दशा ।

एषां पश्यत भो सुराव्यसनिनां दुःखान्वितां दुर्दशां ।
गच्छन्तोपि पतन्ति दृष्टिविकला मार्गे किलेतस्ततः ॥
अज्ञानात्प्रलपन्त्यसङ्गतमथाऽव्यक्तञ्च तुच्छं वचो ।
दण्डादण्डि परस्परं विदधते निष्कारणं बालिशाः॥११६॥

મદિરાથી થતી દુર્દશા.

ભાવાર્થ—અહો, વિદ્યાર્થીઓ! જુઓ, નજર કરો, પેલા દારૂડીઆઓની દુર્દશા કેવી દુઃખજનક છે? તેઓ માર્ગમાં ચાલ્યા આવે છે પણ લક્ષશૂન્ય છે, એટલે ક્યાં જવું છે તેનું તેમને ભાન નથી જેથી અહીં તહીં ભટક્યાં કરે છે અને ચાલતાં ચાલતાં રસ્તામાં પડી જાય છે. સાંભળો. તેઓ શું બકવાદ કરે છે? તેઓના બોલવાનું કંઈ ઠેકાણું નથી. અસંબદ્ધ અને નિરર્થક વચનો બોલે છે. અંદર અંદર તેઓ સંબંધીઓ છે તથાપિ એક બીજા પ્રત્યે કેવું ગલીચ બોલે છે, અને ગાળો આપે છે? એટલું જ નહીં પણ જુઓ, હવે તે મૂર્ખાઓ વગરકારણે માંહોમાંહે મારામારી ઉપર આવી ગયા છે, અને એક બીજાને લાકડીઓના પ્રહાર મારે છે! અહો! મદિરાથી આ લોકોની કેવી દુર્દશા થઇ છે? (૧૧૬)

मदिरातो दक्षाणामपि वैकल्यम् ।

दक्षा अप्यधुनाऽति शून्यहृदयाः स्वं रक्षितुं न क्षमा ।
दृश्यन्ते परतन्त्रतामुपगता घ्नन्तः कलत्रादिकम् ॥
छिन्दन्तो वसनादिकं विकलवत्ते वञ्च्यमानाः परैः ।
क्लिश्यन्ते मदिरामदाहताधियो हा हा वराका नराः
॥११७॥

મદિરાથી ડાહ્યા માણુસોની ગાંડાઈ.

ભાવાર્થ—અહો વિદ્યાર્થીઓ, આ તો તમે પામર અને મૂર્ખ માણુસોની દુર્દશા જોઈ, પણ જુઓ, હવે ડાહ્યા માણુસોની પણ મદિરાપાનથી થએલી દુર્દશા! આ પહેલાં ડાહી ડાહી વાતો કરનારા વિદ્વાન્ અમલદારો—મોટા માણુસો હમણાં મદિરાપાનથી કેવા શૂન્ય હૃદયવાળા બની ગયા છે? જેઓ સ્વસ્થ હોય તો બીજાઓનું રક્ષણ કરી શકે, તેઓ હમણાં પોતાનું પણ રક્ષણ કરવાને શક્તિમાન્ નથી. મદિરાપાનથી તદ્દન પરતંત્ર અને ગાંડા ઘેલા બની ગયા છે. ગાંડાની પેઠે પોતાનાં વસ્ત્રો ફાડવા મંડી ગયા છે, કોઇક તો લુગડાં ઉતારી દૂર ફેંકી દઇ નાચવા મંડી ગયા છે! લુચ્ચા લોકો તેના ખીસામાંથી પૈસા કાઢી લે છે, યા લૂંટી લે છે, તોપણ તેમને ખબર નથી પડતી, કોઇ તેને છેતરે છે તો છેતરાઈ જાય છે. રસ્તામાં પડે આખડે છે, વાગી જાય છે, લોહી નીકળે છે, અને તેથી ક્લેશ પામે છે. તોપણ તે બાપડાને ભાન નથી રહેતું, કારણકે તેમની અક્કલ મદિરાના કેફથી મારી ગએલી છે! તેથી બુદ્ધિમાન્—અક્કલમંદ પુરૂષો પણ ગમાર જેવા થઈ જાય છે. માટે વિદ્યાર્થીઓએ કદી પણ મદિરાનું સેવન કરવું નહિ. (૧૧૭)

मदिरातो द्वारिकायदुकुलयोर्विनाशः ।

ख्यातं भारतमण्डले यदुकुलं श्रेष्ठं विशालं परं ।
साक्षाद्देवविनिर्मिता वसुमतीभूषा पुरी द्वारिका ॥

एतद्युग्मविनाशनञ्च युगपज्जातं क्षणात्सर्वथा ।
तन्मूलं मदिरा नु दोषजननी सर्वस्वसंहारिणी ॥११८॥

દ્વારિકા, યદુકુળ અને મદિરા.

ભાવાર્થ—ભારતવર્ષમાં યાદવોનું કુળ કોઇથી અજાણ્યું નહીં હોય, કેમકે યદુકુળ પરમવિશાળ શ્રેષ્ઠ અને ચારે તરફ પ્રખ્યાતિ પામેલું છે. વળી યાદવોની નગરી દ્વારિકા પણુ દેવતાની બનાવેલી, સાક્ષાત્ દેવપુરી જેવી, પૃથ્વીના ભૂષણરૂપ હતી. અહો વિદ્યાર્થીઓ ! તમને ખબર છે કે આ બંને શ્રેષ્ઠ ચીજોનો વિનાશ શાથી થયો ? જો ખબર ન હોય તો સાંભળો. યાદવકુળ અને દ્વારિકા નગરી આ બન્નેનો એકી સાથે જે વિનાશ થયો તેનું પણુ મુખ્ય કારણુ મદિરા–દારૂ સિવાય બીજું કશું નથી. માટે મદિરા તો સર્વસ્વનો સંહાર કરનાર અનેક દોષોને જન્મ આપનારી છે. તેનો સ્પર્શ સરખો પણુ મનુષ્યને ઉચિત નથી. (૧૧૮)

राज्यभ्रष्टतादिरूपा मदिरापरिणतिः ।

भ्रष्टा भूपतयोपि राज्यपदतो मद्यस्य पाने रताः ।
केचिद्राज्यपदे स्थिता अपि पराधीनत्वमापुस्तराम् ॥
केचित्सत्त्वपराभवात्प्रतिदिनं क्लिश्नन्ति मद्याशिनः ।
केचिन्मृत्युपदं क्षयामयहता हा हा लभन्ते द्रुतम् ॥११९॥

મદિરાથી પદભ્રષ્ટતા અને ક્ષયરોગ.

ભાવાર્થ—પૂર્વે મદિરાના વ્યસનમાં તલ્લીન થએલા કેટલાએક રાજાઓ રાજ્યપદથી ભ્રષ્ટ થએલા સાંભળીએ છીએ અને વર્તમાનમાં તેવા દાખલાઓ નજરે પણુ જોવામાં આવે છે. અરે ! કેટલાએક તો રાજ્યાધિકાર ઉપર રહ્યા છતાં પણુ મદિરાના વ્યસનથી તદ્દન પરાધીન થઈ ગએલા–સત્તા વગરના એવા તો નિર્માલ્ય થઇ જાય છે કે જાણે તે જીવતાં છતાં પણુ મરી ગયા જ ન હોય ! કેટલાક દારૂડીઆ તો શરીરને સત્ત્વહીન બનાવી આખો દિવસ અને રાત અનેક રોગોનો ભોગ થઇ પડી પારાવાર ક્લેશ

ભોગવે છે, એટલું જ નહીં, પણ કેટલાએક તો દારૂના વ્યસનમાં ક્ષય જેવા ભયંકર રોગનો ભોગ થતાં જુવાનીમાં મરણની પથારીએ પડે છે. મદિરાના વ્યસનથી આવું ભયંકર પરિણામ જાણવામાં આવ્યા પછી કોઇ પણ સુજ્ઞ વિદ્યાર્થી શું એક ક્ષણભર પણ આ વ્યસનને આવકાર આપવા કદી લલચાશે ? નહીં જ. (૧૧૯)

त्रयोदश परिच्छेद.

વ્યસનનિષેધ-વેશ્યાગમન.

वेश्यागमनप्रतिषेधः ।

यूनो वञ्चयितुं सदा प्रयतते या स्वार्थमग्ना सती ।
मायापाशनिपातनेन कुरुते मुग्धानधीनान्स्वयम् ॥
हृत्वैषां सकलं धनं पुनरियं नष्टे धने द्वेष्टि तान् ।
संसर्गः सुखनाशकोस्ति नियतस्तस्या हि वारस्त्रियाः ॥ १२० ॥

વેશ્યાગમનનિષેધ.

ભાવાર્થ—જે વેસ્યા જુવાનીઆઓને કેમ મોહપાશમાં પાડવા અને તેમની પાસેથી ધન કેમ મેળવવું, કેવી રીતે તેમને છેતરવા એવા સ્વાર્થી વ્યાપારની ચિન્તામાં જ રાતદિવસ મશગુલ રહે છે, જે વિષયલંપટ મુગ્ધ પુરૂષોને કટાક્ષબાણથી વિંધી નાંખી માયાકપટના ફાંસલામાં ફસાવી પોતાના તાબેદાર–ગુલામ બનાવી દે છે, અને મુગ્ધ પુરૂષો પણ વિષયાન્ધ થઈ મૂર્ખ બની પોતાની સર્વ સંપત્તિ અને છેવટે પોતાની સ્ત્રીનાં આભૂષણો સુદ્ધાં તેને અર્પણ કરે છે, તે સર્વ મીલકત પોતાના કબજામાં લઇ અંતે થએલા પોતાના યારને ધક્કો મારી બહાર કાઢે છે, અને જેમને એકદા પૂર્ણ પ્રેમદષ્ટિથી જોતી હતી, તેમને સ્વાર્થ સરી રહેતાં તિરસ્કારની નજરથી

જે જુવે છે, તેવી સ્વાર્થસાધક વેશ્યાનો સંસર્ગ કરવો પણ મનુષ્યને હિતાવહ નથી. માટે સુખનો નાશ કરનાર જે તેનો સંસર્ગ તેનાથી દરેક માણસે દૂર રહેવું. (૧૨૦)

वेश्यासङ्गतिपरिणामः ।

वेश्यासङ्गतितो विनश्यति यशो नृणां प्रतिष्ठावतां ।
लज्जापि प्रविलीयते तनुबलं स्वास्थ्यञ्च संक्षीयते ॥
मानख्यातिधनं प्रणश्यति तथा प्राणैश्च सन्त्यज्यते ।
धर्मो ध्वंसमुपैति नश्यति नयस्तस्मादसौ हीयताम् ॥ १२१ ॥

વેશ્યાસંગતિનું પરિણામ.

ભાવાર્થ—વેશ્યાની સોબતથી ગમે તેવી પ્રતિષ્ઠાવાળા માણસોની પ્રતિષ્ઠાનો ભંગ અને કીર્તિનો નાશ થાય છે. તેમની આબરૂ ઉપર પાણી ફરી જાય છે. ઉપદંશ, પ્રમેહ જેવા રોગ લાગુ પડવાથી શરીરનું આરોગ્ય અને બળ ક્ષીણ થઇ જાય છે. ધનમાલની ખુવારી થાય છે. વેશ્યાની સોબતમાં રહેનાર વ્યભિચારી માણસોની પ્રતીતિ અને ભરોસો લોકોમાંથી જતો રહે છે. તેમનાં ધર્મકર્મનો વિધ્વંસ થાય છે, અને તેઓ નીતિથી તદ્દન ભ્રષ્ટ થાય છે. માટે પોતાનું હિત ઇચ્છનારાઓએ કદી પણ વેશ્યાની સોબત કરવી નહીં. (૧૨૧)

चतुर्दश परिच्छेद.

વ્યસનનિષેધ-પરસ્ત્રીગમન.

परदारगमनपरिहारः ।

वेश्यावत्परकीयदारगमनं शास्त्रे निषिद्धं भृशं ।

यस्मात्तद्वितनोति दुःखमनिशं मानप्रतिष्ठापहम् ॥
शुद्धे चापि कुले कलङ्कनिकरं विस्तारयत्यञ्जसा ।
वैरं वर्द्धयते भयं च कुरुते हन्त्यात्मनः सद्गतिम् ॥१२२॥

પરસ્ત્રીગમનનો પરિહાર.

ભાવાર્થ—વેશ્યાગમનની માફક પરસ્ત્રીગમન પણ એક અધમમાં અધમ વ્યસન છે. એટલા માટે શાસ્ત્રકારોએ ખાસ ભાર દઈને તે વ્યસનને મહાપાતકનું કારણ બતાવી તેનો નિષેધ કરેલો છે, કેમકે તે દેખીતી રીતે અનેક સંકટોને જન્મ આપે છે. નિયમિત રીતે ઇચ્છા પાર ન પડવાથી મનમાં અનેક પ્રકારે ચિન્તાઓ ઉદ્ભવે છે, શરીર પણ ક્ષીણ થાય છે અને શુદ્ધ કુળમાં અનેક કલંકો ચોંટે છે. તેની આબરૂ કમ થાય છે, એટલું જ નહીં પણ જે કુટુંબની સ્ત્રીના મોહમાં લપટાય છે, તે આખા કુટુંબની સાથે તેને વૈરભાવ બંધાય છે, અને તે કુટુંબના માણસો એ દુરાચારીને મારવાની તક શોધે છે; એટલે વ્યભિચારીને ચારે તરફથી ભય ઉપસ્થિત થાય છે, અને વખત પર તેથી મોત પણ નીપજે છે. તે કમોતે મરીને મનુષ્યભવ હારી જઈ દુર્ગતિમાં ભ્રમણ કરે છે, અને તેનો પાપી આત્મા પાપનો બદલો ત્યાં ભોગવે છે. માટે આ બદીથી હમેશાં દૂર રહેવું. (૧૨૨)

परदारगमनपरिणामः ।

हा नष्टः सह लङ्कयाजितबलः सीतारतो रावणो ।
द्रौपद्या हरणेन दुःखमधिकं प्राप्तश्च पद्मोत्तरः ॥
भ्रातृस्त्रीनिरतो मृतो मणिरथो हत्वा निजं भ्रातर-
मन्यस्त्रीरमणोद्यता हतनया ध्वस्ता महान्तो न के ॥
१२३ ॥

પરદારાગમનનું પરિણામ.

ભાવાર્થ—રાક્ષસ કુળનો અગ્રણી રાવણ કે જે એક મહાબળવાન્ રાજા હતો, પણ તે રામચંદ્રજીનાં પત્ની સતી **સીતામાં** આસક્ત થયો અને વિષયાંધ બની અવિચારી પગલે ચાલ્યો, તો થોડા વખતમાં **રામ** અને **લક્ષ્મણને** હાથે **લંકાનગરીની** સાથે પોતાના પ્રાણ ગુમાવી દુર્ગતિમાં ચાલ્યો ગયો. **દ્રૌપદીનું** હરણ કરવાથી ધાતકી ખંડનો **પદ્મોત્તર** રાજા કૃષ્ણ **વાસુદેવને** હાથે અતિ દુઃખ પામી પાયમાલ થઈ ગયો. **યુગબાહુની** સ્ત્રી **મદનરેખા** ઉપર મોહ પામેલો **મણિરથ** રાજા વિષયાન્ધ બની પોતાના ભાઈ **યુગબાહુની** હત્યા કરી **મદનરેખાને** લેવા જતાં પોતે જ મરણશરણ થઇ મનુષ્યભવ હારી ગયો. આવા તો શાસ્ત્રોમાં અનેક દાખલાઓ છે. જેઓ નીતિ અને સદાચારને એક બાજુએ મૂકી પરસ્ત્રીના પ્રેમમાં અને તેની સાથે રમણ કરવામાં લપટાયા, તેઓમાંના કયા માણસો ગમે તેવા મોટા હોવા છતાં પણ પૂરેપૂરા પાયમાલ થયા નથી ? !

पंचदश परिच्छेद.

વ્યસનનિષેધ-ચોરી અને શિકાર.

चौर्यम् ।

निर्मूल्यं बहुमूल्यमल्पमधिकं वस्त्वन्यदीयं भवे-
देकान्ते पतितं क्वचित्तदपि नो ग्राह्यं विना सम्मतिम् ॥
ज्ञेयं प्रस्तरवत्सदा परधनं नोचेन्महानर्थदं ।
नैष्टव्यं मनसापि तस्करतया श्रेयोऽर्थिभिस्तत् सदा ॥
१२४ ॥

ચોરી.

ભાવાર્થ—જાહેર રસ્તામાં યા ખાનગી જગ્યાએ કોઇ પણ સ્થળે કોઈ માણસની કંઈ પણ ચીજ પડેલી હોય તે ચીજ નજીવી હોય, અથવા કિંમતવાળી હોય, નાની ચીજ હોય, ચાહે મોટી ચીજ હોય, ત્યાં કોઈ માણસની નજર પડતી હોય યા ન પડતી હોય, તથાપ તે પારકી વસ્તુ ધણીની સંમત વગર કદી પણ લેવાની ઇચ્છા કરવી નહી. પારકું ધન યા પારકી ચીજ ગમે તેવી ઉત્તમ હોય તથાપિ તે સુજ્ઞ પુરૂષોએ પત્થરતુલ્ય ગણવી. હરામનો માલ ઉડાવવાની વૃત્તિ સ્વપ્ને પણ ન રાખવી. જેના ઉપર આપણો હક ન હોય તેવી વસ્તુ, ચોરવાની બુદ્ધિથી, ચોરી લેવાને યા બીજો કોઈ ચોરેલી વસ્તુ આપતો હોય તો તે સ્વીકારવાને પોતાનુ શ્રેય ઇચ્છિનારાએ કદી પણ લલચાવું નહીં, અને તેવો સંકલ્પ સરખો પણ મનમાં કરવો નહિ. કદાચ ભૂલથી પારકી વસ્તુ આવી ગઇ હોય, તો તેના ધણીની શોધ કરી તેને તે વસ્તુ સોંપી દેવી, પણ ઘરમાં રાખવી ન જોઇએ. (૧૨૪)

मृगया ।

निर्वैरा निवसन्ति ये मृगगणा रम्ये महाकानने।
तेषां प्राणहरा किलास्ति मृगया क्रीडा कथं सा भवेत्॥
यत्रैकस्य महाव्यथा भवति तच्चान्यस्य किं कौतुकं।
नृणां तद् व्यसनं कथं समुचितं प्राणिव्यथाकारकम् ॥
१२५ ॥

શિકાર.

ભાવાર્થ—હરિણ, રોઝ જેવાં ગરીબ પશુઓ કે જેઓ કોઇને નુકસાન પહોંચાડયા વગર જંગલમાં નિર્દોષ ક્રીડા કરે છે, અને પોતાનાં બાળબચ્ચાંઓની સાથે ચારો ચરતાં આનંદમાં રહે છે, તેમનો મૃગયા–શિકારનું વ્યસન વિના અપરાધે પ્રાણ હરી લે છે. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે કેટલાએક ક્રૂર મનુષ્યો આવા ઘાતકી વ્યસનને પોતાની રમત ગમત યા ક્રીડાની

વસ્તુ માને છે!! અરે, માનવો! તમને ઉત્તમ બુદ્ધિનો વારસો મળ્યો છે, તેનો ઉપયોગ નિર્દોષ પ્રાણીઓના જાન લેવાની ક્રૂર ચેષ્ટાને રમતગમત માનવામાં જ કરશો કે? અરે, જેમાં પશુ અને પક્ષીઓને મહાવ્યથા ઉપજે છે, અને તેમનાં મોત નીપજે છે, તેવી ક્રીડાને તમો રમતગમત યા ક્રીડાનું સ્થાન માનો તે શું ઉચિત ગણાય? નિર્દોષ પ્રાણીઓને દુઃખ ઉપજાવનાર તેવી ક્રીડાનું વ્યસન કરવું તે મનુષ્ય જાતને શું લાજીમ છે? નહીંજ. (૧૨૫)

षोडश परिच्छेद.

વ્યસનનિષેધ-પ્રકીર્ણ વ્યસનો.

[સપ્ત વ્યસન સંબંધી વિવેચન સમાપ્ત થયું, અને વિદ્યાર્થીઓને માટે તે વ્યસનો અત્યંત હાનિકર છે તે દર્શાવી આપ્યું. હવે 'મદ્યપાન' ના મિત્રરૂપ ગણાતાં અફીણ, ગાંજો, ચરસ, તમાકુ ઇત્યાદિ ઉપવ્યસનો વિષેની વિવેચનાનો આરંભ થાય છે.]

अहिफेनम् ।

स्रस्तं गात्रमिदं गतिं न सहते स्थातुं च नोत्कण्ठते ।
शुष्के मांसवसे बलं विगलितं नेत्रे च निद्रापरे ॥
भो किं रोगसमुद्भवा स्थितिरियं मित्रास्ति रोगो न मे ।
किन्त्वाफूकवशाद्दशेयमधुना जज्ञे विषादप्रदा ॥१२६॥
मा खिद्यस्व सखे दशां मम शृणु त्वत्तो विशिष्टामिमां ।
देहे दुर्बलतादिकञ्च यदिदं तत्तु स्वयं पश्यसि ॥
आसन् भूरिफला भुवो बहुधनं रत्नादिसंपच्च मे ।

तत्सर्वं त्वहिफेनतो व्यपगतं नान्नं गृहे लभ्यते ॥१२७॥

एतस्याभ्यसनं कृतं बहु मया सौख्याशया प्रत्युत।
प्राप्तं दुःखमनेकधाऽभिलषितं सौख्यं तु दूरे गतम्॥
तत्त्यागाभिरुचिर्भवत्यपि पुनस्त्यक्तुं न तच्छक्यते।
यत्पूर्वं न विचिन्तितं फलमिदं तस्यैव नीचैस्तराम् ॥
१२८ ॥

અફીણ.

ભાવાર્થ—(બે મિત્રોનો પરસ્પર સંવાદ.)

પ્રથમ મિત્ર—અરે, મિત્ર ! તારૂં શરીર આટલું બધું ક્ષીણ થઇ ગયું છે, બેસવા ઉઠવા કે ચાલવાનો પરિશ્રમ સહન કરવા જેટલી પણ શક્તિ જણાતી નથી, માંસ અને ચરબી સુકાઇ ગએલાં જણાય છે, શરીરનું બળ ગળી ગયું લાગે છે, આંખો નિદ્રાથી ભરેલી જણાય છે, અને બેઠાં બેઠાં પણ ઝોકાં ખવાય છે તો શું તને કોઇ જાતનો રોગ થઇ આવ્યો છે, અને તેને લીધે આવી સ્થિતિ થઇ ગઇ છે ?

બીજો મિત્ર—નહીં, નહીં, રોગ તો કોઇ જાતનો નથી, પણ અફીણના વ્યસનની આદત પડી ગઈ છે, તેથી મારા શરીરની આ પાયમાલીભરેલી સ્થિતિ થઇ ગઈ છે. શરૂઆતમાં તો હોંસે હોંસે અફીણ લેવા માંડ્યું, પણ હવે તો આ પાયમાલીથી ઘણોએ ખેદ થાય છે, પણ લાગેલી લત હવે ક્યાંથી છૂટે ? (૧૨૬)

પ્રથમ મિત્ર—હે, સખે ! તું ખેદ શાને કરે છે ? મારી તરફ તો નજર કર. ખેદ કરવા જેવી તારી સ્થિતિ છે કે મારી ? તારા શરીરમાં દુર્બળતા, ક્ષીણતા, આળસ, લોહી માંસની ન્યૂનતા, ચ્હેરાની ફીકાશ વગેરે જે જે ખામીઓ છે, તેના કરતાં મારા શરીરમાં વધારે દુર્બળતા અને ક્ષીણતા છે, તે તો તું નજરે જુએ છે; એટલે વિશેષ વર્ણન કરવાની કંઈ જરૂર નથી.

હે મિત્ર ! મારી પાયમાલીના સંબંધમાં વધારે શોચનીય સ્થિતિ તો આર્થિક વિષયની છે. જ્યારે અફીણની લત નહોતી લાગી ત્યારે મારી પાસે ઘણો ગીરાસ હતો, અને પૈસો પણ પુષ્કળ હતો, પણ જ્યારથી અફીણની કુટેવ પડી ત્યારથી આળસ–એદીપણામાં અને કંગાળ સ્થિતિમાં બધું ગુમાવ્યું, પૈસો ચાલ્યો ગયો અને ગીરાસ પણ ગીરો મૂકાઇ ગયો. આજે અન્નના પણ સાંસા થઈ પડ્યા છે. આ બધો પ્રભાવ અફીણનો છે. કહે હવે તારો શોચ કરૂં કે મારો ? (૧૨૭)

હે પ્રિય સખે ! તનદુરસ્તી અને સુખની આશા રાખી અફીણ ખાવાની આદત પાડી, પણ પરિણામ તો જૂદું જ આવ્યું. શરીર અને પૈસો એ બન્નેની પુરતી પાયમાલી કરી અત્યંત દુઃખ ઉપજાવ્યું છે. સુખ તો દૂર જતું રહ્યું. હવે તેને છોડવાની પ્રબળ ઇચ્છા થાય છે પણ તે એવો તો વળગ્યો છે કે છોડ્યો છૂટતો નથી. અફીણે આપણને પૂરેપૂરા પરવશ કરી દીધા છે. પશ્ચાત્તાપ ઘણો થાય છે, પણ શું કામ આવે ? પ્રથમ જ વિચાર ન કર્યો કે આનું પરિણામ શું આવશે ? એ જ મોટી મોટી મૂર્ખતા. એ મૂર્ખતા માટે જેટલો અફસોસ કરૂં તેટલો થોડો. (૧૨૮)

एतस्माद्विद्यार्थिभिर्ग्राह्यो बोधः ।

श्रुत्वैतद्व्यसनं विनाशसदनं दृष्ट्वैतदीयां क्षतिं ।
किं वाञ्छेत्कुशलो हि दुःखजनकं स्वीकर्तुमेतत्स्वयम् ॥
ज्ञात्वाप्येवमिदं समाश्रयति यो नीचः परं दुर्मति-
राकृत्या स नरोपि दुर्भगजनिर्ज्ञेयः खरः पामरः ॥१२९॥

વિદ્યાર્થીઓએ લેવાનો બોધ.

ભાવાર્થ—અહો ! વિદ્યાર્થીઓ ! ઉપરના સંવાદમાં અફીણની બદી અને તેનું દુષ્ટ પરિણામ તમારા ખ્યાલમાં આવ્યાં હશે. અરે ! અફીણની ખરાબી હજી તેના કરતાં પણ વધારે છે. અફીણી માણસ તદ્દન પરવશ થઇ ધર્મ અને કર્મથી કેટલેક અંશે બાતલ થાય છે. તેની લત લાગ્યા પછી

મરણપર્યંત પણ મૂકી શકાતી નથી. આવું અફીણનું ભયંકર પરિણામ સાંભળી અથવા નજરેનજર જોઇ શું કોઇ ડાહ્યો માણસ અફીણનું વ્યસન કરવાને કદી પણ ઇચ્છા કરશે ? આવી ભયંકરતા જાણ્યા છતાં પણ કદાચ કોઈ દુર્મતિને લીધે કુટેવને વશ થઈ અફીણ ખાવાની આદતને અધીન થાય તો સમજવું કે તે હીનભાગી દેખાવનો માણસ છે પણ ખરી રીતે તો તે પામર પશુ કરતાં પણ હલકો છે. તેને નર નહી પણ ખર જ સમજવો. (૧૨૯)

तमाखुः ।

कासश्वासविवर्द्धको विषमयो दुर्गन्धभारोत्कट-
श्चक्षूरोगविधायकोऽपि च शिरोभ्रम्याद्यनर्थावहः ॥
द्रव्यापव्ययकारकश्च हृदये मालिन्यसम्पादकः ।
श्रेयःकार्यविघातको हितधिया त्याज्यस्तमाखुः सदा ॥
१३० ॥

તમાખુનો ત્યાગ.

ભાવાર્થ—તમાખુનું વ્યસન પણ કંઇ થોડું ભયંકર નથી. તેની અંદર એક જાતનું ઝેરી તત્ત્વ રહેલું છે, તેથી કેટલીક વાર તેનાથી પીનારનું મોત ઊભું થાય છે. તેની ગંધ પણ સારી નથી. પીનારનાં મ્હોં હમેશ ગંધાતાં જ રહે છે. કેટલાએકને તેથી ઉધરસ અને શ્વાસનો રોગ થઈ આવે છે, અને તે રોગ કાયમનો થઇ પડે છે. કેટલાએકને તેથી આંખનો દુખાવો થાય છે, મગજ ભ્રમે છે અને મન ફરે છે. પૈસાનો દુર્વ્યય થાય છે, છતાં તેથી પેટ ભરાતું નથી, કે બીજને કોઈ લાભ મળતો નથી. હૃદયમાં અને મગજમાં ખરાબ ડાઘ પડી જાય છે, તેથી ધર્મશ્રદ્ધા અને વિચારશુદ્ધિને મોટો ધક્કો લાગે છે. દિવસ ને રાત માણસનું મન તેમાં જ લાગેલું રહેવાથી ધર્મ પરમાર્થ કે શ્રેયના કાર્યમાં ખલેલ પડે છે. આવી રીતે તમાખુમાં અનેક દોષો સમાયેલા હોવાથી હિતચિંતક વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના હિતને માટે તમાખુના વ્યસનથી સદા દૂર રહેવું. (૧૩૦)

तमाखुः पशूनामपि त्याज्यः ।

पत्राण्यस्य गवादयोपि पशवो जिघ्रन्ति नो लेशतो।
नाश्नन्ति क्षुधयापि पीडिततरा भोज्येच्छया क्कापि वा॥
हा त्यक्तं पशुभिः सदापि मनुजा बुद्ध्वा प्रकृष्टं गुणं।
वांच्छेयुः किमु तं तमाखुमशितुं घ्रातुञ्च पातुंपुनः॥१३१॥

તમાખુ તરફ પશુઓનો પણ તિરસ્કાર.

ભાવાર્થ—ગાય, ભેંસ, બળદ, ઘોડા, ઊંટ, વગેરે કોઈ પણ જાતનાં જાનવરો તેનાં પાંદડાંને કદી પણ સુંઘતાં નથી, તેમ જ ગમે તેટલી ભૂખથી પીડાતાં હોય, તથાપિ તે જનાવરો તેનાં પાંદડાંને ખોરાક તરીકે સ્વીકારતાં નથી. કેટલીક એવી કડવી અને અપ્રિય લાગે તેવી વનસ્પતિઓ જોવામાં આવે છે કે જેને પણ કેટલાંક પશુઓ અડકતાં નથી, તોપણ કેટલીક જાતનાં પશુઓ તો તેવી વનસ્પતિઓનો આહાર કરે છે, પરન્તુ તમાખુ એક એવી ઝેરી વનસ્પતિ છે કે જેનો કોઇ પણ જાતનાં પશુઓ આહાર તરીકે સ્વીકાર કરતાં નથી. મનુષ્ય કરતાં ઉતરતા દરજ્જાનાં પશુઓએ પણ જે ચીજનો હમેશને માટે ત્યાગ કરેલો છે, તે ચીજ—તમાખુને બુદ્ધિબળમાં આગળ વધેલા મનુષ્યો ખાવામાં પીવામાં અને સુંઘવામાં વાપરવા માંડે એ શું મનુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિનો સદુપયોગ થયો ગણાય? નહીં જ. (૧૩૧)

तमाखौ भ्रष्टता ।

यत्स्पर्शोपि विधीयते न सुजनैः शास्त्रे निषिद्धो बुधै-
र्यत्पत्राणि च तादृशोधमजनाः सिञ्चन्ति गण्डूषया ॥
तं भ्रष्टत्वकरं तमाखुमधमं सेवध्व आर्या अहो ।
आर्यत्वं क्क गतं क्क चाभिजनता ख्याता क्क नीतिर्गता ॥
१३२ ॥

તમાખુની ભ્રષ્ટતા.

ભાવાર્થ—આર્ય મનુષ્યો જે કોમનાં માણુસોનો સ્પર્શ કરતાં અભડાય છે, અને જેનો સ્પર્શ કરવા કેટલાંએક આર્ય શાસ્ત્રો પણ મના કરે છે, તેવી હલકી કોમના લોકો જેવા કે ઢેડ, ભંગી તેવા લોકો મ્હોંમાં પાણી લઇ તે પાણીના કોગળા જેનાં પાંદડાં ઉપર છાંટે છે, અને તે લોકો જ જેના પુડા બાંધે છે, તે ભ્રષ્ટતાવાળી હલકી વસ્તુ-તમાખુને, હે આર્યો! તમો હાથમાં લઇ મ્હોમાં નાંખો છો-પીઓ છો અને સુંઘો છો, તેમાં કંઈ તમને આભડછેટ લાગતી નથી? અરે, આ વખતે તમારૂં આર્યત્વ ક્યાં ચાલ્યું ગયું? તમારી કુલીનતા ક્યાં જતી રહી? અને તમારી નીતિ રીતિ ક્યાં નાસી ગઇ? અથવાતો શું આવી ભ્રષ્ટ ચીજ વાપરવામાં જ તમારી આર્યતા અને કુલીનતા આવી ભરાઈ? (૧૩૨)

द्रव्यस्य दुर्व्ययः।

पुण्यार्थं तु वराटिकापि सहसा दीनाय नो दीयते।
दत्ता चेज्जनलज्जया मनसि तत्तापः पुनर्जायते॥
तादृक्षैः कृपणैरपि प्रतिदिनं कार्षापणानि द्रुतं।
दीयन्तेऽत्र तमाखवे नहि फलं हा वैपरीत्यं कियत्॥१३३॥

તમાખુમાં પૈસાનો દુરૂપયોગ.

ભાવાર્થ—અહો! તમાખુ એ માણુસને કેવી લલચાવનારી ચીજ છે? અને માણુસો પણ તેની પાછળ કેવા અંધ બની જાય છે? જે માણુસોની પાસે ગરીબ ભિક્ષુ કરગરતો કરગરતો કંઈ આશ્રય માંગે તો તેને પુણ્યને અર્થે એક બદામ પણ આપવી હોય તો તાવ ચઢે, કદાચ શરમાશરમી કે કોઈના કહેવાથી એક પાઈ પણ અપાઇ જાય તો કેટલાએક દિવસ સુધી તો તેના માટે મનમાં પશ્ચાત્તાપ થયાં કરે, એવા કંજુસ લોકો પણ તમાખુને માટે દરરોજ બે ચાર પૈસા ખર્ચવા હોય તો ખર્ચી નાંખે છે! અહા! આ કેટલી બધી વિપરીતતા, કે જ્યાં પુણ્ય અને શુભ કર્મનો સંચય થાય

ત્યાં એક પાઈ આપતાં તાવ ચઢી આવે છે, અને જ્યાં કાંઇ પણ ફળ કે લાભ નથી, ત્યાં આંખો મીંચીને પૈસાનો ધુમાડો કરી દેવામાં આવે છે ! ખરેખર તમાખુ ફુંકી ફુંકીને માણસોએ પોતાની વિવેકદૃષ્ટિ ગુમાવી નાંખી છે અને તેથી જ આ વિપરીતતા પ્રતીત થાય છે. (૧૩૩)

तमाखुनिमित्तं वात्सरिको व्ययः ।

व्यक्तेर्वात्सरिकोस्ति पञ्चदश वा मुद्रास्तमाखोर्व्ययः ।
सामस्त्येन तु भारते भवति हा कोटेः परस्तद्व्ययः ॥
तज्जातादनलादितोऽपरिमितद्रव्यक्षयो जायते ।
राष्ट्रीयार्थिकदृष्टितोप्यहितकृत्सेव्यस्तमाखुः कथम् ॥
१३४ ॥

તમાખુના વ્યર્થ ખરચનો અડસટો.

ભાવાર્થ—જેનાં બાયડી છોકરાંઓ ભલે ભૂખે મરતાં હોય તેવો એક મજુર પણ તમાખુના વ્યસનને વશ થઈ ભૂખે મરતાં પણ તમાખુ વાપર્યા વગર રહી શકતો નથી. તેવા એક માણસને તમાખુ ખાતે ઓછામાં ઓછા રોજના બે ત્રણ પૈસા, મહીને રૂપિયો દોઢ રૂપિયો અને વરસ દહાડે ૧૫ થી ૨૦ રૂપિયાનું ખર્ચ તો સ્હેજે સ્હેજે લાગતું હશે. ભારતવાસીઓમાં તમાખુ વાપરનારાઓનું એકંદર વાર્ષિક ખર્ચ ગણીએ તો કરોડ રૂપિયા ઉપરાંત તમાખુ અને દીવાસળીનું ખર્ચ થવા જાય છે. તમાખુ નિમિત્તે જે આગો લાગે છે તેમાં લાખો અને કરોડોનો માલ અને વખતે માણસોના જાનની પણ ખુહારી થાય છે. ધાર્મિક દૃષ્ટિથી જોતાં પાપનો હિસાબ તો એક બાજુએ રહ્યો, પણ આર્થિક અને રાષ્ટ્રિય દૃષ્ટિથી જોતાં તમાખુ દેશના પૈસાને મોટો ધક્કો લગાડે છે. તો આટલી બધી નુકસાનવાળી ચીજ—તમાખુ વાપરવી શું મનુષ્યને લાજીમ છે ? નહીં જ. (૧૩૪)

भो के गुणा अत्र प्रतीयन्ते ? ।

किं स्वादोस्ति कषायपत्रचिटके द्राक्षासिताम्रेष्विव ।

जातीकुन्दलतादिपुष्पसदृशो गन्धोस्ति किं तत्र भो ॥
किंवा शैत्यगुणश्चमत्कृतिकरो रूपं मनोज्ञं किमु ।
नो चेदन्धतया गतानुगतिके कस्माद्वृथा गच्छथ॥१३५॥

તમાખુ વાપરનારાઓને પૂછવાના પ્રશ્નો.

ભાવાર્થ—અહો, તમાખુ વાપનારાઓ ! તમને બીડી કે તમાખુમાં દ્રાક્ષ–સાકર કે કેરીના રસ જેવો સ્વાદ લાગે છે ? કે જાઈ, ડોલર, મોગરા જેવી સુગંધ આવે છે ? કે ચંદનના જેવી ચમત્કારજનક ઠંડક લાગે છે ? કે તેમાં મનને હરનાર અનુપમ રૂપ જોવામાં આવે છે ? કે તમાખુ કોઈ રોગને મટાડે છે ? તેમાં કયા પ્રકારનો ફાયદો જાણવામાં આવ્યો ? છતાં દેખાદેખી ગાડરીયા પ્રવાહમાં અંધ થઈ શામાટે તણાઓ છો ? (૧૩૫)

क्षुद्रव्यसनानां परिहारः ।

च्हागाञ्जोचरसेति गुर्जरगिरा ख्यातं च भङ्गादिकं ।
किञ्चिन्मोहकमप्यपायजनकं भक्ष्यं न पेयं तथा ॥
कृत्वैतस्य पुनः पुनः प्रतिदिनं संसेवनं सादरं ।
को नाभूद्व्यसनी विवेकविकलो निन्द्यो दरिद्रः पुनः
॥ १३६ ॥

નાનાં નાનાં વ્યસનોનો પરિહાર.

ભાવાર્થ—ચ્હા, ગાંજો, ચરસ, ભાંગ, વગેરે અનેક એવી વસ્તુઓ છે કે જે દેખીતી રીતે જરી મોહ ઉપજાવનાર લાગે પણ પરિણામે અનર્થજનક છે, માટે વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના ખાનપાનમાં તે વસ્તુઓ બિલકુલ વાપરવી નહીં, કેમકે આદરપૂર્વક દરરોજ વારંવાર તે વસ્તુઓનું સેવન કરનાર માણસ તે વસ્તુનો વ્યસની બને છે અને તેથી અંતે વિવેકવિકલ બની મૂર્ખ અને દરિદ્રી બને છે. (૧૩૬)

समयहरा नृत्यनाट्यकेलयः ।

यन्नृत्यं समयं वृथापहरते चित्तं करोत्याकुलं ।
यन्नाट्यं प्रहिणोत्यनीतिपदवीं संपश्यतो मानवान् ॥
यत्केलिः सफलोद्यमे वितनुते विघ्नं मनोऽव्यग्रतां ।
तत्सर्वं धनमाननाशजनकं नेष्टव्यमिष्टार्थिभिः ॥१३७॥

સમય લૂંટનાર નાટક, નાચ અને રમતગમતો.

ભાવાર્થ—જે વેશ્યાઓના નાચ વિદ્યાર્થીઓનો ઉપયોગી સમય ગુમાવે છે અને મનની વૃત્તિઓમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરી ચિત્તને વ્યાકુળ બનાવવાની સાથે ઉન્માર્ગે પણ ચડાવી દે છે, તેમ જ જે નાટકો જનસમાજમાં સ્વચ્છંદતા, ઉદ્ધતાઇ, વિષયવાસના વગેરે ખરાબ વિષયોનો પ્રચાર કરી અનીતિ અને દુરાચારને માર્ગે માણસોને દોરી જાય છે, વળી જે રમત ગમત અને મોજશોખનાં સાધનો અભ્યાસમાં અને ઉદ્યમમાં ખલેલ પહોંચાડે છે, અને મનની વૃત્તિઓમાં વ્યગ્રતા ઉત્પન્ન કરે છે, તેવા નાચ અને નાટકો જોવાનો અને તેવી રમતો રમવાનો વિદ્યાર્થીઓએ શોખ ન રાખવો જોઇએ, કારણકે તેનો વધારે શોખ કરવાથી તેનું પણ એક વ્યસન પડી જાય છે, અને મન તેમાં ને તેમાં જ વળગ્યું રહે છે, એટલે પછી અભ્યાસ વગેરે કાર્યો અધવચ્ચે મૂકવાં પડે છે અને ધન તથા આબરૂને હાનિ પહોંચે છે. માટે તેવા મોજશોખથી હમેશાં દૂર રહેવું. (૧૩૭)

उपसंहारः ।

इत्थं यो विनयं विवेकसहितं धृत्वा शुभाज्ञां गुरो-
स्त्यक्त्वा दुर्व्यसनं तथैव विफलां क्रीडां प्रमादं पुनः ॥
आरोग्याय विधाय भोज्यनियमं सद्ब्रह्मचर्यं तथा ।

विद्यां सञ्चिनुते स एव विजयी कृत्ये द्वितीये भवेत् ॥
१३८ ॥

ઉપસંહાર.

ભાવાર્થ—જે યુવક ઉપર બતાવેલા ક્રમ પ્રમાણે વિવેકની સાથે વિનયને ધારણ કરી માબાપ વગેરે વડીલ પુરૂષોની આજ્ઞાને મસ્તકે ચઢાવી, જુગાર આદિ વ્યસનમાત્રને દૂર કરી, વખત ગુમાવનાર તમાશા અને આલસ્ય-પ્રમાદથી અલગ રહી, આરોગ્ય સચવાય તેવી રીતે ભોજનપ્રભૃતિ સર્વ કાર્યમાં નિયમિત રહી, અભ્યાસ ચાલે ત્યાંસુધી અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળી, એકચિત્તથી વિદ્યાની ઉપાસના કરી, શાસ્ત્રનિપુણતા મેળવી તૈયાર થાય છે, તેજ યુવક ગૃહી ધર્મરૂપ બીજા કર્ત્તવ્યમાં સફળ થવાને લાયક બને છે. (૧૩૮)

तृतीय खण्ड.

प्रथम परिच्छेद.

દ્વિતીય અવસ્થામાં પ્રવેશ.

गार्हस्थ्यमर्यादा ।

यावन्नार्जयते धनं सुविपुलं दारादिरक्षाकरं ।
यावन्नैव समाप्यते दृढतरा विद्याकला वाश्रिता ॥
यावन्नो वपुषो धियश्च रचना प्राप्नोति दार्ढ्यं परं ।
तावन्नो सुखदं वदन्ति विबुधा ग्राह्यं गृहस्थाश्रमम् ॥१३९॥

ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવાની હદ.

ભાવાર્થ—જ્યાંસુધી ગૃહસ્થાશ્રમના ઉમેદવાર વિદ્યાર્થીમાં પોતાનો અને

પોતાની સ્ત્રીનો નિર્વાહ થઈ શકે યા ઘરનું ખર્ચ ઉપડી શકે તેટલા પૈસ પેદા કરવાનું સામર્થ્ય આવ્યું ન હોય, યા તેટલી તાકાત ન હોય તેમ જ જ્યાંસુધી વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં ચાલતો અભ્યાસ પૂરો થયો ન હોય, તથા જ્યાંસુધી બુદ્ધિનો વિકાશ અને શરીરનાં અંગોની ખીલવણી પૂરેપૂરી થઈ રહી ન હોય અને તેથી જોઇએ તેવી મજબૂતી શરીરમાં આવી ન હોય ત્યાંસુધીનો કાળ વિદ્યાર્થી અવસ્થાનો જ છે, પણ ગૃહસ્થાશ્રમનો નથી; તેથી તે સમયમાં ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ અકાળપ્રવેશ કહેવાય છે, અને તે પ્રવેશ બાળકને સુખકર નહિ પણ દુઃખકર નીવડે છે. માટે બાળકનાં માબાપોએ સમય પ્રાપ્ત થયા વિના અકાળે પોતાના પુત્રને ગૃહસ્થાશ્રમની ધોંસરીમાં જોડી દેવો ન જોઇએ. (૧૩૯)

अंगविकाशपर्यन्तं गार्हस्थ्यमर्यादा ।

कन्याया मतिगात्रवृद्धिसमयो यावत्समां षोडशीं ।
स्यात्पुंसोपिच पञ्चविंशतितमीं स्वाभाविकात्तत्क्रमात्॥
शास्त्रे सुश्रुतनामके च चरके वैद्येऽनुभूत्या चिरं ।
गार्हस्थ्ये गदितोवधिर्बुधवरैर्नान्यः पुनः श्रेयसे॥१४०॥

શરીરની ખીલવણીનો સમય અને ગૃહસ્થાશ્રમની હદ.

ભાવાર્થ—સુશ્રુત અને ચરક નામનાં શાસ્ત્રો કે જે વૈદ્યકના ઘણા પ્રાચીન ગ્રંથો ગણાય છે, અને જેમાં કહેલી હકીકત પ્રાયે બારીક તપાસથી પ્રયોગસિદ્ધ લખાએલી છે, તે પુસ્તકમાં લખેલું છે કે કન્યાના શરીરનું બંધારણ અને અંગોની ખીલવણી સોળ વરસ સુધી થાય છે, અને પુરૂષના શરીરની રચના યા ખીલવણી પચીસ વરસ સુધી ચાલે છે. આ ક્રમ સ્વાભાવિક છે, અને ત્યાંસુધીના સમયમાં પોતાના અને ભવિષ્યમાં થવાની સંતતિના હિતને માટે કોઇ પણ માણસે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવો નહિ; કેમકે તે જ શાસ્ત્રમાં પુરૂષની ઉમર પચીસ વરસની અને કન્યાની ઉમર સોળ વરસની થાય ત્યારપછી જ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવાની હદ શારીરિક રક્ષણ માટે બતાવી છે. (૧૪૦)

वरकन्ययोर्वैषम्ये कुयुगलम् ।

यत्र स्याद्वरकन्ययोर्विषमता शीले शरीरे पुन-
र्विद्यायां प्रकृतौ च रूपवयसोर्धर्मे कुले सद्गुणे ॥
सम्बन्धादनयोर्भवेत्कुयुगलं क्लेशाय सम्बन्धिनां ।
व्यर्थं जीवनमेतयोः किल ततः सम्पद्यते दुःखदम् ॥१४१॥

વરકન્યાનાં કજોડાં.

ભાવાર્થ—જે કન્યા અને વરના આચારમાં, શરીરમાં, જ્ઞાનમાં સ્વભાવમાં, ઉમરમાં, રૂપમાં, ધર્મમાં, કુળમાં અને ધૈર્ય આદિ સદ્ગુણોમાં વિષમતા હોય એટલે વર સુશીલ હોય અને કન્યા દુઃશીલ હોય, યા કન્યા ભણેલી હોય અને વર અભણ હોય ઇત્યાદિ, એવી વિષમ સ્થિતિમાં જો સગપણ જોડવામાં આવે યા પતિપત્ની તરીકેનો સંબંધ બાંધવામાં આવે તો તે કજોડું કહેવાય છે. આ કજોડાંના સંબંધથી કન્યા અને વરના સંબંધીઓને અનેક પ્રકારે ક્લેશ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલું જ નહીં પણ તેથી તે કન્યા અને વર બન્નેનાં જીવન અતિકટુરસમય દુઃખપ્રદ થઇ નિષ્ફળ નિવડે છે, કિંબહુના તેથી જીંદગી બરબાદ જાય છે. (૧૪૧)

द्वितीय परिच्छेद.

ગૃહિણીનાં કર્ત્તવ્યો.

गृहिणीधर्माः ।

मन्तव्या जननीव साम्प्रतमसौ श्वश्रूः प्रपूज्योत्तमा ।
संसेव्यः श्वशुरस्तु तातसदृशः पूज्यः कुलीनस्त्रिया ॥
मान्यः स्वीयपतिर्हृदि प्रभुसमः सेव्यैकदृष्ट्या सदा ।

येऽन्येपि स्वजनाः सुधामयदृशा दृश्याः प्रमोदेन ते ॥१४२॥

ગૃહિણીના ધર્મો.

ભાવાર્થ—ગૃહિણી-વહુએ પરણ્યા પહેલાં પોતાની માતા પ્રત્યે જેવી પૂજ્ય બુદ્ધિ રાખી હતી તેવી પૂજ્ય બુદ્ધિ હવે સાસુ પ્રત્યે રાખવી જોઇએ, એટલે હવેથી સાસુ એ જ જાણે માતા હોયની તેવો ભાવ મનમાં રાખવો, અને પતિના પિતા તેને પોતાના પૂજ્ય પિતા જ છે એમ જાણી સસરાને પિતાતુલ્ય માનવા જોઈએ. તેમ જ પતિ પોતાના દેહમાં પ્રાણ રહે ત્યાંસુધી માનનીય તથા પૂજનીય છે, એમ જાણી પતિને પ્રભુતુલ્ય કુલીન સ્ત્રીએ ગણવો જોઇએ, અને દીયર, જેઠ, નણંદ, દેરાણી વગેરે જેટલાં માણસો હોય તે સર્વની સાથે પ્રેમ પ્રમોદ ભાવથી વર્તવું જોઇએ; તથા નાનાં મોટાં સૌ પ્રત્યે કૌટુંબિક સ્નેહથી ભરી અમીદૃષ્ટિથી જોવું કે જેથી ઘરમાં સુલેહ પ્રસરી રહે. (૧૪૨)

कुटुम्बक्लेशस्य भयंकरता ।

अत्यल्पोपि भयावहः क्षतिकरः क्लेशस्तु कौटुम्बिको ।
लज्जागौरवनाशकः कुलयशःख्यातिद्रुदावानलः ॥
लेशेनापि तदादरो न गृहिभिः कार्यः कुटुम्बे निजे ।
स्यात्तत्कारणमंशतोपि जनितं छेद्यं समूलं द्रुतम् ।१४३।

કુટુંબકલેશની ભયંકરતા.

ભાવાર્થ—કુટુંબમાં ઉત્પન્ન થતો થોડો પણ ક્લેશ નુકસાન પહોંચાડનાર, દુઃખ આપનાર, અને ભયંકર ગણાય છે. કુટુંબક્લેશથી કુટુંબની લાજ આબરૂમાં ઘટાડો થાય છે, પ્રતિષ્ઠા અને ગૌરવનો નાશ થાય છે, યશકીર્ત્તિરૂપ વૃક્ષસમૂહને બાળી નાંખવામાં કુટુંબક્લેશ દાવાનળની ગરજ સારે છે; કિંબહુના શારીરિક, માનસિક અને આર્થિક અનેક પ્રકારે હાનિ પહોંચાડે છે, એટલા માટે સ્વહિતેચ્છુ સ્ત્રીપુરૂષોએ પોતાના કુટુંબમાં લેશ માત્ર પણ ક્લેશને આવ-

કાર આપવો નહીં; એટલું જ નહીં પણ ક્લેશ ઉત્પન્ન થાય તેવા કોઇ કારણનો એક અંશ પણ ઉત્પન્ન થએલો જાણવામાં આવે કે તરત જ તે અંશને મૂળથી છેદી નાંખવો જોઈએ, કારણકે એક અંશ પણ વૃદ્ધિ પામે તો આખરે તે ભયંકર રૂપ ધારણ કરે છે. (૧૪૩)

कलहानुद्भवाय सहिष्णुता ।

यत्किञ्चिद्यदि यातृभिः कृतमहो न्यूयं स्वकार्यं गृहे ।
भुक्तं वाधिकमिष्टभोजनमलं स्वस्मात्तदीयैः सुतैः ॥
मुक्त्वौदार्यसहिष्णुते कुशलया ताभिः समं तत्कृते ।
धार्यो नैव कदापि दुःखजनकः क्लेशो गृहिण्या तदा
॥ १४४ ॥

ક્લેશનાં કારણો અને સહનશીલતા.

ભાવાર્થ—કેટલીએક વખત દેરાણી જેઠાણીઓમાં ન્યૂનાધિક ગૃહકાર્ય કરવાના કારણથી ઘરમાં ક્લેશ થાય છે અથવા કોઇએ કાંઈ સારી ચીજ ખાધી હોય અથવા તેના દીકરાએ કાંઈ મિષ્ટાન્ન ખાઇ લીધું હોય અને અન્યને તે ચીજ ન મળી હોય તેથી પણ કદાચ ક્લેશ થાય છે! આવા નિર્જીવ કારણસર ઉત્પન્ન થતી ઇર્ષ્યાને દબાવવા માટે ઉદારતા અને સહનશીલતાના ગુણની હાજરી હોય તો ઉપરના કારણસર ક્લેશ ઉત્પન્ન થતો નથી. તો કુલવાન્ સુજ્ઞ સ્ત્રીઓની ફરજ છે કે આવા નિર્માલ્ય કારણસર ઘરની અને પોતાની પ્રતિષ્ઠાને હરનાર દેરાણી જેઠાણીઓ સાથેના ક્લેશને સ્વલ્પ પણ આવકાર ન આપતાં કોઈ ઓછું વત્તું કામ કરે કે કોઇ કાંઈ વસ્તુ ખાય તો પણ તે ઉદારતાથી સહન કરી પરસ્પરની પ્રીતિને જાળવી રાખીને કદી પણ ક્લેશ થવા ન દેવો. (૧૪૪)

सुशीलस्त्रीणां सद्भावना ।

पाताले प्रविशन्तु तानि रुचिराण्याभूषणानि द्रुतं ।

गर्ते तानि पतन्तु मञ्जुलमहामूल्यानि वस्त्राण्यपि ॥
सम्पन्नश्यतु सा ययाऽनिशमपि स्वीये कुटुम्बे कलि-
र्मन्यन्ते हृदि याः सदेत्थमुचितं ता एव साध्व्यः स्त्रियः
॥ १४५ ॥

સુશીલ સ્ત્રીઓની ભાવના.

ભાવાર્થ—"જો કદાચ અલંકારાદિના કારણથી કુટુંબમાં ક્લેશ થવાનો સંભવ રહેતો હોય તો તે સુંદર અલંકારો ભલે પાતાળમાં પેસી જાઓ; જો સુંદર અને મહામૂલ્યવાન્ વસ્ત્રોના નિમિત્તે ક્લેશ જાગવાનો સંભવ હોય તો તે સુંદર વસ્ત્રો ઉંડી ખાડમાં પડો; જો કદાચ સંપત્તિને માટે કજીઓ થાય તેમ હોય તો તે સંપત્તિ હમેશને માટે ચાલી જાઓ, કારણકે જેનાથી ક્લેશ થાય તેનું મારે કામ નથી; મારે તો એટલું જ જોઇએ છે કે કોઇ રીતે કુટુંબમાં ક્લેશ થવા ન પામે. કુટુંબમાં સુલેહ શાંતિ એ જ આભૂષણો અને અલંકારો છે." જે સ્ત્રીઓના મનમાં આવી ભાવના હમેશ રહ્યાં કરે છે તે જ ખરેખર સાધ્વી અને કુલીન સ્ત્રીઓ ગણાય છે. (૧૪૫)

कुलोद्धारिणी स्त्री ।

मातस्त्वं महती विशालहृदया दक्षासि शिक्षाप्रदा ।
क्षुद्राहं स्खलनं मम प्रतिपदं हं हो भवत्यञ्जसा ॥
आगो मे सपदि क्षमस्व न पुनश्चैवं करिष्याम्यहं ।
श्वश्रूं या कुपितामिति प्रशमयेत्सा स्यात्कुलीना वधूः
॥ १४६ ॥

કુલોદ્ધારિણી સ્ત્રી.

ભાવાર્થ—જે સ્ત્રીની કદાચ ક્યાંય ભૂલ થાય અને તે ભૂલને માટે તેની સાસુ વગેરે શિખામણ આપે કે ઠપકો આપે તો તે શાંતિથી સાંભળીને

એ પ્રમાણે જવાબ આપે કે "હે માતુઃશ્રી ! હે સાસુજી ! તમે ઉદાર મનનાં અમારાં વડીલ છો, તમે શિખામણ આપવાને લાયક છો, દેશકાળ જાણનારાં ડાહ્યાં છો, હું એક બાળક છું, ભૂલને પાત્ર છું, અને તેથી પગલે પગલે મારી ભૂલ થઈ જાય છે; તમે વખતો વખત મને સુધારવા શિખામણ આપો છો, તોપણ આ વખતે મારી ભૂલ થઈ ગઈ છે; માજી ! આ વખતનો મારો અપરાધ ખમો અને માફ કરો; હવે બહુ સંભાળથી વર્તીશ અને બનતાંસુધી બીજી વાર આવી ભૂલ નહીં કરૂં." આવાં મિષ્ટ વચનો બોલી શિખામણ યા ઠપકો આપનાર સાસુ વગેરેનો કોપ શાન્ત કરે અને હિત શિખામણ હૃદયમાં ધરે તે સ્ત્રી કુળનો ઉદ્ધાર કરનાર કુલીન ગણાય છે. (૧૪૬)

गृहिणीपदयोग्यता ।

साहाय्यं कुरुतेऽन्यकार्यकरणे कृत्वापि कार्यं निजं ।
श्रुत्वापि प्रखरं ननान्दृवचनं ब्रूते प्रशान्तं वचः ॥
या यात्रादिजनैः सदैक्यमचलं बध्नाति बुद्ध्योत्तमं ।
सा पात्रं गृहिणीपदस्य भवति प्रद्योतयन्ती यशः ॥१४७॥

ગૃહિણીપદની યોગ્યતા.

ભાવાર્થ—જે સ્ત્રી ઘરની અંદર પોતાને સોંપાયેલું કામકાજ પૂરૂં કરી ઉદારતાથી દેરાણી જેઠાણીઓને તેમના કામકાજમાં મદદ કરે છે, તેમ જ નણંદ વગેરે કોઈ તેને કઠિન કર્કશ વચન કહે તો તે શાંતિથી સહન કરી શાંત અને મધુર વચનોથી એવી રીતે પ્રત્યુત્તર વાળે કે જે સાંભળતાં કઠોર વચન બોલનારને પોતાની મેળે શરમાવું પડે અને તે વચન પાછાં ખેંચી લેવાની ફરજ પડે, વળી જે સ્ત્રી દેરાણી જેઠાણીઓમાં કોઈ નરમ ગરમ હોય તોપણ પોતાની અક્કલ અને ડહાપણથી સૌને પોતાને અનુકૂળ બનાવી પોતે તેઓને અનુકૂળ બની પરસ્પરનો સંપ એવી ઉત્તમ રીતે જાળવી રાખે છે કે તે કોઇની બદસલાહથી પણ તૂટી શકે નહીં; ખરેખર, તે જ સ્ત્રી ગૃહિણીપદના અધિકારને લાયક બને છે અને તે પદને ઉન્નત સ્થિતિમાં લાવી દીપાવે છે. (૧૪૭)

उत्तमस्त्रीणामुत्तमभूषणानि ।

किं स्यादञ्जनशोभया नयनयोः स्वल्पापि लज्जा न चे-
त्किं वस्त्रैर्मणिभूषणैः सुरचितैः पूज्ये न चेत्पूज्यधीः ॥
किं रूपेण मनोहरेण वपुषः शीलं न चेच्छोभनं ।
पातिव्रत्यमनुत्तमं हि गदितं स्त्रीणां परं भूषणम् ॥१४८॥

ભાવાર્થ—જેવી રીતે સર્પને મસ્તકે મણિ હોય છે છતાં તેને ઘરમાં રાખવાને કોઈ ઇચ્છતું નથી, તેવી રીતે બાહ્યાલંકારોથી શોભતી પરંતુ દુર્ગુણના ભંડારરૂપ સ્ત્રીનું મુખ જોવા કોઈ પણ ઇચ્છતું નથી. જે સ્ત્રીની આંખમાં લજ્જારૂપી આંતરૂ વિભૂષણ રહેલું નથી તે સ્ત્રી પોતાની આંખમાં અંજન આંજીને આંખની શોભાને વધારે તોપણ તે શોભા શા કામની ? જો વડીલો પ્રત્યે રાખવાની પૂજ્ય બુદ્ધિ એક સ્ત્રીમાં ન હોય તો તેણે ધારણ કરેલાં સુંદર વસ્ત્રો, હીરાના હારો, મોતીની માળાઓ કે સોનાની સાંકળીઓ શા કામની ? શીલરૂપી સૌથી મોટું ભૂષણ જો એક સ્ત્રીમાં ન હોય તો પછી તેના શરીરની ચામડીનું બાહ્ય સ્વરૂપ શા કામનું ? પાતિવ્રત્ય એજ સ્ત્રીનું પરમ ભૂષણ છે. (૧૪૮)

विपत्तौ साहाय्यम् ।

यद्येभिर्मम भूषणैश्च वसनैः संरक्ष्यते गौरवं ।
स्वामिन् स्वीकुरु भूषणानि कृपया शीघ्रं तदेमानि मे ॥
एवं या विपदि प्रिया निजपतेः कुर्यात् सहायं परं ।
योषा सैव पतिव्रतापदमलं प्राप्नोति शोभास्पदम् ॥१४९॥

વિપત્તિના વખતમાં પતિને સહાય.

ભાવાર્થ—" હે સ્વામિન્ ! આપને આ વખતે વ્યાપાર વગેરેમાં ધક્કો લાગવાથી પૈસાની જરૂર પડી છે, તો જો આ મારા બધા અલંકારો

અને સારાં સારાં વસ્ત્રો વેચી તેના ઉપજેલા પૈસાથી લાજ સચવાતી હોય અને પૈસાની તંગી દૂર થતી હોય તો મારા ઉપર કૃપા કરીને આપની નજર આગળ પડેલાં આ મારાં આભૂષણો લ્યો, અને મને કૃતાર્થ કરો." આવી ઉદારતાથી જે સ્ત્રી વિપત્તિના વખતમાં પોતાના પતિને બનતી મદદ આપે છે તે જ સ્ત્રી પતિવ્રતાપદને લાયક બની તે પદની શોભામાં વધારો કરે છે. (૧૪૯)

सन्मार्गसंसूचनम् ।

नैते योग्यतरा इमे च कुशला एभिर्वरा मित्रता ।
मार्गोयं न हितावहः सुखकरश्चायं तु पन्था इति ॥
सन्दिग्धे विषये निनीषति पतिं मन्त्रीव या सत्पथं ।
योषा सैव पतिव्रता कुलमणिः संस्तूयते सज्जनैः ॥१५०॥

પતિને સાચી સલાહ.

ભાવાર્થ—"હે સ્વામિન્! અમુક માણસો આપની પાસે આવે છે પણ તેઓ લાયક નથી, તેમની સાથે મિત્રતા બાંધવી ઉચિત નથી, પણ અમુક અમુક માણસો લાયક ખાનદાન અને સદાચારી છે, તેઓની સાથે મિત્રતા બાંધવી ઉચિત છે; અનીતિ અને દુરાચારનો આ માર્ગ છે, તે માર્ગે એક પગલું ભરવું પણ યોગ્ય નથી; આ માર્ગ ન્યાયસંપન્ન નીતિમય છે, માટે તે માર્ગે ચાલવું એ હિતકર છે." જે સ્ત્રી ગુંચવણમાં ગુંચાઇ ગયેલા યા સંશયમાં પડેલા પોતાના પતિને ઉપર પ્રમાણે એક સત્યવાદી મિત્રની પેઠે ઉંચા પ્રકારની સલાહ આપી પતિનો ગુંચવાડો અને સંશય દૂર કરી આપે છે, તે સ્ત્રી જ પતિવ્રતા અને કુલભૂષણ તરીકે વખાણાય છે. (૧૫૦)

पत्युरारोग्यरक्षिका ।

अन्नं पथ्यमिदं शरीरसुखदं मत्स्वामिनोऽस्मिन्नृतौ ।
नेदं सङ्गतमस्ति पथ्यमुचितं नातो विधेयं तथा ॥

एवं या पतिदेहरक्षणविधौ यत्नं विधत्तेऽनिशं ।
योग्यं सैव पतिव्रताकुलमणिः संस्तूयते सज्जनैः ॥१५१॥

પતિના શરીરનું રક્ષણ.

ભાવાર્થ—"આ ઋતુમાં–શરદી કે ગરમીના વખતમાં અમુક પ્રકારનું ભોજન જ મારા પતિના શરીરને અનુકૂળ પડે છે અને અમુક સમયમાં અમુક વસ્તુનું ભોજન શરીરને અનુકૂળ આવતું નથી, માટે આ ઋતુમાં આવા પ્રકારની જ રસોઈ ઠીક પડશે અને પેલી વસ્તુ ઠીક નહીં પડે." આવી રીતે જે સ્ત્રી પતિના શરીરનું રક્ષણ કરવાની કાળજી રાખવાની સાથે પથ્યાપથ્યની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરે છે અને દેશકાળાનુસાર શરીરરક્ષણના નિયમો જાણી તદનુકૂળ વર્ત્તે છે, તે જ સ્ત્રી પતિવ્રતાપદને પ્રકાશમાં લાવનારી કુલભૂષણ ગણાય છે. (૧૫૧)

धर्मसहायिनी ।

धर्मस्यावसरोयमस्त्यसुलभः कार्यान्तरं त्यज्यतां ।
स्वास्थ्येनैव विधीयतामभिमतो धर्मस्तव श्रेयसे ॥
एवं या समये निवेदयति तं धर्मे प्रसन्ना पतिं ।
नित्यं सैव पतिव्रताकुलमणिः संस्तूयते सज्जनैः ॥१५२॥

ધર્મકાર્યમાં પતિને મદદ.

ભાવાર્થ—"હે સ્વામિન્! ધર્મક્રિયા કરવાનો સમય થયો છે, યા તો સત્કાર્ય કે પરમાર્થ કરવાનો આ સમય છે માટે બીજું કાર્ય પડતું મૂકીને પ્રથમ આ કાર્ય કરો; કદાચ બીજું વ્યાવહારિક કાર્ય મૂકી શકાય તેમ ન હોય અને તે મારાથી બની શકે તેવું હોય તો મને બતાવો, એટલે તે કાર્ય હું કરીશ. આ સમયે તમો નિશ્ચિંતપણે એક કલાક કે તેથી વધારે આત્માના શ્રેયને માટે આવશ્યક ધર્મકાર્ય કરી લો." એવી રીતે જે સ્ત્રી યોગ્ય વખતે સદ્બુદ્ધિથી પતિને ધર્મકાર્યમાં પ્રેરે છે અને ધર્મની સહાય આપે છે તે જ

સ્ત્રી પતિવ્રતા તરીકે પ્રખ્યાતિ મેળવી તે પદને શોભાવી શકે છે. (૧૫૨)

पतिकोपेपि क्षमाधारिणी ।

श्रुत्वा या कटुभाषणानि बहुधा पत्ये न कुर्यात्क्रुधं ।
विज्ञाप्य प्रणिपत्य वा शमयति क्रोधं तदीयं द्रुतम् ॥
त्यक्त्वा कर्णकटूर्गिरो मृदुतरा माधुर्ययुक्ताः पतिं ।
ब्रूयात् सैव पतिव्रताकुलमणिः संस्तूयते सज्जनैः॥१५३॥

પતિની આકરી પ્રકૃતિની સામે ક્ષમા.

ભાવાર્થ—અમુક પ્રકૃતિના પરિણામે કોપાયમાન થએલા પોતાના પતિનાં કટુ વચનો સાંભળીને જે તુરત ક્રોધ કરતી નથી, જે સ્ત્રી વિનતિ તથા પ્રણિપત કરી વિવિધ યુક્તિથી પતિના ક્રોધને તુરત શાંત કરે છે, તે પણ કટુ વચન બોલીને નહિ પણ મધુર અને કર્ણપ્રિય વાણીથી હિતબોધ આપી પતિની પ્રકૃતિમાં રહેલી કડવાશ અને તીક્ષ્ણ પ્રચંડતાને દૂર કરી તેની જગ્યાએ મધુર અને ઈષ્ટ ક્ષમાના તત્ત્વને ઉમેરી પતિની પ્રચંડ પ્રકૃતિને બદલાવી શાંત પ્રકૃતિ બનાવે છે તે સ્ત્રી પતિવ્રતાપદને પરિપૂર્ણ રીતે ખીલવી શકે છે. (૧૫૩)

पत्युर्दैन्ये व्यये नियतत्वम् ।

नोद्योगः प्रचुरो न चास्ति विपुलो द्रव्यागमः साम्प्रतं ।
कार्योतो न गृहे व्ययश्च बहुशो नो भूषणादिस्पृहा ॥
यैवं प्रेक्ष्य पतिस्थितिं वितनुते स्वायानुसारं व्ययं ।
योषा सैव पतिव्रताकुलमणिः संस्तूयते सज्जनैः ॥१५४॥

ગરીબાઈમાં કરકસર.

ભાવાર્થ—જે સ્ત્રી વસ્ત્ર આભૂષણ વગેરેનું ખર્ચ કરવામાં પતિની સ્થિતિનો વિચાર કરે છે કે "હાલમાં ઉદ્યોગની જોઈએ તેવી સ્થિતિ નથી

તેમ જ પૈસાની આવક પણ જોઇએ તેવી નથી, એટલે મારા પતિ પૈસા સંબંધી તંગી ભોગવે છે માટે હમણાં અલંકારો કે વસ્ત્રોની ચાહના ન રાખવી; તેમ જ ઘરનું ખર્ચ પણ કરકસરથી ચલાવવું;" આવો ખ્યાલ રાખી જે સ્ત્રી પોતાના પતિની સ્થિતિ જાણીને તદનુસાર ખર્ચ રાખી પતિને ચિન્તાથી દૂર રાખે છે તે સ્ત્રી પતિવ્રતા ધર્મના પંથમાં આગળ વધી ગૃહિણીના અધિકારની કિમ્મત વધારે છે. (૧૫૪)

गृहशोभासंपादिन्यः स्त्रियः ।

भो भो स्वागतमद्य पावनमभूद्गेहाङ्गणं वः पदै-
र्जातं वः शुभदर्शनं बहुदिनैः स्वास्थ्यं शरीरेऽस्ति किम् ॥
एवं यादरमुत्सुका कलयते प्राघूर्णिकानां मुदा ।
दारिद्र्येऽपि हि शोभतेऽधिकतरं गेहं गृहिण्या तया ॥१५५॥

કેવી સ્ત્રીઓ ઘરની શોભા વધારે છે ?

ભાવાર્થ—જે સ્ત્રીઓ પોતાને ઘેર આવેલા લાયક ગૃહસ્થ યા મિજમાનોનો પ્રથમ વાણીથી સત્કાર કરે છે કે "તમે ભલે પધાર્યા; આપનાં પગલાંથી આજે અમારા ઘરનું આંગણું પવિત્ર થયું; કેમ હમણાં ઘણે દિવસે પધાર્યા ? કેટલાએક વખતથી રાહ જોતાં ઘણે દિવસે આપનાં દર્શન થયાં; શરીર સ્વસ્થ છે ? અને સૌ કોઇ રાજીખુશીમાં છે ?" આવી રીતે વિનય અને સભ્યતાપૂર્વક ઘણી માનભરી રીતિથી મિજમાનોનો યોગ્ય સત્કાર કરે છે કે જેથી આવનાર માણસ ઘણો જ પ્રસન્ન થાય છે. તેવી કુલીન સ્ત્રીઓવડે ગમે તેવી ગરીબાઇના વખતમાં પણ તેમનું ઘર અધિકાધિક શોભે છે. (૧૫૫)

गृहशोभाविनाशिन्यः स्त्रियः ।

हा कैतेऽतिबुभुक्षिता अतिथयो गेहं प्रविष्टाश्च ते ।
किं नास्त्यत्र परं गृहं किमु विदुर्दासीमिमे मां निजां ॥

एवं यात्र तिरस्करोति नितरां प्राघूर्णिकानुद्धता ।
द्रव्ये सत्यपि शोभतेऽल्पमपि नो गेहं तया योषिता॥१५६॥

કેવી સ્ત્રીઓ ઘરની પ્રતિષ્ઠા ગુમાવે છે ?

ભાવાર્થ—જેવી રીતે સુશીલ અને મધુરવાદિની સ્ત્રીના વિવેકથી એક ગરીબ ઘર પણ જનસમાજમાં કીર્તિ પામે છે તેથી ઉલટું એક ધનવાન્ ઘર કુલટા સ્ત્રીના દુ:શીલ સ્વભાવથી અને ઉદ્ધતાઇથી અપકીર્તિત થાય છે. એવી સ્ત્રીઓ ઘેર આવતા લાયક ગૃહસ્થો તથા મિજમાનોનો પ્રથમ વાણીથી અનાદર કરે છે કે "અરેરે ! આ ભૂખ્યા દુકાળીઆ જેવા અતિથિઓ–મિજમાનો આટલા બધા ક્યાં આવી પડ્યા ? અલ્યા ! આ મારા ઘરમાં ક્યાં પેઠા ? શું મારૂં જ ઘર દીઠું છે ? હું કાંઈ એમની દાસી નથી કે એમને રસોઇ કરી જમાડું ! એ પીટયાને મ્હોં દીધું તો જશે જ નહિ." આવા શબ્દોથી તેમનો તિરસ્કાર કરે છે. ઘરમાં ગમે તેટલું ધન હોય તોપણ આવી સ્ત્રીથી ઘર જરા પણ શોભતું નથી. (૧૫૬)

प्रतिष्ठावर्द्धिन्यः स्त्रियः ।

वाचा मिष्टतरापि नानृतलवैर्मिश्रास्ति यस्याः स्त्रिया ।
दृष्टिः स्नेहसुधाभृतापि विकृता नास्त्यन्यपुंसि प्रियात्॥
औदार्यं विपुलं हृदस्तदपि नायोग्यव्ययाध्वाश्रितं ।
सा नारी गृहिणीपदस्य तनुते सत्यां प्रतिष्ठां पराम्॥१५७॥

પ્રતિષ્ઠા વધારનારી સન્નારીઓ.

ભાવાર્થ—જે સ્ત્રીની વાણી કટુતાદોષથી રહિત, અત્યન્ત સભ્ય અને મધુર–મીઠી હોય તથાપિ અસત્યદોષથી મિશ્રિત ન હોય, જેની દૃષ્ટિ સ્નેહરૂપ અમૃતથી ભરેલી હોય, જેનું હૃદય ઘણા જ ઉદાર ભાવથી પરિપૂર્ણ ભરેલું હોય તથાપિ તે ઔદાર્ય આડા અવળા પૈસા ઉડાવવારૂપ ઉડાઉપણામાં

પરિણત થએલું ન હોય, તે જ સ્ત્રી પોતાના કુટુંબની, ધર્મની, પતિની અને પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધારે છે, અને ગૃહિણીપદને પણ તે જ શોભાવે છે. (૧૫૭)

वधूं प्रति श्वश्रूकर्त्तव्यम् ।

या पुत्रीमिव मन्यते सुतवधूं प्रेम्णा प्रमोदान्विता ।
नो निष्कारणमेव कुप्यति तथा न द्वेष्टि नाक्रोशति ।
दत्ते चोत्तमशिक्षणं हितधिया प्रासङ्गिकं शान्तितः ।
सा श्वश्रूपदमर्हति स्वपरयोः सौख्यं विधातुं क्षमा॥१५८

વહુ પ્રત્યે સાસુએ કેવી રીતે વર્તવું?

ભાવાર્થ—જે સાસુ પોતાના દીકરાની વહુથી કશી જુદાઈ ન રાખતાં પોતાની પુત્રીના પ્રત્યે જેવો પ્રેમ હોય તેવા જ પ્રેમથી તેને જુએ છે અને તેની સાથે સદા પ્રસન્નતાથી વર્તે છે, વગર કારણે તેના ઉપર કોપ કે દ્વેષ કરતી નથી, તેમ જ તેને વખતો વખત ટોકતી કે પ્રહાર કરતી નથી, કદાચ વહુની ભૂલ હોય તો પ્રસંગે પ્રસંગે શાંતિ અને ધીરજથી હિતબુદ્ધિવડે ઉત્તમ શિખામણ આપે છે, તે પણ એવાં વચનોથી કે જે વચનો સાંભળતાં મીઠાં લાગે અને અસર કર્યા વગર પણ રહે નહીં; આવા ગુણ અને લક્ષણવાળી સ્ત્રી જ સાસુની પદવીને લાયક બને છે, અને પોતાનું તથા વહુનું હિત સાચવતાં વહુ તરફનું માન મેળવી શકે છે. (૧૫૮)

पत्नीं प्रति पत्युर्भावः ।

दासीयं गृहदास्यकर्मण इति श्वश्र्वा न संचिन्त्यतां ।
किन्त्वस्माकमियं वधूः कुलयशःसौख्यप्रदेति स्फुटम् ।
किं चेयं मम धर्मकार्यकरणे साहाय्यसंपादिनी ।
सन्तत्युत्तमशिक्षिकेति सततं पत्या विनिश्चीयताम्॥१५

સ્ત્રી પ્રત્યે કેવો ભાવ રાખવો ?

ભાવાર્થ—સાસુએ મનમાં એવો ખ્યાલ ન રાખવો કે "વહુ તો દાસી છે, ઘરમાં ભલે દાસીનું કામ કરે;" કિન્તુ એવો ખ્યાલ રાખવો જોઈએ કે "એ તો મારા કુળનું યશ અને સુખ વધારનારી, ભવિષ્યની સંતતિને ઉત્તમ શિક્ષણ આપી ઉન્નત બનાવનારી કુલવધૂ છે," તેમ જ પતિએ પણ એમ જ માનવું જોઇએ કે "મારી કાન્તા એ દરેક પ્રસંગમાં મને સહાય કરનારી, સુખમાં વધારો કરનારી, સંતતિને ઉચ્ચ સંસ્કારોનો વારસો આપી તેમનું સદ્‌ભાગ્ય ખીલવનારી સહધર્મિણી–સહચારિણી એક સન્નારી છે." આ પ્રમાણે જે ઘરમાં ગૃહિણી પ્રત્યે યોગ્ય માનની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે ત્યાં હમેશાં સુખ અને સંપત્તિનો જ નિવાસ હોય છે. (૧૫૯)

तृतीय परिच्छेद.

વિધવાઓનું કર્ત્તવ્ય.

[દુર્ભાગ્યે ઘણી બાળ અને યુવતી સ્ત્રીઓ વિધવા બને છે અને સધવા સ્ત્રીઓ કરતાં વિધવા સ્ત્રીઓના ધર્મો તથા કર્ત્તવ્ય કેવળ નિરાળા પ્રકારનાં જ હોઇને આ પરિચ્છેદમાં ગ્રંથકારે તત્સંબંધે વિવેચન કર્યું છે.]

विधवानां कर्त्तव्यम् ।

वैधव्यं स्वकठोरकर्मवशतो यद्याप्तमार्यस्त्रिया ।
निर्वाह्यं सुसतीपवित्रचरितान्यालोच्य सत्प्रज्ञया ॥
वैराग्यान्वितशीलमेव परमं तस्या मतं भूषणं ।
यावज्जीवमखण्डितं हितकरं धार्यं न चान्यत्ततः ॥१६०॥

વિધવાઓનું કર્ત્તવ્ય.

ભાવાર્થ—કદાચિત્ કોઈ આર્ય સ્ત્રીને પોતાના કમનસીબના યોગે કરીને વિધવાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય તો તે અવસ્થાને પવિત્ર સતી સ્ત્રીઓનાં સુચ-

રિતોનું શ્રવણ મનન કરીને સદ્‌ભાવપૂર્વક વ્યતીત કરવી. વૈરાગ્યવૃત્તિની સાથે બ્રહ્મચર્ય પાળીને રહેવું એ વિધવા સ્ત્રીઓનું પરમ ભૂષણ છે અને એ ઉત્તમ ભૂષણને તેઓએ રાત્રિદિવસ અખંડપણે જીવનપર્યન્ત પોતાના શરીર ઉપર ધારણ કરી રાખવું. (૧૬૦)

विधवानां बाह्याचारः ।

तप्ताङ्गारसमः स्त्रियाः पतिमृतौ शृङ्गारभारोखिल-
स्त्याज्यः कामकथापि कण्टकसमा शीलं शुभं रक्षितुम् ॥
दुःसङ्गाद्व्रतभञ्जकाच्च नितरां तिष्ठेच्च दूरे ततो ।
हेयं सूक्ष्मतरांशुकं च नियतं भोज्यं विकारोज्झितम्
॥१६१॥

વિધવાઓએ કેવો આચાર રાખવો ?

ભાવાર્થ—અંજન, મજ્જન, તિલક, તાંબૂલ, વિલેપન, અલંકાર અને વસ્ત્રચ્છટા વગેરે સધવા સ્ત્રીઓના શૃંગાર છે, પણ વિધવા સ્ત્રીઓએ તો પતિના મરણ પછી તે શૃંગારને તપ્ત અંગારા સમાન ગણવા જોઇએ. તેમને તો પવિત્ર શીલ એ જ શૃંગાર છે. તેનું રક્ષણ કરવાને કામોદ્દીપક દરેક પ્રસંગ અને કથા કંટક સમાન જ તેઓએ ગણવી જોઇએ. દુષ્ટ માણસોનો સંગ અનર્થ કરનાર અને વ્રત ભાંગનાર હોવાથી તેવા સંગથી તેમણે હમેશા દૂર રહેવું જ ઉચિત છે, તેમ જ દરેક બાબતમાં સાદાઇથી વર્તવું, પોષાક પણ સાદો અને મર્યાદિત રાખવો, ભોજન પણ વિકાર કરનાર રાજસી તામસી નહિ પણ સાત્વિક લેવું જોઇએ. (૧૬૧)

समयनिर्वहनम् ।

सद्भावे किल सन्ततेः समुचितं तद्रक्षणं सर्वथा ।
नो चेत् स्थित्युचितं विधाय निलये कृत्यं निजं सादरम् ॥
त्यक्त्वान्यां विकथां[1] निवृत्तिसमये विद्यार्जनं वाचनं ।

१ विफलां कथामित्यर्थः ।

शास्त्रस्य श्रवणं विचिन्तनमथो धर्मस्य कार्यं पुनः॥१६२॥

વિધવાઓએ સમય કેવી રીતે ગાળવો ?

ભાવાર્થ—સંતાનો પ્રત્યે માતાનો સ્વભાવ અત્યંત માયાળુ હોય છે તેથી તે માયાળુતાનો ગેરલાભ લેઇને સંતાનો "રાંડીપુત્તા શાહજાદા" બની જતા જોવામાં આવે છે. તેથી સંતાનોને ઉછેરવામાં વિધવાઓએ વિશેષ લક્ષ આપવાની જરૂર છે. જો કદાચ સંતતિ ન હોય તો પોતાના કુટુંબની સ્થિતિને અનુસાર ઘરમાં પોતાને કરવાનું ગૃહકાર્ય કાળજીપૂર્વક પુરૂં કરી પરવાર્યા પછી એક ક્ષણ પણ આલસ્ય કે વિકથામાં ન ગુમાવતાં તે નિવૃત્તિના સમયમાં જો કોઈ શાળા, આશ્રમ કે તેવી કોઇ સંસ્થા હોય તો તેમાં, નહિતો કોઈ ભણેલી સ્ત્રી પાસે નૈતિક અને ધાર્મિક શિક્ષણ મેળવવું; અગર વાંચતાં આવડતું હોય તો સારાં સારાં સતીઓનાં ચરિત્રો કે તેવાં જ ઉત્તમ પુસ્તકો વાંચવાં અને બીજી સ્ત્રીઓને સંભળાવવાં અથવા ધર્મશાસ્ત્ર સંભળાવનારનો યોગ હોય તો ધર્મસ્થાનકોમાં શાસ્ત્રશ્રવણ કરવું અથવા ધર્મચિંતન વગેરે સદનુષ્ટાન કરવું, પણ આડી અવળી નિરર્થક વાતોમાં વ્યર્થ સમય ગુમાવવો નહિ. (૧૬૨)

प्रौढविधवायाः कर्त्तव्यम् ।

सम्पन्ने निजशिक्षणे स्वचरिते लोकप्रतीतिं गते ।
लब्ध्वाज्ञां कुलनायकस्य विधवा कुर्यात्परार्थे मनः ॥
स्त्रीवर्गस्य भवेद्यथोन्नतिरथ भ्रान्त्यज्ञते नश्यतः ।
स्वश्रेयोपि भवेत्तथाऽनवरतं यत्नं विदध्यात् सती॥१६३॥

પ્રૌઢાવસ્થામાં વિધવાનું કર્ત્તવ્ય.

ભાવાર્થ—પોતે યોગ્ય શિક્ષણ મેળવ્યા પછી તે શિક્ષણનો લાભ બીજી સ્ત્રીઓને આપવો અથવા સામાજિક અને ધાર્મિક સેવા બજાવવી એ શિક્ષણનું ઉત્તમ પ્રયોજન છે. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયે કુટુંબના અધિપતિની

સંમતિ મેળવીને વિધવા સ્ત્રીએ સામાજિક કે ધાર્મિક સેવા તરફ પ્રયાણ કરવું જોઇએ, એટલે કે પોતાના શિક્ષણનો લાભ અન્ય અભણ સ્ત્રીઓને એવી રીતે આપવો જોઇએ કે જેથી તેમના વ્હેમો અને અજ્ઞાન નષ્ટ થાય અને પોતાનું પણ શ્રેય થાય. તેવો પ્રયત્ન તેઓએ હમેશને માટે કરવો જોઈએ. (૧૬૩)

विधवाः प्रति कुटुम्बिनां वर्तनम् ।

वर्षत्स्नेहसुधाभृता शुभदृशा कौटुम्बिकैः सज्जनैः ।
सम्प्रेक्ष्या विधवा विशुद्धचरिता मान्याश्च साध्वीसमाः॥
आसां स्यात्कुपितं मनो न हि पुनर्विघ्नोऽपि विद्यार्जने ।
सत्कार्यप्रतिबन्धनं च न भवेद्वर्त्यं तथा ताः प्रति ॥१६४॥

કુટુંબીઓએ વિધવા પ્રત્યે કેવી રીતે વર્તવું ?

ભાવાર્થ—શ્વશુરપક્ષ અને પિયરના પક્ષના દરેક માણસે વિધવા પ્રત્યે અતિકોમળ અને સદય હૃદયથી તેમ જ સ્નેહસુધા વરસાવનારી નજરથી જોવું જોઈએ. તેને અનાથ સમજી તેનું પુરતી રીતે પ્રતિપાલન કરવું જોઇએ. દરેકે પવિત્રાચરણવાળી વિધવાને એક સાધ્વી સ્ત્રી સમાન માન આપવું જોઇએ. કોઈ પણ વખતે તેનું મન કુપિત કે વ્યગ્ર ન થાય, તેના અભ્યાસમાં ખલેલ ન પડે અને અભ્યાસ થઇ રહ્યા પછી સત્કાર્ય, સમાજ-સેવા અને ધર્મસેવા બજાવવાની તેની વૃત્તિ થાય તો તેમાં અંતરાય ન પડે તેવી રીતે તેની પ્રત્યે વર્તવું એ કુટુંબીઓની ખાસ ફરજ છે. (૧૬૪)

चतुर्थ परिच्छेद.

પુરૂષોના ધર્મો : કૃતજ્ઞતા અને પ્રત્યુપકાર.

कृतज्ञताप्रत्युपकारौ ।

एते सन्त्युपकारिणो मम कदा कुर्याममीषां हितं ।

बोध्योऽयं हि कृतज्ञताभिधगुणो यैवंविधा भावना ॥
तेषां यद्‍बहुमानपूर्वमनिशं साहाय्यदानं मुदा ।
ख्यातः प्रत्युपकारनामकगुणः सोयं सतां सम्मतः॥१६५॥

કૃતજ્ઞતા અને પ્રત્યુપકાર.

ભાવાર્થ—' અમુક માણસોએ અમુક કાર્યમાં મને મદદ આપી મારા ઉપર ઉપકાર કરેલો છે, તો તે ઉપકારી પુરૂષોના ઉપકારનો બદલો હું કયારે વાળી શકીશ ?' આવા પ્રકારની થતી ઇચ્છા યા હૃદયની ભાવનાને વિશુદ્ધ લોકો 'કૃતજ્ઞતા' કહે છે. તેમ જ તેવો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયે ઉપકારી પુરૂષોનો બહુ માનપૂર્વક આદરસત્કાર કરી કરેલા ઉપકારનો બદલો વાળવાને તેમના કાર્યમાં પોતાની શક્તિ મુજબ તનમનથી મદદ કરવી અને તેમ કરી આનન્દ માનવો એ ગુણ 'પ્રત્યુપકાર' ના નામથી સત્પુરૂષોના સમુદાયમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલો છે. (૧૬૫)

निरुक्तगुणद्वयस्य प्रत्येकमप्यावश्यकता ।

एतौ द्वौ सुगुणौ मनुष्यनिवहेवश्यं सदाऽपेक्षितौ ।
दृश्येते शुनकादिके पशुगणेप्येतौ यतः स्पष्टतः ॥
न स्तो यत्र गुणाविमौ स मनुजाकारोपि नीचः पशो-
र्गार्हस्थ्यं सुगुणान् विहाय सफलीकर्त्तुं समर्थः कथम् ॥
१६६ ॥

એ બે ગુણોની દરેકને આવશ્યકતા.

ભાવાર્થ—'કૃતજ્ઞતા' અને 'પ્રત્યુપકાર' એ બે ગુણો એટલા તો વ્યાપક છે કે તે દરેક પશુ, પક્ષીમાં પણ થોડે યા ઘણે અંશે જોવામાં આવે છે. કુતરાં જેવાં પશુઓ પણ જેનું નિમક ખાય છે, તેની પુરેપુરી ચાકરી બજાવી કૃતજ્ઞતા અને પ્રત્યુપકારના ગુણો સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપે છે. તો

પછી મનુષ્યજાત કે જે ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રાણી ગણાય છે, તેને આ ગુણોની કેમ જરૂર ન હોય? જે મનુષ્યમાં આ બે ગુણો બિલકુલ ન હોય તો સમજવું કે તે માત્ર દેખાવનો જ મનુષ્ય છે; વાસ્તવિક રીતે તો પશુ કરતાં પણ અધમ છે. નિરૂક્ત બે ગુણથી હીન, કહેવાતો મનુષ્ય માનુષિક ગુણો વિના ગૃહસ્થપણાને સફળ બનાવી શકતો નથી. (૧૬૬)

पुत्रं प्रति पित्रोरुपकारः।

मान्या यद्यपि तेखिला गुरुजनाः प्रौढा विशिष्टाश्च ये।
नैकट्यात्पितरौ च तेष्वपि सदा पुत्रस्य पूज्यौ मतौ॥
ताभ्यां योपकृतिः कृताऽतिमहती तस्याः पुनर्निष्कृतिं।
कर्तुं लक्षतमांशतोपि न सुतः शक्नोति सेवादिना॥१६७॥

માબાપનો ઉપકાર.

ભાવાર્થ—જોકે એક તરૂણ ગૃહસ્થને પોતાના કરતાં મોટી ઉમરના પ્રૌઢ અને શિષ્ટ વડીલો જેટલા હોય તેટલા બધા માનનીય અને સત્કારણીય છે, તથાપિ પોતાને જન્મ આપનાર અને ઉછેરનાર માબાપ પુત્રને અતિનિકટ સંબંધથી ખાસ કરીને સર્વથા સત્કારણીય અને પૂજનીય છે, કેમકે તેઓએ પુત્રને ઉછેરવામાં અને તેનું હિત જાળવવામાં જે પ્રેમભાવથી પરિશ્રમ લઈ પુત્રનો ઉપકાર કર્યો છે, તેના બદલામાં યોગ્ય ઉમરે દીકરો માબાપની ગમે તેટલી સેવા ચાકરી કરે તોપણ ઉપકારને લાખમે ભાગે પણ પ્રત્યુપકાર કરવાને પુત્ર શક્તિમાન્ થઈ શકે નહી; એટલો બધો માબાપનો દીકરાના ઉપર ઉપકાર છે. (૧૬૭)

किं किं करणेपि प्रत्युपकारोऽशक्यः।

नाज्ञां क्वापि भनक्ति यो जनकयोः सेवापटुः सर्वदा-
भीष्टं भोजयति स्वयं सुमनसा तौ स्तः प्रसन्नौ यथा॥
स्कंधे वाहयते यथारुचि च तौ निःसीमभक्त्या मुदा।

कर्तुं निष्करणं तयोस्तदपि नो पुत्रः कथंचित् क्षमः॥१६८॥

શું શું કરતાં પણ પ્રત્યુપકાર ન થઈ શકે ?

જે દીકરો હમેશાં માબાપની સેવામાં તત્પર રહી તેમની આજ્ઞા મસ્તકે ચડાવે, કદી પણ હુકમનું ઉલ્લંઘન ન કરે, માબાપને અભીષ્ટ ભોજન કરાવ્યા સિવાય પોતે જમે નહી, જેમ માબાપનું મન પ્રસન્ન–પ્રફુલ્લિત રહે તેવી અનુકૂળતાએ વર્તે, એટલું જ નહી પણ કામ પડયે માબાપને ખાંધે બેસાડીને અત્યન્ત ભક્તિભાવથી માબાપની રૂચિ અનુસાર પૃથ્વી ઉપર પર્યટન કરે, અને માબાપનું મન ખુશ કરવાને જીવનપર્યંત અતિપરિશ્રમ ઉઠાવે, તોપણ માબાપનો જે ઉપકાર છે તેનો પૂરેપૂરો બદલો દીકરો વાળી શકે નહીં. (૧૬૮)

कथं प्रत्युपकारः शक्यते कर्तुम् ?।

किं नास्त्येव तथाविधं किमपि यद्दत्त्वा प्रमोदास्पदं। स्वर्गीयं सुखमात्मनश्च सहजं संसाधयेन्निष्कृतिम्॥ अस्त्येतादृशमेकमेव विदितं वस्त्वत्र धर्मात्मकं। तस्मान्निष्कृतये सुतः पितृमनः कुर्यात्सुधर्माश्रितम्॥१६९॥

શું કરવાથી ઉપકારનો બદલો વળી શકે ?

ભાવાર્થ—શું આ દુનીઆમાં એવી કોઈ ચીજ નથી કે જે આ જન્મમાં શાન્તિ ઉપજાવે અને બીજા ભવમાં પણ સુખ કરનારી થાય ? તેવી કોઇ ઉમદા ચીજની ભેટ આપવાનો પુત્રને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, અને તે પ્રસંગે ઉપર બતાવેલા સુખની સાથે નિરૂકત ચીજ માબાપને દીકરો આપે તો કેટલેક અંશે માબાપના ઉપકારનો બદલો વાળી શકે. સવાલ એ ઉઠે છે કે તેવી ચીજ કઈ? ઉત્તરમાં જણાવવું જોઇએ કે એવી ઉમદા ચીજ તે ધર્મ છે. ધર્મ આ ભવમાં શાંતિ આપે છે, અને પરભવમાં પણ સદ્દગતિ આપે છે, બંને ભવમાં સુખકર્ત્તા થાય છે. માટે દીકરાએ આજ્ઞાપાલન વગેરેદ્વારા માબાપની સેવા કરવાની સાથે માબાપની ચિત્તવૃત્તિ ધર્મકાર્યમાં જોડાય. તેવી

અનુકૂળતા કરી આપવી જોઇએ કે જેથી ગુણજ્ઞતા અને પ્રત્યુપકારના ગુણોનું રક્ષણ થઇ શકે. (૧૬૯)

पित्रोर्नैश्चिन्त्यसंपादने प्रयत्नः ।

निश्चिन्तं निरुपाधिकं यदि भवेच्चित्तं प्रसन्नं सदा ।
धर्मे शान्तिसमन्विते दृढतरं स्थैर्यं तदा लभ्यते ॥
तस्मात्सद्व्यवहारमार्गनिपुणैः कार्यः प्रयत्नस्तथा ।
स्यात्पित्रोर्हृदयं यथा समुचितं धर्मं क्षमं सेवितुं ॥१७०॥

માબાપની ચિન્તાઓ દૂર કરવી.

ભાવાર્થ—જ્યારે પૈસા વગેરેની ઉપાધિ અને વ્યાપાર ગૃહ–વ્યવહારની ચિંતા ચિત્તમાંથી દૂર થાય અને આસપાસની વળગણા દૂર થવાથી ચિત્તવૃત્તિ સ્વસ્થ અને પ્રસન્ન રહે, ત્યારે જેનાથી શાંતિ અને પરમ આનંદ મળે એવા ધર્મમાં રૂચિ થવાની સાથે મન મજબૂતપણે ચોંટે છે, અને તેમાં રસ ઉત્પન્ન થતાં સ્થિરતા જામે છે એટલા માટે સુપુત્રે દરેક વ્યવહારકાર્યમાં કુશળતા મેળવ્યા પછી માબાપને ઉપાડવો પડતો ગૃહકાર્યનો બોજો પોતાના ઉપર લઇ માબાપને તે ઉપાધિમાંથી મુક્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો; તેમ જ પછવાડે તેમને ચિંતા ન થાય અને મન અપ્રસન્ન ન રહે તેની દક્ષતાથી તેમને અનુકૂળ થઈ સુપુત્રે વર્તવું જોઇએ, કે જેથી તેઓ પ્રસન્નતાપૂર્વક ધર્માચરણ કરી પાછળની જીંદગી સફળ કરી સદ્‌ગતિ મેળવે. (૧૭૦)

प्रत्युपकारप्रयत्ने कृते फलाभावेपि सुतस्य निर्दोषता ।

पुत्रो धर्मपरायणो विनयवान् भक्त्या स्वधर्मेण वा ।
कर्तुं वाञ्छति सर्वथा जनकयोः सौख्यं द्विधाप्युत्तमम् ॥
तृष्णादोषवशौ तथापि यदि तौ नो शक्नुतः सेवितुं ।
धर्मं शान्तिलवं च कश्चिदपि चेद्दोषः सुतस्यात्र कः ॥
१७१॥

પુત્રના પ્રયત્નથી પણ માબાપને ધર્મનો રંગ ન લાગે તો !

ભાવાર્થ—જે દીકરો વિનીત, માબાપ પ્રત્યે ભકિતવાળો અને ધર્મ-પરાયણ હોય, વળી માબાપને શાંતિ આપી સંતુષ્ટ રાખી ધર્મની અનુકૂળતા કરી આપવી એ પોતાનો ધર્મ–ફરજ છે એમ જાણતો હોવાથી ઐહિક અને પારલૌકિક સુખ આપવાને માબાપને સમજાવે છે, તેમની ચિંતા અને ઉપાધિ દૂર કરવાને ઘણી કોશીશ કરે છે, અને વિવિધ દાખલાઓ આપી તેમના મનને શાંત કરવા પોતાથી બનતો પ્રયત્ન કરે છે, તથાપિ માબાપનું મન તૃષ્ણામાં તરબોળ થયેલું હોવાથી ધર્મમાં બિલકુલ લાગતું નથી, અને દિન-રાત ચિંતાની સળગતી હોળી જરા પણ હોલવાતી નથી, અને છેવટસુધી પણ એક લેશ માત્ર શાન્તિ તેમનાથી ભોગવી શકાતી નથી, ત્યાં કોનો દોષ સમજવો ? દોષ માત્ર તેમના કર્મનો જ છે ! એમાં પુત્રનો કાંઇ દોષ નથી. (૧૭૧)

कृतघ्नता ।

दुःशीलाङ्गनया यथाकथमपि व्युद्ग्राहितो यो गृही ।
विस्मृत्यैव तदर्हणं नु कुरुते दुःखाकुलं तन्मनः ॥
प्रायो धर्मपराङ्मुखोयमधमो नूनं कृतघ्नो नरो ।
न स्थातुं क्षणमप्यलं शुभतरे कर्त्तव्यकार्ये पुनः ॥१७२॥

કૃતઘ્નતા.

ભાવાર્થ—આજકાલ કેટલાક ઉદ્ધત, ઓછી સમજવાળા અને અભિ-માની પુત્રો વૃદ્ધ માતાપિતાના ઉપકારોને ભૂલીને તેમને દુઃખ આપનારા નીવડે છે. તેમના આવા વર્તનમાં ઘણી વાર ઇર્ષ્યાળુ અને અભિમાનવતી તેમની યુવાન્ સ્ત્રીઓ પણ કારણરૂપ થઈ પડે છે. તેઓ પોતાના પતિને વૃદ્ધ માતાપિતાની વિરૂદ્ધમાં ઉશ્કેરે છે અને પોતાની ઇર્ષ્યાયુક્ત પ્રકૃતિની તૃપ્તિ કરે છે, પરંતુ જેઓ મૂર્ખ હોય છે તેઓ જ આવી ઉશ્કેરણીથી દોરાય છે અને માતાપિતા પ્રતિ કૃતઘ્ન નીવડે છે. જેઓ એ પ્રમાણે કૃતઘ્ન નીવડીને

માતાપિતાનો તિરસ્કાર કરે છે, તેમનું મન દુઃખવે છે, તેઓ ગુણચોર કહેવાઈને અધમમાં અધમ લેખાય છે. (૧૭૨)

सहायकानां प्रत्युपकारः ।

येषां स्नेहजुषा दृशा व्यवहृतौ प्राप्तः समृद्धिं परा-
मिच्छेत्प्रत्युपकारमात्महृदये तेषां कृतज्ञो मुदा ॥
सोयं यद्यपि दुष्करो निगदितः प्रायस्तथाप्युत्तमं ।
दत्त्वा धर्मसदक्षवस्तु समये सेयं कृतिः साध्यताम् ।१७३।

પાળક અને ઉદ્ધારકનો પ્રત્યુપકાર.

ભાવાર્થ—જેઓની સ્નેહ અને દયાથી ભરેલી અમીદૃષ્ટિથી એક માણસ વ્યવહારમાં આગળ વધ્યો, દરિદ્ર હતો તે સમૃદ્ધિવાન થયો, અને સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી પ્રખ્યાત થયો, તે સુખી બનેલા ગૃહસ્થે પોતાને સહાય આપનાર ઉપકારી પુરુષોનો ઉપકાર કદી પણ ભૂલી જવો ન જોઇએ. વખત આવ્યે ગુણજ્ઞ થઈ ઉપકારનો બદલો વાળવા ઉદ્યત બની પોતાની કુલીનતા બતાવી આપવી જોઇએ. એટલું યાદ રાખવું જોઇએ કે જેમ માબાપનો પ્રત્યુપકાર ઘણા પરિશ્રમથી જ થઈ શકે છે તેવી જ રીતે પોતાના પ્રતિપાળક વા ઉદ્ધારક શેઠનો પ્રત્યુપકાર પણ સહેલાઇથી થઈ શકતો નથી, કિન્તુ શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ પદાર્થ જો કંઈ હોય અને તે પદાર્થ બક્ષીસ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તો જ પ્રત્યુપકાર થઈ શકે છે; અર્થાત્ માબાપની પેઠે પ્રતિપાળક શેઠનો પણ અનહદ ઉપકાર છે. જે જે આપણા ઉપકારી હોય તેમનો પ્રત્યુપકાર કરવાથી જ કૃતજ્ઞ થઈ શકાય છે. (૧૭૩)

पंचम परिच्छेद.

પુરૂષોના ધર્મો: ઉદારતા અને સહિષ્ણુતા.

[સંસારમાં ચિત્રવિચિત્ર પ્રકૃતિનાં સ્ત્રી પુરૂષો સાથે સમાગમમાં આવવું પડે છે તે સાથે સૌની સાથે સુમેળ પણ નિભાવી રાખવી પડે છે, તેટલા માટે ઉદારતા અને સહનશીલતારૂપી ગુણોની અનિવાર્ય જરૂર પડે છે જે વિષે આ પરિચ્છેદમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.]

औदार्यं सहिष्णुता च ।

दातैकः कृपणः परश्च चपलो धीरोऽपरो मन्दधी-
रेवं चैकगृहेपि भिन्नरुचयः कौटुम्बिकाः स्युर्जनाः ॥
तेन्योन्यस्य न चेत्स्वभावजनितं भेदं सहन्ते मनाग् ।
जागर्त्यत्र गृहे तदा प्रतिदिनं क्लेशो विपत्त्यावहः॥१७४॥

ઔદાર્ય અને સહનશીલતા.

ભાવાર્થ—દરેક ગૃહસ્થને કુટુંબમાં રહી જીવનને સુખી બનાવવા માટે ઉદારતા અને સહનશીલતા એ બે ગુણોની ખાસ જરૂર છે. એક ઘરની અંદર રહેનારા કુટુંબના બધા માણસો કંઈ સરખી પ્રકૃતિના હોતા નથી. કોઇ ઉદાત્ત મનનો દાતાર હોય છે તો કોઇ કંજુસ પ્રકૃતિનો હોય છે, કોઈ ચપલ સ્વભાવનો હોય છે તો કોઇ ધીર ગંભીરતાવાળો હોય છે, કોઇ વધારે અક્કલવાળો વિદ્વાન્ હોય છે તો કોઈ મંદ બુદ્ધિવાળો મૂર્ખ હોય છે; આમ થોડે ઘણે અંશે પણ સ્વભાવભેદ હોય છે. આ વખતે જો એક માણસ પોતાની સાથે રહેનાર પૈકી કોઇ માણસનો નરમ કે ગરમ સ્વભાવ સહન કરી શકે તેટલી ઉદારતાવાળો કે સહનશીલતાવાળો ન હોય તો તે ઘરમાં દરરોજ પરસ્પર કલહ જાગે છે. જ્યાં ક્લેશ ત્યાં સાથે વિપત્તિ તો રહેલી જ છે, એટલે તેમનું જીવન દુઃખમય થઇ પડે છે. (૧૭૪)

असहिष्णुतापरिणामः ।

भ्रातृणां कलहेन यत्र सुखदं चैक्यं विनश्येद्यदा ।
नष्टं तस्य गृहस्य गौरवयशःख्यातिप्रतिष्ठादिकम् ॥
तस्मादैक्यबलोच्छ्रयाय गृहिणा सर्वप्रसङ्गे पुनः ।
सोढव्यं परमादरेण सकलं कृच्छ्रं हिताकाङ्क्षिणा ॥१७५॥

અસહનશીલતાનું પરિણામ.

ભાવાર્થ—એક બીજાની પ્રકૃતિનો ભેદ સહન ન થવાથી સામસામે અરૂચિ યા દ્વેષભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી જે કાંઈ પરસ્પર ઐક્ય—સંપ હતો તે તૂટવા માંડે છે અને કજીઆ ચાલુ થાય છે. સંપ તૂટવાથી એકબીજાનાં મન જુદાં પડવાથી પરસ્પર એકબીજાની બદબોઈ કરવા લાગે છે એટલે લોકોમાં તે ઘરની એબો જાહેર થાય છે, તેથી તેમની ખ્યાતિ—પ્રતિષ્ઠા ઘટે છે, લાજ આબરૂ કમ થાય છે, ચારે તરફ હીણપત થાય છે, અને થોડા વખતમાં તે ઘરની પડતી દશા આવી જાય છે. એટલા માટે વિચારશીલ ગૃહસ્થે પોતાનું અને કુટુંબનું હિત સાચવવું હોય તો કુટુંબની અંદર ઐક્ય અથવા સંપનું રક્ષણ કરવું. સંપમાં જ વિજય છે. (૧૭૫)

अनौदार्ये चेर्ष्यायाः सामर्थ्यम् ।

यः स्वस्मादधिको भवेच्च सुगुणैर्ज्येष्ठः कनिष्ठोथवा ।
प्रख्यातं भुवि तद्यशोधिकतरं तस्मिन्प्रसङ्गे यदि ॥
नौदार्यं भवति प्रमोदजनकं भ्रात्रोस्तदेर्ष्योद्भव-
स्तस्माद्दोषपरम्परा हि गृहिणां पुण्याङ्कुरोन्मूलिनी।१७६।

ઉદારતાની ગેરહાજરીમાં ઈર્ષ્યાનું બળ.

ભાવાર્થ—એક કુટુંબમાં નાના અથવા મોટા ભાઈમાં બીજા કરતાં હોંશિયારી વધારે હોય, તેને લીધે તેને લોકોના તરફથી માનપાન વધારે

મળે, ચારે તરફ તેની યશ-કીર્તિ ફેલાય અને લોકોમાં તેની પ્રશંસા અધિક થાય; આ વખતે જો બન્ને જણમાં ઉદારતાનો ગુણ ન હોય તો તેથી બે મહાન્ દોષો ઉત્પન્ન થાય છે. એકમાં ઇર્ષ્યારૂપ દુર્ગુણ પ્રકટ થાય છે, બીજામાં જો ઉદારતાનો ગુણ ન હોય તો મનમાં ગર્વ આવે છે, અને પોતા કરતાં ઓછી શક્તિવાળા પાસે પોતાની બડાઈ મારે છે, તથા તેમનો તિરસ્કાર કરે છે, તેથી પણ સામા માણસમાં ઇર્ષ્યા પ્રકટી નીકળે છે, અને ઇર્ષ્યાના બળથી ખટપટ, પરસ્પર નિન્દા, કલહ, પરસ્પર દોષારોપણ વગેરે પુણ્યરૂપ અંકુરનું ઉચ્છેદન કરનારા અનેક દુર્ગુણો ફૂટી નીકળે છે. તેવું કુટુંબ અનેક જાતની પાયમાલીની પરંપરામાં અસ્તવ્યસ્ત થઇ જાય છે. (૧૭૬)

औदार्यसहिष्णुतयोरवधि :।

यद्यन्यस्य विलक्षणः क्षतिकरो दुष्टस्स्वभावः पर-
स्तद्दुष्टत्वविनाशनाय गृहिणा यत्नो विधेयो भृशम् ॥
यत्नेचेत् प्रकृतिर्न शुद्ध्यति मनाक् कौटुम्बिकस्योद्धता।
तत्सम्बन्धविघट्टनेपि गृहिणो नौदार्यहानिस्तदा।१७७।

ઉદારતા અને સહનશીલતાની હદ.

ભાવાર્થ—જો કદાચ સંબંધીઓમાંના કોઈ પણ માણસનો સ્વભાવ અતિદુષ્ટ અને વિલક્ષણ હોય, તેનાથી બીજાને નુકસાની પહોંચવાનો સંભવ હોય તો બની શકે ત્યાંસુધી તેના સ્વભાવની દુષ્ટતાને નાશ કરવા કોશીશ કરવી. તેમ છતાં કોઇ પણ રીતે તેની પ્રકૃતિ કાબુમાં આવી શકે તેમ ન હોય, અને તે પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ રાખનારાઓને આર્થિક, નૈતિક, આત્મિક હાનિ પહોંચવાની વકી જણાતી હોય તો તે પ્રસંગે સુજ્ઞ ગૃહસ્થે તેની સાથે સંબંધ રાખી દ્વેષ-ક્લેશ વગેરે કરવા પડતા હોય તો તેના કરતાં બહેતર એ છે કે તેનાથી સંબંધ તોડી તટસ્થ રહેવું અને સ્વાસ્થ્ય સાચવવું. આમ કરતાં સહનશીલતા કે ઉદારતાને સંકોચવી પડે તોપણ તેમાં કંઈ હાનિ નથી. ઉભયનું યા પોતાનું હિત સચવાય ત્યાંસુધી ઉદારતાની હદ છે. (૧૭૭)

औदार्यप्रकारः ।

दृष्ट्वात्मीयजनोन्नतिं भवति यच्चितं प्रफुल्लं भृश-
मौदार्यं किल मध्यमं निगदितं प्राज्ञैर्गृहस्थाश्रमे ॥
साहाय्यं तदधोगतौ सुमनसा यद्दीयते चार्थिकं ।
यावच्छक्तिगुणोत्तरेण गृहिणौदार्यं प्रधानं हि तत् ।१७८

ઉદારતાના પ્રકાર.

ભાવાર્થ—ઉદારતા બે પ્રકારની છે: એક મધ્યમ અને બીજી ઉત્તમ. પોતાના ભાઇઓ, કુટુંબીઓ, સંબંધીઓ અને સ્વદેશબંધુઓની ચડતી કળા, પોતાના કરતાં અધિક શક્તિ અને અધિક માનપાન જોઇને ઇર્ષ્યા ન કરતાં અધિક પ્રમોદથી આનંદિત થવું, તેમની ઉન્નતિ જોઈ પ્રફુલ્લિત થવું, એ મધ્યમ-સામાન્ય ઉદારતા છે. આ સામાન્ય ઉદારતાનો પણ મોટા ભાગના જનસમાજમાં અભાવ દેખાય છે, અને તેથી તેઓ ઇર્ષ્યાનો ભોગ થઇ પડી પોતાને જ ગેરલાભ કરે છે. બીજા પ્રકારની ઉત્તમ અને પ્રધાન ઉદારતા તો તે છે કે પોતાના ભાઈઓ, કુટુંબીઓ કે સંબંધીઓમાં કોઇ પણ માણસ નિરાધાર થઈ ગયો હોય, સાધન વગર સીદાતો હોય, કેળવણી લેવા કે આજીવિકા ચલાવવાનાં સાધનોની આકાંક્ષા રાખતો હોય, તેને તેવા વખતમાં પ્રેમ અને ઉલ્લાસપૂર્વક પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં તન, મન અને ધનથી કંઇ ને કંઇ પણ મદદ કરવી તથા આશ્રય આપી તેની તંગીઓ દૂર કરવી, તેમ જ આશ્વાસન આપી તેનાં આંસુઓ લૂછી ઘણી જ વત્સલતાથી પોતાના ભાઇ યા પુત્રની પેઠે માની દરેક રીતે આશ્રય આપવો. આ પ્રકારની ઉત્તમ ઉદારતા દર્શાવવાનું સાધન ધનવાન્ જનો પાસે જ હોય છે, પરન્તુ તેવા પ્રકારની ઉદારતાવાળા જનો વિરલ જ નીવડે છે. જ્યાં પારકી સંપત્તિ જોઇને ઇર્ષ્યા સળગતી હોય ત્યાં પોતાની સંપત્તિ પારકાને આપવા જેવી ઉદારતાની તો આશા જ શી ? (૧૭૮)

सहिष्णुताप्रकारः ।

यद्येषास्ति सहिष्णुता सुगृहिणां सामर्थ्ययुक्ता वरा ।
साप्यौदार्यगुणे सुपर्यवसिता प्राधान्यमापद्यते ॥
नो सामर्थ्ययुता तदा व्यवहृता सा नम्रताख्ये गुणे ।
द्वावेतावरिवर्गतोपि विशदप्रीत्यर्जने शक्नुतः ॥१७९॥

સહિષ્ણુતાના પ્રકાર.

ભાવાર્થ—ઉદારતાની પેઠે સહનશીલતાના પણ બે પ્રકાર છેઃ એક ઉત્તમ અને બીજો મધ્યમ. અમુક માણસ તરફથી કોઈ સમર્થ પુરૂષની પણ અવજ્ઞા થઇ ગઇ હોય અને તે સમર્થ પુરૂષ અવજ્ઞા કરનારને સજા કરાવવા ધારે તો કરાવી શકે, પણ પહેલાની ઉપર રહેમ લાવી કંઈ પણ બદલો ન અપાવે, તો સમર્થ પુરૂષે બતાવેલી સહનશીલતા ઉત્તમ પ્રકારની ગણાય છે, અને તેનું પર્યવસાન ઉદારતામાં થાય છે. અસમર્થ માણસ સમર્થ માણસની સામે ખામોશી રાખી સહનશીલતા બતાવે છે તે પ્રકારની મધ્યમ સહનશીલતા છે. તેનું પર્યવસાન નમ્રતામાં થાય છે. પહેલા પ્રકારની સહિષ્ણુતા તો ઘણી જ શ્રેષ્ઠ છે, તેમ બીજા પ્રકારની પણ ગૃહસ્થોને કંઇ થોડી ફળદાયક નથી. તે સહનશીલતા કેટલીએક વખત દુશ્મનના હૃદયને પણ પીગળાવી નાંખી, દ્વેષભાવને દૂર કરાવી, દ્વેષની જગ્યાએ વત્સલતાને સ્થાપી, દુશ્મનના હૃદયમાં પણ પ્રેમ ભાવ ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ થાય છે. (૧૭૯)

औदार्याद्यभावस्य परिणामः ।

स्यादौदार्यगुणो न चेदधिपतौ गेहस्य वा संसदा ।
नो शक्नोति चिरं स नायकपदे स्थातुं व्यवस्थाक्षतेः ॥
न स्याच्चेद्धि सहिष्णुताश्रितजने दक्षेपि भृत्ये पुनः ।
स प्राप्नोति न वत्सलत्वमुचितं भ्रश्येद्भृशं स्वार्थतः ॥१८०॥

આ બે ગુણોની ગેરહાજરીનું પરિણામ.

ભાવાર્થ—જો કે ઉદારતાના ગુણની જરૂરીઆત દરેક માણસને છે તો-પણ જે માણસ કુટુંબનો અધિપતિ કે સભાનો અગ્રેસર–પ્રમુખ અથવા દેશનો રાજા હોય તેણે તો ઉદારતા રાખવાની ખાસ જરૂર છે. જો તેનામાં મનની ઉદારતા ન હોય તો તેની નીચેના માણસોની પ્રિયતા તે મેળવી શકતો નથી અને બધાં માણસો તેનાથી વિરૂદ્ધ પડી જાય છે, ઘણાની વિરૂદ્ધ લાગણીથી વ્યવસ્થા તૂટી જાય છે, અને તેની મહત્તા ચાલી જાય છે. તેમ જ સહનશીલતાનો ગુણ ખાસ કરીને આશ્રિત માણસને કે નોકર અથવા દુર્બળ માણસને અતિ ઉપયોગનો છે. જો ડાહ્યા નોકરમાં પણ તે ગુણ ન હોય તો તે પોતાને બજાવવાનું કાર્ય કદી પણ બજાવી શકતો નથી, તેમ જ ઉપરી અધિકારીની પ્રીતિ મેળવી શકતો નથી અને સ્વાર્થથી ભ્રષ્ટ થાય છે. (૧૮૦)

प्रत्येकं शुभकृत्येऽनयोरपेक्षा ।

एतौ गेहगतैक्यरक्षणकृते नापेक्षितौ केवलं ।
किन्तूद्योगविवर्द्धने व्यवहृतौ स्वार्थे परार्थे तथा ॥
शिक्षाया ग्रहणे तथा वितरणे नेतृत्वनिर्वाहणे ।
देशज्ञातिसमाजकार्यकरणे कामं सदापेक्षितौ ॥१८१॥

સારાં કામોમાં આ બે ગુણોની અગત્ય.

ભાવાર્થ—ઉદારતા અને સહનશીલતા એ બે ગુણોની આવશ્યકતા કેવળ ઘરની અંદર કુટુંબમાં ઐક્ય સાચવવા માટે છે એટલું જ નહીં પણ ઉદ્યોગ વધારવો હોય, વ્યવહાર ઉચ્ચતર બનાવવો હોય, સ્વાર્થની સાથે પર-માર્થ કાર્ય સાધવું હોય, કોઇને કાંઈ શિખામણ આપવી હોય કે કોઇની પાસેથી શિખામણ લેવી હોય, મહત્તા મેળવી નાયકનો અધિકાર ભોગવવો હોય, દેશ, જ્ઞાતિ અને સમાજનાં કાર્યો સાધવાનાં હોય, તે દરેકે દરેક સ્થળે આ બે ગુણોની ખાસ જરૂર રહે છે. આ બે ગુણો જો ન હોય તો ઉપર બતાવેલાં કાર્યો ધાર્યા પ્રમાણે સિદ્ધ થઈ શકતાં નથી. (૧૮૧)

षष्ठ परिच्छेद.

પુરૂષોના ધર્મો: સન્મિત્રો.

मित्राणामावश्यकता ।

प्रत्येकं परिवर्तते तनुभृतां दुःखं सुखं चान्वहं ।
दुःखे सन्निहिते सुखे च विगते चित्तं भृशं क्लिश्यते ॥
न स्युश्चेत्सुहृदो विशालमनसस्तस्मिन्प्रसङ्गे तदा ।
दद्यादाश्वसनं सहायमथवा तस्मै निराशाय कः ॥१८२॥

મિત્રોની જરૂર.

ભાવાર્થ—દરેક માણસના ઉપર સુખ દુઃખનું ચક્ર નિરંતર ફર્યા કરે છે, એટલે સુખની પાછળ દુઃખ અને દુઃખની પાછળ સુખ લાગેલું જ છે. જ્યારે પુણ્યનો યોગ પૂરો થઈ રહેતાં સુખ સંપત્તિ ચાલી જાય છે, અને દુઃખ યા વિપત્તિ સન્મુખ આવી ઉભાં રહે છે અને તેથી મનમાં બહુ અકળામણ યા કલેશ થવા માંડે છે ત્યારે ઉદાર મનના, સાચી સલાહ આપનાર યા સહાય કરનાર મિત્રોની જરૂર પડે છે. જો તેવા દાના મિત્રો ન હોય તો દુઃખી થએલા નિરાશ માણસને મનનું આશ્વાસન યા આર્થિક મદદ બીજો કોણ આપે? અને સંકટના સમયમાં સહાય કોણ કરે? માટે દરેક ગૃહસ્થે સારા મિત્રોની સાથે મિત્રતા રાખવાની જરૂર છે. (૧૮૨)

कीदृशं मित्रं ? ।

यो मैत्रीं विषमे विपत्तिसमये प्रेम्णा सदा निर्वहे-
द्धर्तुं दुःखमपेक्ष्यते यदि शिरो दातुं स सज्जो भवेत् ॥
नेतुं यः सुहृदं यतेत सुपथे रुद्ध्वा दुराचारतः ।

सन्मैत्रीपदमर्हति क्षितितले दक्षः स एवोत्तमम् ॥१८३॥

મિત્ર કેવો હોવો જોઇએ ?

ભાવાર્થ—જે માણસ પોતાના મિત્ર ઉપર વિષમમાં વિષમ વિપત્તિનો સમય આવ્યો હોય તે વખતે પણ જરાએ મનને સંકોચ્યા વગર ખરા ઉલ્લાસથી મિત્રતાનો નાતો નિભાવવા તૈયાર રહે છે, એટલું જ નહીં પણ સુખની પેઠે જ દુઃખમાં પણ ભાગ લેવા હાજર રહે છે, મિત્રનું દુઃખ દૂર કરવા પોતાની શક્તિ ઉપરાંત પણ મદદ કરવા બહાર પડે છે, કિંબહુના કદાચ મિત્રને માટે પોતાનું મસ્તક અર્પણ કરવું પડતું હોય તોપણ એક વાર તે આપવા તૈયાર થાય છે, હર વખતે મિત્રને સાચી સલાહ આપતો રહે છે, મિત્ર કદાચ અવળે માર્ગે ચડી જતો હોય કે દુરાચારી થતો હોય તો તેને ગમે તેમ સમજાવી યુક્તિ પ્રયુક્તિથી તેને અવળે માર્ગે જતાં અટકાવી સન્માર્ગે લાવે છે; અને ઐહિક તથા પારલૌકિક સુખ મળે તેવાં સાધનો મેળવવામાં તેને સહાય કરે છે તે જ ડાહ્યો માણસ આ પૃથ્વી ઉપર મિત્રતાના ઉત્તમ અધિકારને લાયક બને છે. (૧૮૩)

कीदृशा जना मैत्र्यनर्हाः ? ।

ये क्रूरा व्यभिचारिणो व्यसनिनो विश्वासघाते रता।
मिथ्याभाषणशालिनश्च मलिना मायाविनो मानिनः॥
लुब्धाः स्वार्थपरायणाः परहितं निघ्नन्ति ये निर्दया।
मैत्र्यां ते मनुजाः परीक्ष्य गृहिणा वर्ज्याः सदा श्रेयसे ॥ १८४॥

કેવા માણસો મિત્રતાને લાયક નથી ?

ભાવાર્થ—જે માણસો સ્વભાવે ક્રૂર હોય, વ્યભિચારી હોય, જુગાર, મદિરા, માંસ વગેરે વ્યસનોમાં લપટાએલા હોય, વિશ્વાસઘાતનાં કાર્યો કરવામાં મશહુર હોય, દિનરાત એક અક્ષર પણ સત્ય બોલવું તો હરામ કર્યું હોય,

કેવળ અસત્યથી જ વ્યવહાર ચલાવતા હોય, મનના મેલા, અભિમાની અને કપટથી ભરેલા હોય, સ્વાર્થ સાધવામાં પંકાતા હોય, લોભી અને પોતાના થોડા લાભની ખાતર બીજાને હજારોના ખાડામાં ઉતારી દે તેવા નીચ હોય, તેમની મૈત્રી કદાપિ કરવી નહિ. દરેક સદ્‌ગૃહસ્થે હમેશ પોતાના શ્રેયને માટે મિત્રતા બાંધતી વખતે સામા માણસની પુરતી કસોટી કરી મિત્રતા બાંધવી. જો ઉપર કહ્યા તેવા અવગુણવાળો માણસ હોય તો તેની સાથે દોસ્તીનો દાવો ન રાખવો. (૧૮૪)

दुष्टमैत्र्याः परिणामः ।

प्रख्यातं हि कुलं विनश्यति यथा दुष्टैः सुतैरुद्धतै-
र्मात्राऽशिक्षितया सुतश्च वनिता वेश्यादिसंसर्गतः ॥
पाखण्डेन मतिर्वरोपि नृपतिः क्रूरैश्च मन्त्रीश्वरै-
र्दुर्मित्रैरधमैर्विनश्यति तथा हा मानुषं जीवनम् ॥१८५॥

નાદાનોની મૈત્રીનું દુષ્ટ પરિણામ.

ભાવાર્થ—જેમ જુગારી, વેશ્યાગામી અને ઉદ્ધત દીકરાઓથી ઉંચામાં ઉંચું પ્રખ્યાત કુળ પણ નાશ પામે છે, અશિક્ષિત માતાથી તેની સારવાર નીચે ઉછરતું બાળક બાતલ થાય છે, વેશ્યા અથવા તેના જેવી ખરાબ સ્ત્રીઓની સોબતથી ખાનદાન કુટુંબની સ્ત્રી પણ ભ્રષ્ટ થઈ આચારથી ઉતરી જાય છે, પાખંડીઓના પાખંડથી સદ્‌બુદ્ધિ નષ્ટ થાય છે, ક્રૂર અને અન્યાયી મંત્રીઓથી સારો રાજા પણ બગડી જાય છે, તેવી રીતે દુષ્ટ, અધમ અને નાદાન મિત્રોથી એક માણસનું આખું જીવન બરબાદ થઈ જાય છે. (૧૮૫)

कथं मैत्रीनिर्वाहः ।

ये मित्रे इतरेतरं कथयतः स्वीयं रहस्यं स्फुटं ।
श्रुत्वा चित्तपटान्तरे च सुतरां गोपायतस्तत्पुनः ॥

ये योग्यामुपदां मिथो वितरतो गृह्णीत एवार्पितां।
प्रख्यातं कुरुतश्च वास्तवगुणैर्मैत्री तयोः सुस्थिरा ॥१८६॥

કેવી રીતે મિત્રતા નિભે છે ?

ભાવાર્થ—પોતાની છાનામાં છાની વાત હોય તે વાત મિત્રની આગળ જાહેર કરતાં જેઓ જરા પણ અચકાય નહીં તેમ જ પોતાના મિત્રની ગુપ્ત વાત અંતરના ઉંડા પડમાં એવી રીતે ગોપાવી રાખે કે તે વાત જાહેરમાં ન લાવવી હોય તો મરતાંસુધી પણ જાહેરમાં ન આવવા દે, પોતાને ત્યાં પ્રસંગ આવ્યે મિત્રને યોગ્ય ભેટ આપે અને મિત્રને ત્યાં પ્રસંગ આવે તે જે ભેટ આપે તે ઉલ્લાસપૂર્વક સ્વીકારે, ઉચિત રીતે મિત્રની તારીફ કરી તેના ગુણોને વિસ્તારે, આવી રીતે પરસ્પર અંતરમાં ભેદ રાખ્યા વગર ગુણોની આપલેની સાથે નિખાલસપણું રાખવામાં આવે ત્યાં મિત્રતા બંધાય છે અને નિભે છે. (૧૮૬)

उत्कटमैत्र्या उदाहरणम् ।

मैत्रीलक्षणमुत्तमं शुभतरं चेद्वाञ्छसि प्रेक्षितुं ।
पश्य प्रेम तदात्र दुग्धजलयोरैक्यं समापन्नयोः ॥
दृष्ट्वैकस्य विनाशनं किमपरं स्वास्थ्यं समालम्बते ।
यद्वा स्वल्पतरापि किं विषमता मध्येऽनयोर्विद्यते ॥१८७॥

ખરી મિત્રતાનો નમૂનો.

ભાવાર્થ—હે મહાભાગ! સારામાં સારૂં અને ઉત્તમમાં ઉત્તમ મિત્રતાનું લક્ષણ જોવું હોય તો આ તરફ નજર કર. પ્યાલામાં દૂધ પડ્યું છે અને તેની અંદર પાણી નાંખવામાં આવ્યું ત્યારે બંને કેવાં એકમેક થઈ ગયાં છે ? તે પ્યાલો અગ્નિ ઉપર મુકાય છે, તેમાંથી એક પાણીને અગ્નિના તાપની જ્વાળા લાગતાં જ્યારે તેનો વિનાશ થવા માંડે છે, ત્યારે તેનો મિત્ર દૂધ પોતાના મિત્રની પીડા જોઈને શું છાનો માનો બેસી રહે છે ? નહીં

જ. તે પણુ તેની સાથે જ અગ્નિમાં ઝંપલાવવા તૈયાર થઈ જાય છે, પણુ તેટલામાં તેનો માલીક ચેતી જાય છે અને અંજલિમાં પાણી લઇ દૂધની ઉપર છાંટી એમ સમજાવે છે કે તારો મિત્ર કાયમ છે, ત્યારે દૂધ શાંત થઇને બેસે છે ! બંને વચ્ચે બહાર પણુ વિષમતા રહેવા પામી નથી અને અંદર એક બીજા પ્રત્યે તેવી ચાહના રાખે છે. (૧૮૭)

एकपाक्षिकी प्रीतिः ।

पद्मं सूर्यनिरीक्षणे विकसितं सूर्यो न पद्मेक्षणे ।
चन्द्रं वीक्ष्य चकोरकः प्रमुदितश्चन्द्रो न संप्रेक्ष्य तम् ॥
हृष्टो दीपनिरीक्षणेन शलभो दीपस्तु तद्दाहकः ।
किं वैषम्यमिदं महत्तरमहो न प्रीतिविच्छेदकम् ॥१८८॥

એકતરફી પ્રેમમાં પણુ ટકી રહેલી મિત્રતા.

ભાવાર્થ—કમળ સ્હવારના પહોરમાં સૂર્યનો ઉદય થતાં તેને જોઈ પ્રફુલ્લિત થઇ રહે છે. સૂર્યનાં દર્શનથી તે ખુશ થાય છે, પણુ પદ્મને—પોતાના મિત્રને જોવાથી સૂર્યને કંઇ લેવા દેવા છે ? તેને મન તો પદ્મ જેવાં કંઇક હશે ! વળી ચકોર ચંદ્રના ઉદયથી આહ્લાદ પામે છે—તેનું અંતર હર્ષથી ઉભરાઇ જાય છે, તથાપિ ચંદ્રને તો ચકોરના ભેટવાથી અંશ માત્ર પણુ હર્ષ કે ખુશાલી થઈ જણાતી નથી. તેમજ પતંગીઓ દીવાને જોઇ કેવો હર્ષઘેલો બની ગયો છે ? હર્ષમાં ને હર્ષમાં તેના ઉપર બેસવા જાય છે, પણુ પેલો દીવો તો ભેટવા આવેલા તેના મિત્રને બેસતાંવેંત જ બાળીને ભસ્મ કરી નાંખે છે. (૧૮૮)

वैषम्येपि प्रीतिनिर्वाहः ।

कर्त्तव्या खलुनैव धर्मविमुखैर्मैत्री विचारं विना ।
जाता चेत्सहसा कथञ्चिदपि वा प्राणान्तकष्टेपि सा ॥
संरक्ष्या निजमित्रनिष्ठुरहृदि स्नेहेप्यलब्धे मना-

गेतद्रीतिसमाश्रयेण कमलाद्येषु स्थिरा दृश्यते ॥१८९॥

કાંતો પ્રીતિ કરવી નહીં, કરી તો મરતાંસુધી મૂકવી નહીં.

ભાવાર્થ—કમળ આદિ જે પ્રીતિ નિભાવી રાખે છે તે એવા આશયથી કે પ્રથમ તો વિચાર્યા વગર પ્રીતિ કરવી જ નહીં, તેમાં પણ જ્યાં એક નાનો બીજો મોટો, એક સમૃદ્ધિવાન્ બીજો ગરીબ, આવી વિષમતા હોય ત્યાં તો પ્રીતિ ન જ કરવી. કરવી તો સમાનતા હોય ત્યાં જ, તોપણ વગર વિચારે કદાચ વિષમતામાં પણ જાણ્યે અજાણ્યે પ્રીતિ થઈ ગઈ તો પછી ગમે તેવું કષ્ટ આવે, છેવટ પ્રાણ જતા હોય તો તેને ભોગે પણ કરેલી મિત્રતા રાખવી. સામા માણસનું હૃદય ગમે તેવું નિષ્ઠુર થોડા પણ પ્રેમથી વિરહિત હોય તોપણ કરેલી પ્રીતિ તોડવી નહિ. કમળ, ચકોર અને પતંગીયો આ સિદ્ધાંતને ચુસ્તપણે વળગેલાં હોવાથી સૂર્ય ચંદ્ર દીવાના પ્રેમની ગેરહાજરીમાં પણ મૈત્રી સ્થિર થયેલી દેખાય છે. (૧૮૯)

विषममैत्रीनिर्वाहकस्याश्वसनम् ।

भ्रातश्चातक ! सार्थकं तव जनुर्यन्निष्ठुरेप्यम्बुदे ।
प्रीतिं निर्वहसे प्रसन्नमनसा नित्यं प्रवृद्धां पराम् ॥
मैत्रीलक्षणमेतदेव परमं शास्त्रे बुधैर्दर्शितं ।
धिक् तान् नैव च निर्वहन्ति सुहृदा मैत्रीं महान्तोपि ये
॥ १९० ॥

વિષમ મૈત્રી નિભાવનારને આશ્વાસન.

ભાવાર્થ—અરે, ચાતક ! ધન્ય છે તને, કે જેને તું રાત દિવસ ચાહે છે તે મેઘ તને પાણી પાવામાં નિષ્ઠુરતા બતાવે છે, તોપણ તું તો તેના પ્રત્યે તેવા ને તેવા મનથી દિન દિન પ્રત્યે અધિક અધિક પ્રીતિ રાખે છે, અને મિત્રતાનો ખરી રીતે નિર્વાહ કરે છે, એકતરફી પણ પ્રીતિ નિભાવીને તેં તો તારૂં જીવન સફળ કર્યું. વરસાદ ભલે નિષ્ઠુર બને, પણ તું

તો તારી ફરજ બજાવી ચૂક્યો. ખરેખર, વિદ્વાન્ પુરૂષો આને જ ઉત્તમ મૈત્રી કહે છે. જેઓ મોટા થઇને માત્ર પોતાની મોટાઇની મગરૂરીમાં મગ્ન રહી પોતાને ચાહનાર નાનાની સાથે પણ મિત્રતાનો નિર્વાહ કરતા નથી, તેઓને એક વાર નહીં પણ હજાર વાર ધિક્કાર હો! પ્રીતિ નિભાવવાની બાબતમાં તું નાનો છતાં પણ મોટો જ છે; અને પેલા મોટા પણ નાના જ છે. ગૃહસ્થોમાં પણ તે જ ઉત્તમ છે, કે જેઓ વિચાર્યા વગર મૈત્રી કરતા નથી, અને કર્યા પછી ગમે તે ભોગે પણ મૂકતા નથી. (૧૯૦)

सप्तम परिच्छेद.

પુરૂષોના ધર્મો: સાત્ત્વિક પ્રેમ.

विशुद्धप्रेम ।

यत्तत्त्वेन निराश्रितं निजसुतं माता मुदा रक्षति ।
यत्तत्त्वेन भृशं पिता प्रयतते कर्तुं सुतस्योन्नतिम् ॥
यत्तत्त्वं पशुपक्षिकीटनिकरे व्याप्तं समालक्ष्यते ।
तत्प्रेमाभिधतत्त्वमस्ति गृहिणामावश्यकं सर्वदा ॥१९१॥

શુદ્ધ પ્રેમ.

ભાવાર્થ—નાનું બાલક કે જેનામાં પોતાની મેળે ઉઠવા બેસવા કે ખાવા પીવાની શક્તિ નથી, તેવા બાળકને તેની માતા જે તત્ત્વના બળથી ઉછેરે છે, રમાડે છે, અને અતિપ્રસન્નતાથી પોતાના સુખને ભોગે તેને સુખી કરે છે, તેમ જ જે તત્ત્વની હાજરીથી પિતા પરિશ્રમથી ભેગા કરેલા પૈસા પોતાના પુત્રને ભણાવવા, પરણાવવા અને તેની ઉન્નતિ કરવામાં ખરચી નાંખે છે, જે તત્ત્વ પશુ, પક્ષી, કીટ અને પ્રાણી માત્રમાં થોડે યા ઘણે અંશે વ્યાપ્ત થએલ છે, તે નિર્દોષ યા કુદરતી 'પ્રેમ' નામનું તત્ત્વ દરેક ગૃહસ્થને

અવશ્ય ધારવાયોગ્ય સદ્ગુણ ગણાય છે. પોતાના આશ્રિત કુટુંબને નિભાવવા તે તત્ત્વની ઘણી જરૂર રહે છે. (૧૯૧)

प्रेम्णः कथं निर्दुष्टता ? ।

स्यात्स्वार्थेन यदा हि मिश्रममलं प्रेमाथवा स्वेन्द्रिया-
र्थेन स्त्रीमदिरास्रगुज्ज्वलमहाभूषागजाश्वादिना ॥
स्यात्तर्हि क्षणिकं परार्थविकलं दोषैस्तु तद् दूषितं ।
न स्यादुच्चपदार्पणेन सुखदं नातो बुधैः सेव्यते ॥१९२॥

પ્રેમને નિર્દુષ્ટ કેવી રીતે રાખવો ?

ભાવાર્થ—તે પ્રેમ નામનું તત્ત્વ જો દુષ્ટ સ્વાર્થવૃત્તિથી મિશ્રિત કરવામાં આવે, અથવા કેવળ કામભોગ કે વિષયવિકારનાં સાધનો સ્ત્રી મદિરા વગેરેની આકાંક્ષામાં તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો ક્ષણમાં આવિર્ભાવ અને ક્ષણમાં તિરોભાવ પામી તે તત્ત્વ અવ્યવસ્થિત બની, પરમાર્થ વૃત્તિથી વધારે વેગવું થઈ લોભ લાલચ વગેરે દોષથી દૂષિત બની સુખને બદલે ઉલટું દુઃખકર થઈ પડે છે. અધિકારપર ચડાવવાને બદલે નીચે પાડે છે. માટે દૂષિત પ્રેમનો સર્વથા ત્યાગ કરવો. (૧૯૨)

प्रेमाधिकारिणां क्रमः ।

ये स्वीया गुरवो भवन्ति सुतरां पूज्या मतास्ते जना-
स्ते प्रेमास्पदिनो भवन्ति लघवः स्वस्माच्च ये स्वाश्रिताः ॥
मुख्यात्रापि पतिव्रतैव गृहिणी मित्रं सुता बान्धवा ।
भृत्याश्च क्रमशोऽधिकारिण इमे प्रेम्णः फले निर्मले ॥१९३॥

પ્રેમના ઉપયોગનો અનુક્રમ.

ભાવાર્થ—અધિકાર, ઉમર અને ગુણોને લઈ મનુષ્યોનું વર્ગીકરણ કરીએ તો મનુષ્યમાં ત્રણ વર્ગ પડે છે. એક પોતાથી મોટા, બીજા બરાબ-

રીઆ અને ત્રીજા પોતાથી નાના. પહેલા વર્ગમાં વડીલોનો સમાવેશ થાય છે. તેઓ હમેશ પૂજનીય અને માનનીય છે. જેઓ બરાબરીઆ છે તેઓ મિત્રતાને લાયક છે અને જેઓ પોતાથી નાના વર્ગના છે, તેઓ પ્રેમના પાત્ર છે. તેમાં પણ પ્રેમની પાત્રતામાં ગૃહસ્થને પોતાની પતિવ્રતા સ્ત્રી મુખ્ય છે. ત્યારપછી સંતતિ, ત્યારપછી બન્ધુવર્ગ, અને ત્યારપછી નોકર વર્ગ એમ ક્રમે કરી પ્રેમના નિર્મળ ફળના અધિકારી છે. (૧૯૩)

प्रेमाधिकारिकृते किं कार्यम् ।

तत्रायोग्यमनिष्टचिन्तनमलं यत्प्रेमपात्रं भवे-
त्तद्द्रोहोऽपि न चोचितः कथमपि स्वार्थस्य संसिद्धये ॥
तद्दोषापनये तदुन्नतिकृते यत्नो विधेयस्तथा ।
स्याद्येनैहिकपारलौकिकहितं प्रेम्णो ह्यदो लक्षणम् ॥१९४॥

પ્રેમના અધિકારીઓનું શું કરવું ?

ભાવાર્થ—ગૃહસ્થના પ્રેમના જે જે અધિકારીઓ છે તેમનું કદી પણ ગૃહસ્થે અનિષ્ટ ચિંતવવું નહીં, કોઈ પણ પ્રસંગે તેમનો દ્રોહ કરવો નહીં, પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને તેમને આડું અવળું સમજાવી નુકસાનીના ખાડામાં ઉતારવા નહીં, તેમની જે કાંઈ ખામીઓ હોય કે તેમનામાં અધોગતિએ પહોંચાડનારા કંઈ દોષો હોય તો તે ખામીઓ અને દોષો દૂર કરવા અને તેમને ઉન્નતિને માર્ગે ચડાવવા બનતી કોશીશ કરવી, આ લોક અને પરલોકમાં તેમનું શ્રેય થાય તેવાં સાધનો યોજવામાં મદદ કરવી, એ શુભ પ્રેમનું લક્ષણ છે. (૧૯૪)

पत्नीद्रोहोऽथवा दूषितं प्रेम ।

स्यादेवंविधभावना यदि तदेकस्यां च सत्यां स्त्रिया-
मन्यां किं परिणेतुमर्हति पतिः योग्यं निमित्तं विना ॥
किं साधु व्यभिचारचिन्तनमपि स्वप्नेऽपि पापावहं ।

तन्मृत्योरपिभावना किमुचिता व्याध्युद्भवेप्युत्कटे।१९५।

पत्नीद्रोह अथवा दूषित प्रेम.

ભાવાર્થ—જ્યારે પ્રેમીઓનું હિત કરવામાં જ પ્રેમની શુભ ભાવના ફલિત થાય છે, ત્યારે એક ગૃહસ્થને શુભ લક્ષણયુક્ત એક સ્ત્રી હૈયાત હોય તેના ઉપર સબળ કારણ વિના બીજી સ્ત્રી પરણવાનો વિચાર કરવો એ શું ઉચિત છે? અને તેમ કરવામાં પ્રથમ પત્નીનો દ્રોહ શું થતો નથી? તેવી જ રીતે પોતાની સ્ત્રીને છોડી પરસ્ત્રીના પ્રેમમાં લપટાઈ જઈ સ્વપ્ને પણ વ્યભિચાર વૃત્તિનો દુષ્ટ સંકલ્પ કરવો શું લાજીમ છે? યા પોતાની સ્ત્રી બિમાર પડી હોય, પોતે પૈસાવાળો હોય એટલે તે મરી જાય તો બીજી સ્ત્રી મળવામાં કશો વિલંબ ન હોય તેવે પ્રસંગે કેટલાએક ગૃહસ્થ એવું ચિંતવે કે આ સ્ત્રી તરત મરી જાય તો છુટકો થાય, આ વિચારણા પણ કેટલી બધી ભયંકર પત્નીદ્રોહથી ભરેલી અને પ્રેમને દૂષિત બનાવનારી છે? એક સદ્‌ગૃહસ્થને આવા વિચારો કરવા બિલકુલ ઉચિત નથી કારણકે તેથી સ્વાર્થાન્ધતા પ્રાપ્ત થાય છે અને પ્રેમ કલંકિત બને છે. (૧૯૫)

प्रेम्णो दुरुपयोगः ।

मोहावेशवशीकृताः प्रतिदिनं ये स्त्रीप्रसक्ता नरा।
मर्यादामपि लङ्घयन्ति महतां रक्षन्ति नो स्वस्थताम्॥
कार्याकार्यविचारमात्रमपि नो कुर्वन्ति धर्मेच्छया।
ते प्रेम्णः किल नोपयोगमुचितं कर्तुं विदन्ति स्फुटम्॥
१९६॥

પ્રેમનો દુરૂપયોગ.

ભાવાર્થ—જે માણસો પ્રેમની હદનું ઉલ્લંઘન કરી રાત દિવસ સંસારનાં વિષયસુખ અને મોજમજામાં મશગુલ બની કાન્તા ક્રીડામાં તત્પર રહી કામાન્ધ બને છે, અને પ્રેમને સ્થાને મહામોહમાં મૂઢ બની છતી બુદ્ધિએ

પણ બુદ્ધિશૂન્ય જેવા થઇ જીવનનો દુરૂપયોગ કરે છે, આ લોક અને પરલોકનું હિત સાધવાને ધર્મ પુણ્ય કે સત્કૃત્યથી વિમુખ બની કર્ત્તવ્ય અકર્ત્તવ્યનો વિચાર સરખો પણ કરતા નથી અને અહર્નિશ પાશવવૃત્તિની ધુનમાં એક જ ખ્યાલમાં ભટક્યાં કરે છે, તે ગૃહસ્થો પોતાનું અને પરનું અહિત કરી પ્રેમ તત્ત્વને તુચ્છમાં તુચ્છ બનાવી તેનો અતિ દુરૂપયોગ કરે છે. (૧૯૬)

प्रेमान्धता ।

ये प्रेम्णा परिभूषयन्ति वसनैः पत्नीं तथा भूषणैः ।
पुत्रादीनपि रञ्जयन्त्यभिनवैः सम्मोहकैर्वस्तुभिः ॥
तेषां जीवनमान्तरैर्गुणगणैः संस्कुर्वते नो पुन-
स्तेप्यन्धा न विदन्ति शोभनतरं प्रेमोपयोगं परम् ॥१९७॥
येनौद्धत्यमदोदयो हृदि भवेत्पुत्रस्य वाण्यां तथा ।
मिथ्याभाषणपद्धतेः परिसरः काये दुराचारिता ॥
यद्वा स्याद्व्यसनोदयो नरभवाऽनर्थक्यकारी भृशं ।
किं प्रेम्णा पुनरीदृशेन गृहिणः किं लालनेनापि वा ॥१९८॥

અંધ પ્રેમ.

ભાવાર્થ—જે ગૃહસ્થો પ્રેમનો ઉપયોગ માત્ર પોતાની સ્ત્રી અને પુત્રોને સારાં સારાં વસ્ત્રો અને આભૂષણો પહેરાવી બહારની શોભા વધારવામાં જ કરે છે, બહુ આગળ વધે છે તો મોહ પમાડનારી યા લલચાવનારી સુંદર સુંદર વસ્તુઓ પૂરી પાડી તેમને મોજશોખને માર્ગે ચડાવે છે, પણ તેમની માનસિક વૃત્તિ કે બુદ્ધિને કેળવવા યા આંતરિક જીવનને સદ્ગુણોથી ઉદ્દીપ્ત કરવા બિલકુલ કાળજી રાખતા નથી, તે માણસો પણ મોહાન્ધ બની પ્રેમના તત્ત્વને ખરી રીતે પિછાણ્યા વગર ઉત્તમ પ્રેમનો દુરૂપયોગ કરે છે, અને તેવા આંધળા પ્રેમમાં તેઓ સ્ત્રી યા પુત્રોનું જીવન બર-

બાદ કરે છે. (૧૯૭) જે અંધ પ્રેમથી યા લાલનપાલનથી છોકરાના હૃદયમાં ઉચ્છૃંખલતા, ઉદ્ધતાઈ, કડક મિજાજ વગેરે રોગોની ઉત્પત્તિ થાય, વાણીવિલાસમાં કઠોરતા યા અસત્ય ભાષણ કરવાની પદ્ધતિનો પ્રવેશ થાય, શરીરમાં વ્યભિચાર, ચોરી, લફંગાઇ વગેરે દુરાચારનો ફેલાવો થાય, અને જે પ્રેમની છૂટના દુરૂપયોગમાં પુત્રના વર્તનમાં મનુષ્યભવને રદ કરી નાંખે તેવાં જુગાર, મદિરા, માંસ વગેરે દુષ્ટ વ્યસનો પેસી જઇ તેના જીવનને બાતલ બનાવી દે, તે લાલનપાલન અને અંધ પ્રેમ શા કામનાં? તેવા અંધ પ્રેમનું ઘણે ભાગે પરિણામ અનિષ્ટ જ આવે છે, તેથી અંધ પ્રેમ એ પણ પ્રેમનો દુરૂપયોગ જ છે. દરેક ગૃહસ્થે પ્રેમમાંથી અંધતાને દૂર કરવી જોઇએ. (૧૯૮)

कथं प्रेम्णः साफल्यम् ।

स्यात्सम्बन्धिजनस्य शिक्षणरुचिः स्वास्थ्येन युक्ता सदा।
निर्दोषाचरणञ्च नीतिसहितं प्रीतिः परार्था भवेत् ॥
धर्मे प्रेम मनोबलञ्च विपुलं सद्यो यथा स्यात्तथा ।
नित्यं यो यतते स वेत्ति सुखदं प्रेम्णो रहस्यं परम् ॥१९९॥

કયે રસ્તે પ્રેમની સફળતા છે?

ભાવાર્થ—જે ગૃહસ્થ અંદરખાને પૂરતો પ્રેમ રાખી ઉપરથી કરડી નજરે પુત્રોને એવી રીતે અંકુશમાં રાખે કે જેથી તેઓ ઉદ્ધત બની ન જાય, તેમના શરીરનું આરોગ્ય બરાબર જળવાઈ રહે તેવી રીતે ખાનપાનમાં નિયમિત રહે, અભ્યાસમાં પૂરતી રૂચિ રાખી આગળ વધે, આચરણમાં જુગાર, ચોરી, વ્યભિચાર વગેરે કોઇ પણ જાતનાં વ્યસનો પેસી ન જાય અને વર્તન કલંકિત ન બનતાં નીતિમય બને, ધર્મમાં જોઇએ તેવી લાગણી રહે, મનોબળ હમેશ ખીલતું રહે, સ્વાર્થની સાથે પરમાર્થ સાધવામાં પણ પ્રીતિ રહ્યાં કરે, અને આખરે બાહોશ નરરત્ન નીવડે. આવી રીતે ઉત્તમ પ્રકારની દેખરેખમાં જો પ્રેમનો સદુપયોગ થાય તો તેમાં જ પ્રેમની સફળતા છે. દરેક ગૃહસ્થે પોતાની સંતતિને સુધારવા આવો દે-

અતો પ્રેમ રાખવો જોઇએ પરન્તુ આંધળો પ્રેમ રાખવો ન જોઇએ. (૧૯૯)

पुत्रयोः समानाधिकारः ।

भोक्तुं प्रेमफलं यथा जनकयोः पुत्रोधिकारी भवे-
देवं स्यादधिकारिणी नयदृशा कन्यापि पित्राश्रिता ॥
किं न्याय्योक्तिरियं भवेद्यदनयोः पुंसो द्वयोश्चक्षुषो-
रेकं हीनमतः परं तदधिकं रक्ष्यं तदन्यन्न वा ॥२००॥

માબાપના પ્રેમમાં પુત્ર જેટલો જ પુત્રીનો અધિકાર.

ભાવાર્થ—માબાપના પ્રેમનું ફળ ભોગવવા જેટલે દરજ્જે પુત્ર અધિકારી છે તેટલે જ દરજ્જે જો ન્યાયની સમતોલ દૃષ્ટિથી જોઇએ તો માબાપના ઉપર સર્વથા આધાર રાખનારી, અને તે જ ઉદરમાંથી જન્મેલી, પુત્રી પણ તેમના પ્રેમફળની અધિકારિણી છે. એક માણસની બે આંખો સાથે જન્મેલી, સાથે રહેનારી અને એક કાર્ય કરનારી છે, તેમાં એક ઓછી અને બીજી વધારે, એકનું રક્ષણ કરવું અને તેના રક્ષણમાં બીજીનો ભોગ આપવો, એમ કરવું કે એમ કહેવું શું વાજબી છે? નહીં જ. તેવી જ રીતે માબાપની સારવાર નીચે ઉછરવામાં અને તેમના હિતનો માર્ગ યોજવામાં પુત્ર અને પુત્રી બંનેના સમાન હક્ક છે. (૨૦૦)

पुत्रीहितोपेक्षायां प्रेम्णो दुष्टता ।

यावत्प्रेमवशः पिता प्रयतते कर्तुं सुतस्योन्नतिं ।
कन्याया हितसाधने समुचितस्तावान्प्रयत्नः पितुः ॥
किन्त्वेकस्य हिताय पातयति यः कन्यां च दुःखार्णवे ।
स स्वार्थी कुटिलो नरोऽधमतरः सद्बुद्धिहीनः खरः॥२०१

પુત્રીના હકનો નાશ કરવામાં પ્રેમની કલંકિતતા.

ભાવાર્થ—એક પિતાએ જેટલા પ્રેમથી પોતાના પુત્રનું રક્ષણ કરવું

કે તેના હિતના રસ્તાઓ યોજવા જોઇએ, તેટલા જ પ્રેમથી અને તેવી જ લાગણીથી પુત્રીનું પણ રક્ષણ કરવું, કેળવણી આપવી અને તેનું ભવિષ્યમાં પૂર્ણ હિત સધાય તેવા માર્ગો યોજવા બની શકે તેટલો પ્રયત્ન કરવો એ પિતાની ફરજ છે. જે પિતા સ્વાર્થવૃત્તિમાં અંધ બની પક્ષપાતી થઇ પુત્રનું હિત સાધવા અને તેને સુખી બનાવવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ પુત્રીની તો દરકાર રાખતો નથી, એટલું જ નહિ પણ પુત્રના હિતને માટે પૈસા ભેગા કરવા પુત્રીના ભવિષ્યનો લેશ પણ વિચાર કર્યા વગર તે દુઃખના ખાડામાં પડે તેવો માર્ગ તેને માટે યોજે છે, તે સ્વાર્થલંપટ કુટિલ પિતા અધમમાં અધમ ગણાય છે. તે માણસ કર્ત્તવ્યભ્રષ્ટ થઈ મનુષ્યની પંક્તિમાં બેસવાને લાયક નથી. દેખાવમાં નર પણ ખરેખરી રીતે તો તે ખર જ છે. (૨૦૧)

अष्टम परिच्छेद.

પુરૂષોના ધર્મો: કન્યાવિક્રયનિષેધ.

[પુરૂષોના ધર્મોને લગતા અન્ય વિષયોની સાથે સરખાવતાં 'કન્યાવિક્રયનિષેધ' નો વિષય કાંઇક ઓછી અગત્યવાળો દેખાય છે, પરન્તુ વસ્તુતઃ પુત્રી તરફ પિતાની ફરજોનો ખ્યાલ નહિ ધરાવતા જનવર્ગને બોધ આપવા માટે એ વિષય બહુ જ અગત્યનો છે.]

कन्याविक्रयपरिहारः ।

विक्रीणाति च योऽधमो निजसुतां द्रव्येण रत्नोपमा-
मेतस्या हितमाचरेच्च स कथं दुष्टाशयो निष्ठुरः ॥
दत्त्वा तां प्रचुरं धनं यदि जराजीर्णाल्लभेत स्वयं ।
द्रव्यार्थी किमु बालिकां हतविधिर्दद्यान्न तस्मा अपि
॥ २०२ ॥

કન્યાવિક્રયનો પરિહાર.

ભાવાર્થ—જે નીચ માણુસ રત્ન સમાન પોતાની પુત્રીને પૈસાવડે વેચવા તૈયાર થાય છે, તે માણુસનું હૃદય નિષ્ઠુરતાભરેલું અને દ્રવ્યલોભ તથા સ્વાર્થવૃત્તિથી દુષ્ટ થએલું હોવાથી તે માણુસ શું સ્વપ્ને પણ પુત્રીના હિતનો માર્ગ યોજી શકે છે ? નહીં જ; તેને તો માત્ર દ્રવ્યની જ લાલસા છે, પુત્રીના હિત કે અહિતની તેને બિલકુલ કાળજી નહીં રહે. જ્યાંથી વધારે પૈસા મળવાના તેને તે પોતાની પુત્રી વેચે છે પછી ભલેને તે વૃદ્ધ હોય, આંધળો, લુલો, પાંગળો કે કોઢીયો હોય. તેવાની પાસેથી વધારે દ્રવ્ય મળતું હોય તો સ્વાર્થી–હતભાગ્ય પિતા પોતાની બાળા–કન્યાને તે લુલા, પાંગળા, આંધળા, કોઢીયા અથવા બુઢ્ઢા સાથે પરણાવવા–વેચવા જરા પણ આંચકો ખાતો નથી. (૨૦૨)

कन्याविक्रयधनस्य तुच्छता ।

वाणिज्येऽनृतभाषणार्जितमिह द्रव्यं सुतुच्छं मतं ।
तस्मात्तुच्छतरं प्रभूतकलुषं विश्वासघातार्जितम् ॥
तस्मादप्यधमं कलङ्कजनकं पुण्याङ्कुरोन्मूलनं ।
कन्याविक्रयसञ्चितं क्षतिकरं वित्तं सदा दुःखदम्॥२०३॥

કન્યાવિક્રયના ધનની અધમતા.

ભાવાર્થ—વ્યાપારમાં જુઠું બોલી, ગ્રાહકોને છેતરી, અનીતિથી મેળવેલું ધન તુચ્છ અને નિંદ્ય ગણાય છે, પણ તેના કરતાંએ વધારે ખરાબ અને નિંદનીય તે છે કે જે ધન ધર્મનો કે ભક્તનો ડોળ બતાવી બગભક્ત બની લોકોને વિશ્વાસમાં આંજી વિશ્વાસઘાત જેવાં અધમાધમ નીચ કૃત્ય કરી મેળવવામાં આવે છે, યા તો ધર્મનિમિત્તે કાઢેલી રકમ પાછી હોઈઆં કરવામાં આવે છે; અને તેના કરતાં પણ વધારે ખરાબ કન્યાવિક્રયનો પૈસો છે, કે જે પૂર્વના પુણ્યરૂપ અંકુરને બાળી ભસ્મ કરી નાંખે છે, આગળ મેળવેલા નીતિના પૈસાને પણ કાટ લગાડી મલિન બનાવી કલંકિત કરે છે અને

ખાનાર-ભોગવનારને અનેક પ્રકારે નુકસાની પહોંચાડે છે. તેથી તેનો સ્પર્શ કરવો પણ સદ્‌ગૃહસ્થને ઉચિત નથી. (૨૦૩)

कन्याधनभोक्तुर्हानिः ।

कीर्त्तिस्तस्य कलङ्किता चिरतरं कृत्यैः शुभैः सञ्चिता ।
धर्मो ध्वंसमुपागतः शुभमतिर्नष्टा सुकृत्यैः सह ॥
सौजन्यं तु समाहितं मृतिमिता लोके महत्ता द्रुतं ।
वित्तं योऽर्जितुमिच्छति स्वतनयां विक्रीय दुष्टाशयः
॥ २०४ ॥

કન્યાવિક્રયનું ધન ભોગવનારની ખરાબી.

ભાવાર્થ—જે માણસ પોતાની કન્યાને વેચી દ્રવ્ય મેળવવાની હૃદયમાં ચાહના રાખે છે, તેના કુળમાં તેના વડવાઓએ સારાં સારાં કામો કરી જે કંઈ કીર્તિ-પ્રતિષ્ઠા મેળવેલી હોય છે તેને કાટ ચડવા માંડે છે, યા તેની કીર્તિને કલંક લાગે છે. તે ધનની લાલસાથી તેની ધાર્મિક વૃત્તિ પણ બગડવા માંડે છે. ધર્માનુષ્ઠાન કરવાની સદ્‌બુદ્ધિ અને ધર્મશ્રદ્ધા નષ્ટ થવાની સાથે સત્કૃત્યો પણ નાશ પામે છે. સુજનતા તો સમાધિનિષ્ઠ થઈ જાય છે, યા દુર્જનતાના રૂપમાં બદલાય છે, અને તેની લોકોમાં જે કાંઇ મહત્તા મનાતી હોય તે પણ કન્યાધનની લાલસા માત્રથી વિલય પામી જાય છે. (૨૦૪)

कन्याधनक्रीतानि वस्तूनि ।

किं तैर्दूषणभूतभूषणभरैः कन्याधनेनार्जितैः ।
किं मांसोपममोदकैश्च विविधैर्वस्त्रैश्च शस्त्रोपमैः ॥
क्षेत्रैः पुष्पफलोत्कटैः किमु महाहर्म्यैः श्मशानोपमैः ।
किं पल्यङ्कसुखासनादिनिवहैः शूलोपमैर्निन्दितैः ॥२०५॥

કન્યાધનથી ખરીદેલી વસ્તુઓ.

ભાવાર્થ—કન્યાનું વેચાણ કરી મેળવેલા પૈસાથી સોનું, રૂપું કે હીરા માણેક, મોતીનાં આભૂષણો ખરીદવામાં આવે, અને તે હાથ, પગ, કાન, નાક કે કોટમાં પહેરવામાં આવે તો તે ભૂષણો હાથ, પગ, કાન કે નાકનાં ભૂષણો નહીં પણ દૂષણો છે એમ સમજવું. તેમ જ તે પૈસાનાં ખરીદેલાં અને પહેરેલાં વસ્ત્રો તે વસ્ત્રો નહીં પણ દેહની દીપ્તિ અને કુળની કીર્ત્તિને કાપનારાં શસ્ત્ર જ છે. પુત્રીના રક્તમાંથી મેળવેલા ધનથી વૈભવ ભોગવવો તે પણ ઘાતકીપણાની અવધિ છે. તેવી જ રીતે તે પૈસાથી જ્ઞાતિભોજનને માટે બનાવેલાં પકવાન્નોના ભરાતા કોળીઆ તે ખરેખર માંસના કોળીઆ જેવા જ છે, તે પૈસાથી ખરીદેલાં ફલપ્રદ ક્ષેત્રો પણ નિષ્ફળ જાય છે, તે પૈસાથી ચણાવેલી મોટી મોટી હવેલીઓનો નિવાસ સ્મશાનના નિવાસ બરાબર છે, અને તે પૈસાથી ખરીદેલા પલંગો તથા ફૂલની શય્યાઓ તે ફૂલની નહીં પણ શળની જ શય્યાઓ છે, માટે તેવાં આભૂષણો, વસ્ત્રો, પકવાન્નો, હવેલીઓ અને ફૂલની શય્યાઓ શા કામની? (૨૦૫)

कन्याविक्रयिणः कौटुंबिकाः ।

सा माता न हि राक्षसी निजसुतामांसाभिलाषायुता।
तातोऽप्येष न किन्तु निष्ठुरमना दैत्योऽगजाघातकः॥
नैते वास्तवबन्धवश्च भगिनीरक्तार्थिनो वायसाः।
पुत्रीं वा भगिनीं धनार्जनकृते विक्रेतुमिच्छन्ति ये।२०६।

કન્યાવિક્રય કરનાર કુટુંબ.

ભાવાર્થ—જે કુટુંબીઓ પોતાની બ્હેન અથવા પુત્રીને પૈસાની ખાતર વેચવા ઇચ્છે છે અને છેવટે વધારેમાં વધારે પૈસા આપે તેને ત્યાં કન્યાનું વેચાણ કરી કન્યાના હિતને ભોગે પોતાના સુખનાં સાધનો ઉભાં કરી તે પૈસાથી વિવિધ વસ્તુઓ ખરીદી ભોજન નીપજાવે છે અને બધાં ભેગાં થઈ જમવા બેસે છે, એ વખતે તે જમનારાઓ માણસ નહીં પણ ખરેખર રાક્ષસ જેવાં

જ લાગે છે, કેમકે તે ભોજન અધમમાં અધમ પૈસાનું બનેલું છે. પુત્રીના શરીરના વેચાણનું તે ભોજન એટલે કે પુત્રીના માંસ બરાબર છે. તે ભોજન કન્યાની માતા જમે છે તે તો તેને પુત્રીના હૃદયના માંસનો ભાગ ખાવામાં આવે છે એટલે પુત્રીના હૃદયનું માંસ ખાવામાં મશગુલ થએલી તે માતા નહીં પણ સાક્ષાત્ રાક્ષસી જ સમજવી, તેમજ પુત્રીના મસ્તકનું માંસ ખાનાર કન્યાનો બાપ-બાપ નહીં પણ કન્યાને શાપરૂપ એક મોટો દૈત્ય સમજવો. તેમ જ બ્હેનના લોહીની ઇચ્છા રાખનાર ભાઇઓ અને પીતરાઇઓ એક માણસને ન છાજે તેવું કૃત્ય કરતા હોવાથી ભાઇઓ નહીં પણ કાગડા જ સમજવા જોઈએ. (૨૦૬)

पितरं प्रति कन्याया विज्ञप्तिः ।

हे तातार्पय भक्षयामि गरलं यद्वा शिरश्छिन्धि मे ।
कूपे पातय मां सहे तदखिलं वृद्धाय नो देहि माम् ॥
सोढुं वृद्धविवाहदुःखकणिकां शक्ष्यामि नातः पित-
र्नो चेत् प्रेम तदाल्पयापि दयया मां पश्य तेऽहं सुता
॥ २०७ ॥

मां विक्रीय धनी भविष्यसि किमु त्वं तात यत्नं विना ।
जातःक्वापि विलोकितोऽत्र धनवान्कि कन्यकाविक्रयात्
अन्याय्यं भुवि मन्यते महदिदं तादृग्धनस्य स्थिति-
रुत्कृष्टा दशवार्षिकी निगदिता नीत्यर्थशास्त्रे बुधैः।२०८।
कर्त्तव्यं यदि वेत्सि किञ्चिदपि वा प्रेम्णः शुभं लक्षणं ।
मानुष्योचितसद्गुणं स्वहृदये धर्तुं निजश्रेयसे ॥

स्पष्टुं चेत्पितृधर्मलेशमपि वा यद्यस्ति वांच्छा तव ।
नो चिन्त्यः क्षणिकार्थसाधनकृते स्वप्नेऽपि मद्विक्रयः॥२०१॥

વૃદ્ધ સાથે પરણાવનાર પિતાને કન્યાની વિનતિ.

ભાવાર્થ—હે પિતા ! મેં સાંભળ્યું છે કે તમે મારાં લગ્ન પૈસાની ખાતર એક વૃદ્ધ માણસની સાથે કરવાના છો. શું તે વાત ખરી છે ? જો ખરી હોય તો કંઇક હદ ઉલ્લંઘીને પણ મને બોલવાની ફરજ પડે છે કેમકે એક બાળાનું વૃદ્ધની સાથે લગ્ન એ મોટામાં મોટું કજોડું છે. તેનાં દુઃખોનું વર્ણન મેં ક્યાંક સાંભળ્યું છે, અને તે યાદ આવતાં મારૂં હૃદય થર થર કંપે છે. અરેરે ! મને પણ તેવાં દુઃખ શું સહન કરવાં પડશે ? શું દુઃખનો એક હજારમો ભાગ પણ મારાથી સહન થઇ શકશે ? હે પિતા ! એટલા માટે હાથ જોડીને આપને અરજ કરૂં છું કે મને એક ઝેરનો પ્યાલો ભરી આપો, તો તે ઘણી ખુશીની સાથે પી જઇશ. બેધારૂં ખડ્ગ લઇ તેનાથી મારૂં મસ્તક કાપી નાંખો તેમાં હું જરા પણ આનાકાની નહીં કરૂં. તેમ નહીં તો ગળામાં દોરડી બાંધી એક ઉંડા કુવામાં ઉતારી મારો અંત લાવો, તેમાં કંઇ પણ ખેદ નહીં કરૂં. પણ હે પિતા ! હજાર વાર પગે લાગીને કહું છું કે તમે મારૂં લગ્ન વૃદ્ધ માણસની સાથે કરશો નહીં. મોતનું દુઃખ હું સહન કરી લઇશ, પણ આ દુઃખ મારાથી નહીં ખમાય. અરે પિતા ! જેના મનમાં પોતાની નિરાધાર પુત્રી પ્રત્યે અંશ માત્ર પણ પ્રેમ હોય તો તે માણસ કદી પણ આવું કામ ન કરે. તમારામાં કદાચ મારા પ્રત્યેનો પ્રેમ ન હોય તો પ્રેમની યાચના હું નથી કરતી, પણ હું એટલી જ યાચના કરૂં છું કે તમારા કોઠામાં દયા છે કે નથી ? જો દયાનો અંશ હોય તો હું તો તમારી પુત્રી છું : ભલા મારા તરફ દયાની દૃષ્ટિથી પણ નહીં જુઓ ? શું દયાથી જોવાનો અધિકાર પણ મેં ગુમાવી નાંખ્યો છે ? હે પિતા ! વડીલની આગળ મર્યાદા છોડી વધારે શું બોલું ? મારૂં હૃદય ચીરાઇ જાય છે અને કાળજું કપાઇ જાય છે; કિંબહુના-(૭૦૭) હે પિતા! નીતિથી ઉદ્યોગ કર્યા વિના કેવળ મને વેચવાથી જ શું તમે પૈસાવાળા બની જશો ? અરે ! હું તમને એટલું પૂછીશ

કે આ દેશમાં કન્યાને વેચનારા ઘણા માણુસો વિદ્યમાન છે. કોઇએ બબ્બે, ચાર ચાર, પાંચ પાંચ કન્યાઓને વેચી પૈસા લીધા છે, પણ તેમાંના કેટલા માણુસો પાસે પૈસા રહેવા પામ્યા છે? તેના બે ચાર દાખલાઓ પણ તમો મને બતાવી શકશો? હું ખાત્રીથી કહું છું કે હે પિતા! એ પૈસો ઘણી જ અનીતિથી ભરેલો છે, અને નીતિશાસ્ત્રના જાણનારા વિદ્વાન્ પુરૂષો કહે છે કે અન્યાયના પૈસાની વધારેમાં સ્થિતિ દશ વરસની છે. અગીઆરમે વરસે તો અનીતિનો પૈસો આગળના નીતિના પૈસાને પણ ઘસડી જઇ રવાના થાય છે; એટલે કન્યાવિક્રયનો પૈસો જ્યાં ગયો હશે ત્યાં ભૂખ, ભૂખ ને ભૂખ સિવાય બીજું કંઇ જોવામાં નહીં આવે એમ ખાત્રીથી માનો. (૨૦૮) હે પિતા! કર્ત્તવ્યની કંઈ સમજ ધરાવતા હો કે પોતાની સંતતિ પ્રત્યે રાખવાના નિર્દોષ પ્રેમનું ઉત્તમ લક્ષણ લક્ષમાં રાખવા ચાહતા હો અથવા મનુષ્યના પદને છાજે તેવા સદ્‌ગુણો હૃદયમાં ધારવા ઇચ્છતા હો કે પુત્ર અને પુત્રી એ બંને પ્રત્યે સમાન ભાવ રાખવાની જે પિતાની ફરજ છે તે ફરજ વધારે નહીં તો એક લેશમાત્ર પણ બજાવવાને તમારૂં અંતઃકરણ ઉલ્લસિત થતું હોય તો હું મારા અને તમારા બંનેના હિતની ખાતર ખાસ ભાર દઇને કહું છું કે મને વેચી મારા ઉપરથી પૈસા લેવાનો સંકલ્પ સ્વપ્ને પણ કરશો નહીં, કેમકે પૈસા તો એક ક્ષણભર રહેશે, થોડા વખતમાં તો તે ચાલ્યા જશે, પણ તેથી મારા ભાગ્યમાં લખેલું દુઃખ અને તમારે શીરે ચોંટતું કલંક ભવોભવ પણ દૂર નહીં થાય; માટે આવા કલંકિત કૃત્યથી અલગ રહી કન્યાના હિતનો માર્ગ યોજવો, એજ સદ્‌ગુણી પિતાની ફરજ છે. (૨૦૯)

नवम परिच्छेद.

પુરૂષોના ધર્મો: સદુદ્યોગ.

उद्योगश्च द्रव्यावश्यकता ।

सन्तोषे परमं सुखं यदुदितं तत्त्यागिलक्ष्मीवतो-

नौ वृत्त्यर्थमितस्ततो विचरतां नणां बुभुक्षावताम् ॥
निर्वाहाय कुटुम्बिनां सुगृहिणां द्रव्यं किलावश्यकं।
योग्यं नोद्यममन्तरा सहजतस्तल्लभ्यते प्रायशः ॥२१०॥

દ્રવ્યની જરૂરીઆત અને ઉદ્યોગ.

ભાવાર્થ—" संतोषः परमं सुखं" આ વાક્યમાં અને સામાન્ય જનોક્તિમાં જે કહેવાય છે કે સંતોષમાં પરમ સુખ રહ્યું છે, તે વાત ત્યાગી પુરૂષો અને ધનાઢ્ય લોકોની અપેક્ષાએ તો બરાબર છે, કેમકે એ બેને તો સંતોષમાં જ પરમ સુખ છે; પણ જે સામાન્ય માણસો આજીવિકાને માટે ચારે તરફ ફાંફાં મારે છે અને તેમ કરતાં પણ પૂરેપૂરી ઉદરપૂરણા થઈ શકતી નથી, યા કુટુંબનો નિર્વાહ કરી શકતા નથી, તેઓ જો પોતાની દુઃસ્થિતિમાં પણ સંતોષ રાખીને બેસી રહે તો વધારે ભૂખે મરતાં સુખને બદલે ઉલટુ દુઃખ ભોગવવું પડે, એટલે કુટુંબનિર્વાહના બોજા નીચે દબાએલા સામાન્ય ગૃહસ્થોને તો પોતાના અને કુટુંબનો નિર્વાહ સુખે ચાલી શકે તેમ જ વૃદ્ધાવસ્થા સુખે પસાર થઇ શકે, તેટલા દ્રવ્યની જરૂરીઆત રહે છે. તે જરૂરીઆત કેવળ નસીબ ઉપર આધાર રાખીને બેસી રહેવાથી કે જડીબુટ્ટી અને મંત્રજંત્રના વ્હેમમાં જ્યાં ત્યાં ભટકવાથી પૂરી પડી શકતી નથી, કિન્તુ યોગ્ય ઉદ્યોગ કરવાથી જ પૂરી પડી શકે છે. (૨૧૦)

कीदृश उद्योगः ।

नावद्यं प्रचुरं न चापि भवति प्रायः परेषां क्षति-
र्यत्र स्वल्पपरिश्रमेऽपि बहुलो लाभः समासाद्यते ॥
उद्योगश्च तथाविधस्सुखकरो नैश्चिन्त्यसम्पादकः ।
संशोध्यो गृहिणा शुभाशयवता बुद्ध्या दृशा दीर्घया ॥२११॥

ઉદ્યોગ કેવો હોવો જોઇએ ?

ભાવાર્થ—જે ઉદ્યોગમાં નીતિ અને ધર્મને બાધ લાગે તેવા દોષો ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ ન હોય, તેમજ પોતાનાં કુટુંબીઓ, સંબંધીઓ, દેશબન્ધુઓ કે અન્ય કોઇના હકને ધક્કો લાગે તેમ ન હોય, જેમાં થોડે પરિશ્રમે વધારે લાભ મળવાનો સભવ હોય અને પોતાની શક્તિ ઉપરાંત નુકસાની પહોંચવાનો પણ સંભવ ન હોય, તેવા પ્રકારનો ઉદ્યોગ કે જે ભવિષ્યની ચિંતા દૂર કરનાર હોવાની સાથે વર્ત્તમાનમાં પણ લાંબી ચિંતાઓમાં ઉતારનાર ન હોય અને શારીરક અને માનસિક બંને પ્રકારનાં સુખને અર્પનાર હોય તેવો ઉદ્યોગ સારા આશયવાળા વિચક્ષણ ગૃહસ્થોએ દીર્ઘદષ્ટિ અને વિશાળ બુદ્ધિવડે શોધી કાઢવો જોઇએ, કે જેથી પોતાને અને કુટુંબને નિશ્ચિંતપણાની સાથે સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત થાય. (૨૧૧)

नीतिः ।

नीतिर्यत्र सुरक्षिता परमया संशुद्धया निष्ठया ।
वृद्धिर्वा विजयः फलश्च विपुलं तत्रोद्यमे जायते ॥
नीतिर्नास्ति यदुद्यमे सफलता स्थायी च वित्तागमो।
न स्याद्विश्वसनीयता सुवणिजां रक्ष्या च नीतिस्ततः
॥ २१२ ॥

નીતિ.

ભાવાર્થ—જ્યાં ઉદ્યોગી માણસોની નિષ્ઠા પરમ શુદ્ધ હોય છે, ધાનત ચોકખી હોય છે, અને અન્યાય તરફ તિરસ્કાર દૃષ્ટિ હોવાથી નીતિનું બરાબર રીતે રક્ષણ થાય છે, તેમના ઉદ્યોગની પ્રતિદિન વૃદ્ધિ થાય છે. બીજાઓની સાંથે હરિફાઇમાં પણ તે ઉદ્યોગવાળા જ વિજય મેળવી શકે છે, અને આર્થિક લાભ પણ નીતિવાળા ઉદ્યોગમાં જ વધારે મળી શકે છે; તેથી ઉલટું જ્યાં નીતિનું રક્ષણ થતું નથી, તે ઉદ્યોગમાં સફળતા મળી શકતી નથી. તત્કાળ કદાચ થોડો લાભ દેખાય પણ તે લાભ ચિરસ્થાયી રહેતો નથી, કે-

મકે ત્યાં લોકોનો વિશ્વાસ ઓછો થાય છે, ભરોસો તૂટી જાય છે, એટલે આખરે તે ઉદ્યોગ પડી ભાંગે છે. એટલા માટે સ્વહિતેચ્છુ ગૃહસ્થોએ ઉદ્યોગમાં નીતિનું બરાબર રીતે રક્ષણ કરવું જોઈએ. (૨૧૨)

नीतिपरिणामः ।

नीतिर्यत्र कुलेऽस्ति तत्र कलहोऽशान्तिश्च नो विद्यते।
यद्देशेऽस्ति नयः समृद्धिरतुला तत्र स्थिरं तिष्ठति ॥
यद्राज्येऽस्ति नयादरो दृढतरा तस्योन्नतिर्जायते ।
नीतिर्यन्मनुजेऽस्ति सुन्दरतरं तज्जीवनं राजते ॥२१३॥

નીતિનું સુપરિણામ.

ભાવાર્થ—જે કુળમાં નીતિનું રક્ષણ થાય છે, એટલે કુળનાં માણસો નીતિમાન્ હોય છે, તે કુળમાં–કુટુંબમાં હમેશાં શાંતિ પથરાઈ રહે છે; ક્લેશ કે કજીઆને તો ત્યાં બીલકુલ અવકાશ જ મળતો નથી. જે દેશમાં મોટે ભાગે નીતિ સચવાય છે તે દેશની આબાદી થાય છે. પરદેશની સંપત્તિ પણ ઘસડાઈને ત્યાં ભેગી થાય છે, અને તે ત્યાં ટકે છે. જે રાજ્યમાં નીતિનો સત્કાર થાય છે, તે રાજ્યની આબાદી ટકી રહે છે, એટલું જ નહિ પણ પ્રતિદિન તે રાજ્યની ઉત્ક્રાંતિ થાય છે. જે માણસના વર્તનમાં, વ્યવહારમાં અને ઉદ્યોગમાં નીતિ પ્રતિષ્ઠિત રહે છે તે માણસનું જીવન વિજયી બનવાની સાથે અતિ ઉચ્ચ તથા રમણીય થાય છે. માટે હમેશાં દરેક સ્થળે નીતિનો સત્કાર કરવો. (૨૧૩)

नीतिरेवोद्योगभूषणम् ।

राज्यं भूपतिमन्तरा क्षितिपतिः प्रीतां प्रजामन्तरा ।
गेहं वा गृहिणीं विना च गृहिणी कान्तं प्रसन्नं विना ॥
जीवो ज्ञानमृते विभाति न यथा देहो विना चेतना-

मेवं भाति विनोद्यमं न मनुजो नीतिं विना चोद्यमः ॥ २१४ ॥

નીતિ એજ ઉદ્યોગનું ભૂષણ છે.

ભાવાર્થ—જેમ સારા રાજા વગર રાજ્ય શોભતું નથી અને રાજ્ય-ભક્ત પ્રજા વગર રાજા શોભતો નથી; જેમ સુઘડ, સુશીલ, ચાલાક ગૃહિણી-સ્ત્રી વગર ઘર શોભતું નથી, અને પ્રસન્ન રહેનાર સુશીલ પતિ વગર ગૃહિણી શોભતી નથી; જેમ જ્ઞાન અને બુદ્ધિશક્તિ વગર જીવ શોભતો નથી, અને ચૈતન્યશક્તિ વગર શરીર શોભતું નથી; તેવી જ રીતે સારા ઉદ્યોગ વિના નવરો બેઠેલો આળસુ માણસ શોભતો નથી અને તે ઉદ્યોગ પણ નીતિ અને ન્યાયનિષ્ઠા વિના શોભતો નથી. એટલે માણસનું ભૂષણ ઉદ્યોગ અને ઉદ્યોગનું ભૂષણ નીતિ છે. (૨૧૪)

सत्यनीत्योर्व्याप्तिर्वर्त्तमानस्थितिश्च ।

सत्यं यत्र विराजते समुचितं तत्रैव नीतिस्थिति-
र्नीतिर्यत्र समुन्नतिः समधिका तत्रैव सञ्जायते ॥
हा हा भारतमण्डले सपदि चेत्सूक्ष्मेक्षयाऽवेक्ष्यते ।
प्रायोऽसत्यभयेन दृष्टिपदवीं नायाति सत्यं क्वचित् ।२१५।

સત્ય-નીતિની વ્યાપ્તિ અને વર્તમાન સ્થિતિ.

ભાવાર્થ—બારીક નજરથી જોઈએ છીએ તો આ બે વ્યાપ્તિ અનુ-ભવસિદ્ધ પ્રતીત થાય છે, કે જ્યાં જ્યાં સત્યની પ્રતિષ્ઠા છે ત્યાં ત્યાં નીતિનો સ્થાયી ભાવ છે, અને જ્યાં સત્ય નથી ત્યાં નીતિ નથી. એક વ્યાપ્તિ આ, અને બીજી વ્યાપ્તિ જ્યાં નીતિનું સામ્રાજ્ય છે ત્યાં ઉન્નતિ અને આબાદી છે, અને જ્યાં નીતિ નથી ત્યાં આબાદી નથી. વર્તમાન કાળે હિંદુસ્તાન તરફ નજર કરી બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરીએ છીએ તો આજે ઉન્નતિ અને નીતિનું મૂળ જે સત્ય તેનું દર્શન તો દુર્લભ થઈ પડયું છે. જ્યાં જોઈએ

ત્યાં અસત્ય સિવાય નજરે પડતું નથી. ખરૂં કહીએ તો વર્તમાનમાં અહીં અસત્યનો જ વિજય થઈ ગયો દેખાય છે. (૨૧૫)

न्यायालयेप्यसत्यम् ।

सत्यासत्यविनिर्णयाय रचिते न्यायालये साम्प्रतं ।
किं सत्यस्य समादरो ? न हि न हि प्रायोस्ति तत्रानृतम् ॥
विक्रीणन्ति मतं स्वकीयमनघं न्यायञ्च सत्याङ्कितं ।
स्वार्थं साधयितुं प्रधानपुरुषा न्यायासने संस्थिताः ।२१६।

न्यायनी કચેરીઓ અને અસત્ય.

ભાવાર્થ—જે કચેરીઓ સત્ય અને અસત્યનું પૃથક્કરણ કરી સત્ય હકીકતોનો નિર્ણય કરી તેને જાહેરમાં લાવવા અને માણસોને ઈન્સાફ આપવા નિર્માયેલી છે, તે કચેરીઓમાં પણ શું કેવળ સત્યનો જ સત્કાર થાય છે ? નહિ, નહિ, ઘણે ભાગે ત્યાં પણ અસત્યનો પ્રવેશ થયો છે. ન્યાયના આસન ઉપર બેસનારા કહેવાતા પ્રધાન પુરૂષો પણ કદાચ પૈસાની લાલચમાં લપટાઈ જઈ સ્વાર્થ સાધવાને સત્યાસત્યનો ભેદ જાણવા છતાં પણ સત્યને છુપાવી દઈ પોતાનો સત્ય અને ન્યાયાંકિત મત પૈસાને બદલે વેચી નાંખે છે, અને અસત્ય તરફ ઢળી જાય છે; એટલે રૂશ્વતને નામે ઓળખાતી ચોરીનો આશ્રય લઇ ન્યાયની કચેરીઓમાં પણ કેટલેક સ્થળે અસત્ય પેસી ગયું છે, અને ત્યાં સત્યનો પરાજય થયો છે. (૨૧૬)

प्राड्विवाकादिपुरुषेष्वप्यसत्यम् ।

ये बेरिस्टर इत्युपाधिविदिताः ख्याता वकीलेति वा ।
गण्यन्ते निपुणाः प्रधानपुरुषा राजप्रजासत्कृताः ॥
निघ्नन्ति प्रतिपक्षिसत्यमनृतं स्वीयञ्च रक्षन्ति ते ।
प्रायो वञ्चयितुं परं रचितया युक्त्या यतन्ते भृशम् ।२१७।

વકીલ-બારીસ્ટરો અને અસત્ય.

ભાવાર્થ—જેઓ વકીલ અને બારીસ્ટર એવા નામથી પ્રસિદ્ધ છે, લોકોમાં જેઓ પ્રધાન પુરૂષો યા અગ્રેસરો અને માનનીય ગણાય છે, અને રાજા તથા પ્રજા એ બંને તરફથી સત્કાર પામેલા હોય છે તેઓના ધંધામા શું સત્યને અવકાશ મળે છે ? નહીં ! જે પક્ષના પોતે વકીલ હોય તે પક્ષની અસત્ય હકીકતને પણ જાણી જોઈને સત્ય ઠરાવવા અને સામા પક્ષની સત્ય હકીકતને પણ અસત્ય ઠરાવવા શું તેઓ થોડી કરામતો કરે છે ? અને સામા પક્ષના માણસને ગમે તેવી કુયુક્તિની જાળમાં ફસાવી લઈ તેના ખરા સત્યને છુપાવી દેવા બનાવટી લેખ અને તેની સામે ખોટા સાક્ષીઓ તૈયાર કરી બનતી કોશીશે પોતાના પક્ષના અસત્યને પણ સત્ય બનાવવા અંતસુધી મથે છે એટલે ત્યાં પણ અસત્યનું જ સામ્રાજ્ય ચાલે છે. (૨૧૭)

वैश्यवृत्तिः ।

ये शाहेत्युपनामधारिवणिजः पश्याम तेषां कृतिं ।
भाषन्ते मधुरां गिरं स्वहृदये धृत्वापि हालाहलम् ॥
दत्त्वा पूगफलादिकं रुचिकरं विश्वासयन्त्यग्रतो ।
हीनं दीनजनाय वस्तु ददते गृह्णन्ति युक्त्याधिकम् ॥२१८॥

न्यूनान्न्यूनतरं वदन्ति दशधा शप्त्वापि मूल्यञ्च य-
न्नूनं स्यान्न हि वास्तवं तदपि हा किञ्चिद्विशेषो भवेत् ॥
एकं वस्तु च दर्शयन्ति ददते चान्यत्ततो मिश्रितं ।
प्रान्ते सङ्कलनादिलेखनविधौ विज्ञापयन्त्यन्यथा ॥२१९॥
अस्त्येषां किल कापि हस्तलघुता पाय्ये तुलायां तथा ।

हीनं विक्रयणे क्रयेऽधिकतरं प्रस्थं भवेत्पादतः ॥
काप्यालापनपद्धतिर्वशकरी सम्मोहनी रञ्जनी ।
पश्यन्तोपि यतः प्रतारितजना जानन्ति नो वञ्चनाम्
॥ २२० ॥

વ્યાપારીઓની વૃત્તિ.

ભાવાર્થ—જેઓ પોતાના નામની આગળ શાહુકારની નિશાની તરીકે "શાહ" એવું ઉપનામ ધારણ કરે છે, અને મોટો વ્યાપાર કરે છે, તેમનું વર્તન આપણે તપાસીએ. તેઓ શું કરે છે? જો કંઇ સામા માણસની પાસેથી લાભ મળવાની આશા હોય તો તેની સાથે બહુ જ મીઠું મીઠું બોલે છે, હૃદયમાં ભલે હળાહળ ઝેર ભર્યું હોય, તથાપિ તેઓ વાણીમાં હૃદયના અંશમાત્રનો પણ આભાસ થવા ન દેતાં મધુર અને શીતળ બોલે છે. કેટલાએક તો આ વાણીની મિઠાશમાં જ રંજન થઇ જાય છે, અને વિશ્વાસથી બંધાઇ જાય છે. કદાચ તેટલેથી ન બંધાય તો રૂચિકર પદાર્થોથી તેનો સત્કાર કરી આડાં અવળાં સગપણ કાટી ગમે તેમ વિશ્વાસમાં નાંખે છે. સામા માણસો વિશ્વાસ રાખે છે, એટલે તે ભલેને તદ્દન ગરીબ હોય તો પણ તેને ઓછી વસ્તુ આપવા અને તેની પાસેથી અધિક વસ્તુ લેવા પ્રવૃત્તિ ચાલુ થાય છે. આવી વંચક વૃત્તિમાં સત્ય કયે ઠેકાણે રહી શકે? (૨૧૮)

જ્યારે તે વ્યાપારીઓની પાસે ગ્રાહકો માલ લેવા આવે છે અને વસ્તુનો ભાવ પૂછે છે ત્યારે એક જ વસ્તુનો ઓછામાં ઓછા દશ–બાર વખત ભાવ કહેવામાં આવે છે. થોડે થોડે મૂલ્ય ઘટાડતાં ઘટાડતાં વચ્ચે દીકરાના, બાપના, ધર્મના કે પરમેશ્વરના સોગંદ ખાઇને દશમી વારે જે ભાવ કહ્યો હોય, તે પણ સત્ય તો ન જ હોય. દશમી કે બારમી વારના ભાવમાં પણ થોડું ઘણું અધિક તો હોય જ. આટલા સોગંદ ખાઇને કહે છે માટે હવે ખરો ભાવ હશે એમ ધારીને ગ્રાહક જ્યારે માલ ખરીદવાનું કબૂલ કરે છે, ત્યારે પણ તેને નમૂનો બતાવ્યો હોય તે માલ તો ભાગ્યે જ મળે!

કાંતો તદ્દન બીજું જ આપવામાં આવે અથવા તો તેની અંદર ખરાબ વસ્તુનું મિશ્રણ કરી નજર ચુકાવી આપવામાં આવે છે, અને છેવટે હિસાબ કરવામાં પણ વધારે ગણાવે છે, તેમાંથી થોડીક છૂટ મૂકીને ગ્રાહકને રાજી કરી દે છે ! આ કળામાં સત્ય ક્યાં રહી શકે ? (૨૧૯)

અહો ! આ વ્યાપારી લોકોની હાથચાલાકી તેમ જ તોલાં અને માપાં કોઈ જૂદા જ પ્રકારનાં હોય છે. કોઈ પણ લોક કંઈ પણ ચીજ વેચવાને તેમની પાસે લાવે છે, તે ચીજ જો એક શેર હોય તો તેને તોળવાની આ લોકો એવી ખૂબી જાણે છે કે તોલ અને માપના ફેરફાર વિના કેવળ હાથચાલાકીથી જ શેરનું પોણોશેર તો સહજ સહજમાં બનાવી દે છે. તેમ તે જ ચીજ જો પાછી ગ્રાહકને આપવાની હોય તો શેરની સવાશેર પણ તેવી જ ખુબીથી બનાવી દે છે. વળી તેમની આલાપ સંલાપની પદ્ધતિ પણ એવી મોહ ઉપજાવનારી અને માણસને વશ કરનારી છે કે તેથી જોતાં જોતાં છેતરાઈ ગયેલા બલકે લુંટાઈ ગયેલા લોકો એમ નથી જાણતા કે અમે છેતરાઇ ગયા યા અમારો માલ વધારે લુંટાઈ ગયો, કિન્તુ તેઓ મીઠી અને ઠંડી ઠંડી વાણીથી ખુશ થઇને વારંવાર વિશ્વાસ રાખીને અજ્ઞાનતામાં છેતરાય છે, અને વ્યાપારી લોકો તેમને છેતરીને પણ છેવટે ખુશ કરી દે છે. (૨૨૦)

शिल्पिनां कौटिल्यम् ।

अंतस्तुच्छतरं बहिश्च रुचिरं शोभास्पदं सर्वथा ।
प्रत्येकं किल शिल्पवस्तु शिथिलं निर्मीयते शिल्पिभिः॥
नातिस्थायि न चाल्पमूल्यमपि तद्भेदे समासाद्यते ।
तस्मात् कारुजनोप्यसत्यबहुलः सर्वत्र संदृश्यते॥२२१॥
शिल्पिश्रेणिषु यद्यसत्यचरणं तस्मान्न सञ्जायते ।
हानिः केवलमत्र धर्मनययोर्मायाविनां शिल्पिनाम् ॥

किन्तु स्यान्महती क्षतिर्भुवि नृणां नूनं परेषामपि।
यस्माज्जीवनसाधनानि बहुशस्तत्कृत्यधीनानि वै ।२२२।

કારીગરોની કુટિલતા.

ભાવાર્થ—હાલમાં કારીગર લોકો જે કાંઈ કારીગરીની ચીજો બનાવે છે તેમાં પણ કપટનો જ આશ્રય લે છે. દરેક ચીજને ઉપરથી તો રંગ લગાડી, ટાપટીપ કરી, સારાં સારાં ચિત્રો કાઢી, ખૂબ સુંદર બનાવી, એવો તો ભભકો બતાવવામાં આવે છે, કે તેની સુંદરતામાં જ માણસ મોહિત થઇ જાય, પણ તે ચીજ અંદરખાને તદ્દન તુચ્છ હોય છે અને તેની બનાવટ પણ એવી હલકી હોય છે કે થોડા વખતમાં તો તેનો વિનાશ થઇ જાય છે અને પૈસા બરબાદ જાય છે. વસ્તુની કિમ્મત હોય તેના કરતાં વધારે કિમ્મત બતાવી લોકોને આકર્ષવા ઉપરનો ભભકો બતાવનારી હાલના કારીગરોની પ્રવૃત્તિ પણ ખરેખર અસત્ય અને કુટિલતાથી જ ભરેલી છે. (૨૨૧) કારીગરોની કુટિલ પ્રવૃત્તિથી કેવળ કારીગરોની પ્રામાણિકતા, નીતિ અને ધર્માચરણને ધક્કો લાગે છે, એટલુંજ નહીં પણ તેથી બીજા માણસોને મોટી નુકસાની પહોંચે છે, કેમકે કેટલીક રીતે મનુષ્યોનાં જીવનનાં સાધનો કારીગરોની કૃતિને અધીન છે. કેટલીક વાર શિલ્પીઓની કુટિલતાના પરિણામે હજારો જાનોની પાયમાલી થાય છે. આમ અનેક પ્રકારે ક્ષતિ પહોંચવાનો સંભવ છે. (૨૨૨)

त्यागिवर्गेप्यसत्यप्रवेशः ।

जातस्वस्खलनापलापनपरासद्दोषसंभाषणा-
त्मीयोत्कर्षपरापकर्षकथनासूयास्वरूपेण वा ॥
हिंसादम्भकदाग्रहादिविधया रेऽसत्य! पापाग्रणीः ।
सद्यस्त्यागिगणेप्यनेकविधिना जातास्ति ते सत्क्रिया
॥ २२३ ॥

ત્યાગી વર્ગમાં પણ અસત્ય પ્રવેશ.

ભાવાર્થ—પોતાની થએલી ભૂલનો ઇનિકાર કરવો, બીજાને હલકો પાડવા અછતા દોષોનું તેના ઉપર આરોપણ કરવું, કીર્ત્તિ અને મહત્તાના લોભથી સદ્‌ગુણોની ગેરહાજરીમાં પણ પોતાની શ્લાઘા કરી આત્મોત્કર્ષ અને બીજાનો અપકર્ષ–નિંદા કરવી, બીજાની પ્રશંસા અને ખ્યાતિ સાંભળી મનમાં બળી જવું અને ઈર્ષ્યા–અસૂયા કરવી, ખોટો આડંબર અને મિથ્યા દંભ સેવવો, ક્લેશનાં બીજરૂપ મતાગ્રહને અવલંબી કદાગ્રહ કરવો; આ બધાં સીધી યા આડકતરી રીતે અસત્યના જ પ્રકારો છે, અને ઉપર બતાવેલે રૂપે વર્ત્તમાન સમયે ત્યાગી વર્ગમાં પણ અસત્ય પૂરજોસથી પ્રકટી નીકળ્યું છે, અર્થાત્ ત્યાગી વર્ગે પણ તે તે રૂપે અસત્યનો સારી પેઠે સત્કાર કર્યો છે! (૨૨૩)

असत्यपरिणामः ।

भूपे तत्पुरुषेषु वा स्थितमिदं कुर्यात्प्रजापीडनं ।
धर्मज्ञातिसमाजनायकगतं हन्याज्जनानां हितम् ॥
स्यादेतद्वणिगाश्रितं यदि तदाऽनीतेः प्रचारो भवेद् ।
वित्तप्राणहरं भवेद्भिषजि चेदेवं महानर्थदम् ॥ २२४ ॥

ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓના અસત્યનું ભિન્ન ભિન્ન પરિણામ.

ભાવાર્થ—રાજા અથવા રાજકીય પુરૂષોમાં અસત્યનો પ્રવેશ થાય છે, ત્યારે તેમના ચારિત્ર્યનો એક ભાગ દૂષિત થવા ઉપરાંત તેમના અસત્યનું વધારે ભયંકર પરિણામ તો પ્રજાને ભોગવવું પડે છે. એટલે પ્રજાને અન્યાય મળે છે, ખર્ચના બોજામાં ઉતરવું પડે છે અને તેથી તેની પાયમાલી થાય છે. ધર્મ, જ્ઞાતિ કે સમાજના અગ્રેસરોમાં અસત્યનું પ્રવર્તન થાય છે ત્યારે ધર્મના અનુયાયીઓ, જ્ઞાતિનાં માણસો, કે સમાજના સભાસદોની દરેક વ્યવસ્થાને મોટો ધક્કો લાગે છે. તેમને હિત પહોંચાડનારી અને અભ્યુદયને માર્ગે લઈ જનારી સારી સારી સંસ્થાઓ તૂટી જાય છે, અને પરિણામે તે સઘળાઓની પાયમાલી થાય છે. વ્યાપારી વર્ગમાં જ્યારે અસત્યનો પ્રવેશ

થાય છે, ત્યારે ધીમે ધીમે દરેક વર્ગમાં અનીતિ–અસત્યનો પ્રચાર થાય છે. ગરીબ લોકો ધોળે દિવસે લૂંટાય છે, અને તેમનામાં ગરીબાઈ વધે છે. જો આ અસત્ય વૈદ્ય લોકોમાં પ્રસરે છે તો તેથી રોગીઓના પ્રાણ અને ધન બંનેનો નાશ થાય છે. (૨૨૪)

किन्निमित्तमसत्यसेवनम् ? ।

नासत्यं व्यवसायवृद्धिजनकं नो कीर्तिविस्तारकं ।
नो माहात्म्यसमर्पकं न हि पुनः शान्तिप्रतिष्ठाकरम् ॥
किन्त्वेतल्लघुताकरं भयपदं मानप्रतिष्ठाहरं ।
नो जाने मनुजैस्तथापि सततं प्रीत्या कथं सेव्यते॥२२५॥

શામાટે લોકો અસત્યને સેવતા હશે ?

ભાવાર્થ—શું અસત્ય વ્યાપારની વૃદ્ધિ કરે છે ? શું ઉદ્યોગને વિસ્તારે છે ? શું માણસોનું માહાત્મ્ય વધારે છે ? શું મોટાઇ અને ગૌરવનો સંચય કરે છે ? શું શાન્તિ ઉત્પન્ન કરે છે ? આ બધા સવાલોના જવાબમાં ચોખ્ખી રીતે નકાર જ કહેવો પડશે, એટલું જ નહિ પણ તેથી ઉલટું ગૌરવને બદલે અસત્ય વર્તન માણસની લઘુતા જ કરાવે છે. મોટાઇને બદલે માન અને પ્રતિષ્ઠાનો ભંગ કરે છે. હૃદયમાં ભયની લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે અને સંકલ્પબળ તેમ જ મનોબળનો વિનાશ કરે છે. અસત્ય આટલું ખરાબ હોવા છતાં માણસો તેને રાજી થઈ શામાટે સેવે છે ? તેની કાંઈ ખબર પડતી નથી. (૨૨૫)

किमसत्यस्यैवायं समयः ? ।

प्रायोयं समयोऽस्त्यसत्यसचिवो यस्माच्च सत्याश्रयी ।
वृत्तिं नो लभते कथंचिदनृती प्राप्नोत्यनल्पं धनम् ॥
इत्थं केचन मन्वते भवतु चेदापाततस्तत्तथा ।

तथ्येस्त्येव च वस्तुतस्तु विजयोऽसत्यार्जितं न स्थिरम्
॥ २२६ ॥

શું આ જમાનો અસત્યનો છે?

ભાવાર્થ—કેટલાકો એમ કહે છે કે "આ જમાનો જ અસત્યનો છે વર્તમાન સમયે સત્યનો જય નથી. સત્ય વૃત્તિએ ચાલનાર માણુસ કમાઇ શકતો નથી. કિન્તુ ભૂખે મરે છે, અને તેથી ઉલટું અસત્યવાદી માણુસોનો સારી પેઠે વ્યાપાર ચાલે છે, અને તેઓ સારી રીતે કમાઈ ખાય છે. જૂઠ અને અનીતિથી જ પૈસો ભેગો થાય છે. 'સતી સીદાય અને લોંડી લાડ કરે' તેમ આ જમાનામાં સાચો સીદાય અને જૂઠો મોજ કરે." આ માન્યતા પણ ભૂલભરેલી છે, અને ખોટા સંસ્કારથી બંધાએલી છે, એટલે વાસ્તવિક નથી. અસત્યનો અકસ્માત્ અને ક્ષણિક વિજય ભલે હો, પણ તે વિજય ચિરકાલીન નથી. ખરેખરે! આખરનો વિજય તો સત્યનો જ છે, આ ભવ અને પરભવ ઉભય લોકનું હિત તો સત્યમાં જ સમાએલું છે, અને ચિરસ્થાયી લક્ષ્મી પણ સત્યને જ વરેલી છે. અસત્ય અને અનીતિનો પૈસો વધારે વખત ટકતો નથી, પણ સત્યથી મેળવેલો પૈસો જ ટકે છે. માટે આ જમાનો તેમ જ પ્રત્યેક જમાનો પણ અસત્યનો નહીં કિન્તુ સત્યનો જ છે. છતાં માણુસો અસત્યને ચાહે છે, એનું કારણ મને તો એવું જણાય છે કે અસત્યના સંસ્કારો વજ્રલેપ થઇ જવાથી તેઓની બુદ્ધિ ભ્રમિત થઇ ગઈ છે અને તેથી તેઓ સત્યની પિછાન અથવા કદર કરી શકતા નથી. (૨૨૬)

असत्यप्रकाराः ।

चित्तेन्यद्वचनेन्यदस्ति च तथा कार्ये ततो भिन्नता ।
स्पष्टोयं कपटोप्यसत्यसचिवस्तावज्जगद्दुःखदः ॥
प्रोक्तस्याननुपालनं प्रतिपलं वाचः परावर्त्तनं ।
सर्वश्चैवमसत्यकोटिघटितं व्यर्थं महानर्थदम् ॥ २२७ ॥

અસત્યના પ્રકાર અને તેની પીછાન.

ભાવાર્થ—ખરી હકીકતને છુપાવી બીજી રીતે બોલવું એમાં જેમ સત્યનો ભંગ થાય છે, તેમ મ્હોંથી બોલવું તે પ્રમાણે વર્તવું નહીં, તેવા દંભમાં પણ સત્યનો ભંગ થાય છે. મનમાં એક હોય, વચનમાં બીજી રીતે બોલવું અને પ્રવૃત્તિ તેનાથી જૂદી જ રાખવી અથવા લોકોને છેતરવા, વસ્તુનું ખરાબ રૂપ છુપાવી સારૂં રૂપ બતાવી તે વસ્તુ આપતી વખતે તેનાથી જૂદી જ રીતે આપવામાં આવે એવા પ્રકારનો કપટ ભાવ પણ અસત્યનો જ ભાઈ છે. જેટલે દરજ્જે અસત્ય જગતને નુકસાનકર્તા છે તેટલે જ દરજ્જે આ કપટ પણ નુકસાન પહોંચાડનારૂં છે. બોલીને બદલી જવું યા બોલેલું પાળવું નહીં, પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરવો, એ પણ બધા અસત્યના જ પ્રકાર છે, સત્યનો ભંગ કરનારા છે, માટે સત્યાભિલાષીઓએ અસત્યના સર્વ પ્રકારથી દૂર રહેવું. (૨૨૭)

सत्यस्यावश्यकता ।

सत्यं केवलमत्र भूषणमिदं नो सज्जनानां शुभं ।
किन्तूत्कृष्टपदप्रदं वरतरं प्रत्येकमप्यङ्गिनाम् ॥
नीतेर्मूलमनुत्तमं शुभतरं श्रेयोर्थिनां जीवनं ।
विश्वासायतनं विशिष्टसुखदं सौजन्यसम्पादकम् ।२२८।

સત્યની આવશ્યકતા.

ભાવાર્થ—ગમે તેવા પ્રસંગે જૂઠું ન બોલતાં સત્ય જ બોલવું એ ઉત્તમમાં ઉત્તમ આભૂષણ છે. તે આભૂષણ કેવળ સત્પુરૂષો યા મહાપુરૂષોએ જ પહેરવાલાયક છે, એટલુંજ નહીં પણ નાના મોટા દરેક માણસે પ્રામાણિકતાનું ઉત્તમ પદ પ્રાપ્ત કરવા યા મનુષ્યજીવનને ઉચ્ચ બનાવવા સત્યરૂપી આભૂષણ ધારણ કરવાલાયક છે. નીતિનું મજબૂત મૂળ પણ સત્ય જ છે. આત્માર્થી મનુષ્યોનું તો સત્ય એ જ શ્રેષ્ઠ જીવન છે. લોકોને

વિશ્વાસનું સ્થાન પણ સત્ય જ છે. સુજનતાનું સંપાદન કરનાર પણ સત્ય વિના બીજું કોઈ નથી. ઐહિક જીવનને ઉન્નત બનાવી પરંપરાએ સ્વર્ગ અને મોક્ષનો આનંદ આપનાર પણ સત્ય જ છે. માટે પોતાનું હિત ઇચ્છનાર કરેક ગૃહસ્થે અહર્નિશ સત્યનું જ સેવન કરવું. અસત્યને તો એક ક્ષણ પણ આશ્રય આપવો નહીં. (૨૨૮)

सर्वत्र सत्यस्यैवाकाङ्क्षा ।

मिथ्यावादिजना अपीतरजने वांच्छन्ति सत्यं सदा ।
न्यक्कुर्वन्त्यनृतप्रियं मनसि ते नो विश्वसन्ति क्वचित् ॥
स्वं प्रामाणिकवर्गनायकतया प्रख्यापयन्ति ध्रुवं ।
तस्मादत्र हि सत्यमेव सुतरां सर्वैश्च संस्तूयते ॥ २२९ ॥

સર્વત્ર સત્યની જ ચાહના.

ભાવાર્થ—જે લોકો પોતે જૂઠું બોલે છે. તેઓ પણ શ્રેષ્ઠ તો સત્યને જ માને છે. તેમની સામે કદાચ બીજો કોઈ માણસ જૂઠું બોલે છે તો તે તેમને ગમતું નથી, પણ બીજાઓ પોતાની સામે સત્ય ભાષણ કરે, તે જ તેમને ગમે છે. જે જૂઠું બોલનાર હોય તેને તેઓ ધિક્કારે છે અને તેના પ્રત્યે વિશ્વાસ રાખતા નથી, એટલું જ નહીં પણ તેમને પણ " તમે જૂઠું બોલો છો " એમ કોઈ કહે તો તે ગમતું નથી. તેઓ જૂઠું બોલનારા હોવા છતાં પણ લોકોમાં પોતાને સત્યવાદી યા પ્રામાણિક કહેવડાવવાને પ્રયાસ કરે છે, એટલે અંતઃકરણથી તેઓ જૂઠ કરતાં સત્યની કિમ્મત વધારે સમજે છે, અને એટલા માટે જ પોતાના જૂઠને સત્યમાં ખપાવવા યુક્તિઓ રચે છે, સત્યવાદિત્વ એક સદ્‌ગુણ છે અને જૂઠું બોલવું એ એક દુર્ગુણ છે એમ તેઓ સમજે છે અને તેથી જ પોતાને સદ્‌ગુણી ઠરાવવાને તેઓ જૂઠું બોલતાં છતાં સાચું બોલવાનો ડોળ કરે છે અને બીજા સાચાબોલાને જૂઠાબોલા—દુર્ગુણી ઠરાવવા મથન કરે છે. (૨૨૯)

सत्ये निर्भयता ।

सत्य त्वं श्रयसे यदीयहृदयं कौटिल्यदम्भोज्झितं ।
तस्य क्वापि भयं न चास्ति नितरां राजाधिकार्यादिषु ॥
किं कुर्वन्ति च शासनानि नृपतेर्नैष्ठुर्ययुक्तान्यपि ।
भो भो किं बहुना यमादपि मनाग् नो तन्मनः कम्पते॥
२३० ॥

સત્યમાં નિર્ભયતા.

ભાવાર્થ—હે સત્ય! કુટિલતા અને દંભ વગરના જે માણસના હૃદયનો તું આશ્રય કરે છે, તે માણસના હૃદયમાં ભયની લાગણી બિલકુલ રહેતી નથી. ભલેને તેને એક ગુન્હેગાર તરીકે પકડીને અમલદારની પાસે કે રાજાની પાસે ઉભો રાખવામાં આવે તોપણ તેનું હૃદય એક રંચ માત્ર પણ કંપતું નથી. રાજ્યના સખ્ત કાયદાઓ અસત્યવાદીને જ બંધનકર્ત્તા થાય છે, પણ સત્યવાદી અને સત્યનિષ્ટને કોઇ પણ રીતે હરકતકર્ત્તા થઇ શકતા નથી, બલકે ક્રૂરમાં ક્રૂર મોતનાથી પણ સત્યનિષ્ઠ માણસનું મન ભયભીત થઇ કંપાયમાન થતું નથી. સત્યનિષ્ઠ માણસ સર્વત્ર નિર્ભય રહે છે અને શાંતિ ભોગવી શકે છે. માટે દરેક ગૃહસ્થે અસત્યને મન, વચન, કાયાથી દૂર કરી સર્વદા સર્વત્ર સત્યનું જ સેવન કરવું. (૨૩૦)

सत्यमाहात्म्यम् ।

सत्य ! त्वं निखिलं धरातलमिदं व्याप्य स्वयं वर्त्तसे ।
योग्यायोग्यहिताहितादियुगलं व्यक्तं पृथग् दर्शयन् ॥
स्वर्गान्तं प्रसृतो दिगन्तविततस्ते गुप्तदिव्यध्वनि-
र्लोकान्प्रेरयति प्रकर्षपदवीं कुर्वन्व्यवस्थां शुभाम्॥२३१॥

સત્યનો મહિમા.

ભાવાર્થ—હે સત્ય! તારો પ્રકાશ અલૌકિક તથા વિશાળ છે, અને તે પૃથ્વીના એક છેડાથી બીજા છેડાસુધી પહોંચેલો છે. તે પ્રકાશ વસ્તુઓ અને કૃતિઓના યોગ્ય અને અયોગ્ય, હિત અને અહિતકારક અંશને જૂદા પાડી લોકોને સ્પષ્ટ કરી દર્શાવે છે. હે સત્ય! તારો દિવ્ય અને ગુપ્ત ધ્વનિ દિશાઓના અંત અને સ્વર્ગના છેડાસુધી પહોંચી કર્ત્તવ્યાકર્ત્તવ્યની વ્યવસ્થાનો ઘંટ બજાવતો લોકોને ઉત્કર્ષના માર્ગ તરફ પ્રેરે છે. મહાત્મા પુરૂષોનાં અંતઃકરણો તારા પ્રકાશ અને ધ્વનિના ખજાના છે, અને ત્યાંથી તે પ્રકાશ અને ધ્વનિ પ્રચાર પામી આગળ વધે છે. (૨૩૧)

उपसंहारः ।

औदार्यञ्च गुणज्ञतां सुजनतां सम्पाद्य मैत्र्यादिकं।
वात्सल्यञ्च समानभावसहितं कर्तुं कुटुम्बोदयम् ॥
अत्यावश्यक वित्तसंग्रहकृते नोल्लङ्घते यो नयं ।
निश्चिन्तः स परार्थधर्मपदवीं गन्तुं समर्थो भवेत् ॥२३२॥

ઉપસંહાર.

ભાવાર્થ—જે ગૃહસ્થ ગુણજ્ઞતા, પ્રત્યુપકારવૃત્તિ, ઉદારતા, સુજનતા, પુત્ર પુત્રી ઉપર સમાન ભાવવાળી વત્સલતા અને મિત્રતાદિ યોગ્ય ગુણોને સદ્વર્તનના ઉચ્ચ અભ્યાસથી સારી રીતે કેળવી–ખીલવી કુટુંબમાં સંપ સુલેહ અને સ્વાસ્થ્ય જાળવી તેનો અભ્યુદય કરવા માટે જોઇતું "ધન" મેળવવાને કરવામાં આવતા ઉદ્યોગના માર્ગમાં ચુસ્તપણે નીતિને વળગી રહે છે, અર્થાત્–બિલકુલ નીતિનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી, તે માણસ ઉદ્યોગમાં સફળતા મેળવી નિશ્ચિંત–ઉપાધિરહિત થવાથી કેવળ ધર્મ અને પરમાર્થના માર્ગમાં પ્રયાણ કરવાને શક્તિમાન થાય છે અને તેમાં વિજય મેળવવાને અધિકારી બને છે. (૨૩૨)

रचनासमयादिनिर्देशः ।

शुक्लश्रावणपञ्चमीगुरुदिने खाऽभ्यङ्कभूवत्सरे (१९७०) ।
श्रीमद्वीरगुलाबचन्द्रकृपया श्रीरत्नचन्द्रेण सा ॥
प्रख्याते निरमायि पालनपुराख्ये पत्तने प्रेमतः ।
कर्त्तव्यार्थविकाशिनी कृतिरियं भद्राय भव्याङ्गिनाम् ॥
२३३ ॥

ગ્રંથલેખનનો સમય તથા સ્થળ.

ભાવાર્થ—આષાઢી વિક્રમ સંવત્ ૧૯૭૦ ના શ્રાવણ સુદ પાંચમને ગુરૂવારના રોજ પ્રખ્યાતિ પામેલા શ્રી **પાલણપુર** નામે નગર મધ્યે ગુરૂ મહારાજ શ્રી ગુલાબચંદ્રજી સ્વામીની કૃપાદષ્ટિ પામી મુનિ શ્રી **રત્નચંદ્રજીએ** ભવ્ય જીવોના શ્રેયને માટે અતિ પ્રેમથી કર્તવ્યનાં મુખ્ય અંગોને દર્શાવનારી **कर्त्तव्य-कौमुदी** નામની આ કૃતિ રચી. (૨૩૩)

इति कर्त्तव्य-कौमुदीनो प्रथम ग्रंथ समाप्त.